

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

1985

KØBSTADMUSEET
»DEN GAMLE BY«

ÅRBOG 1985

Redaktion: Erik Kjersgaard og Henrik Nyrop-Christensen.

Fotografier: Hvor intet andet er anført, er billederne taget af fotograf Flemming Schmidt, »Den gamle By«.

Illustrationerne side 143, 145, 146, 148 og 149 er venligst udlånt af Københavns Bymuseum.

Papir: Macoprint Mat 115 g.

Repro: Hammerschmidt Repro I/S.

Tryk: Hanbergs Bogtrykkeri, Århus.

ISSN 0105-9254

Årbogens forfattere er alene ansvarlige for deres bidrag.

Aftryk i referat er tilladt, når årbogen angives som kilde og et eksemplar af aftrykket indsendes til Købstadmuseet »Den gamle By«. Ved aftryk i større omfang må forfatterens samtykke indhentes gennem redaktionen.

Omslagsbillede: Biskopsbolle (punchebowle) (Kellinghusen). Se side 49.

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

ÅRBOG 1985

SÆRLIGT TILEGNET »DEN GAMLE BYS VENNER«

INDHOLD:

Mindesten om Morten Børup <i>Af Helge Søgaard</i>	5
Fajancer i »Den gamle By« fra Danmark, Norge og Hertugdømmene <i>Af Torben Ruth</i>	15
Håndværkernes teknik gennem tiderne, kilderne til dens udviklingshistorie <i>Af Chr. Waagepetersen</i>	51
Sadelmageren <i>Af Mariann Ploug</i>	65
Markedsgade, markedsbod, gadebod <i>Af Erik Kjersgaard</i>	91
Røgelseskar i »Den gamle By« <i>Af Hans Mikkelsen</i>	153
Cykelsmeden og hans hjem. Et nyt interieur i »Den gamle By« <i>Af Birgitte Kjær</i>	177
Årsberetning 1985	187
Søren Chr. Simonsen 1910-1985	200

MINDESTENEN OM MORTEN BØRUP

Af HELGE SØGAARD

Efter at overbibliotekar, dr. E. Sejr omhyggeligt har skildret Morten Børup og hans fortjenester, er der næppe meget at føje til hans berømmelse.¹⁾ Han er heller ikke glempt; fra rådhusets klokkespil lyder melodien til hans majvise, og en mindesten ved sydsiden af domkirken korafslutning, der blev rejst 1882, fortæller de forbipasserende om den gamle rektor.²⁾ Det kan forudsættes, at de forskellige data om ham er kendt, så det kun er nødvendigt at gentage de vigtigste. Han er født ca. 1446, skal være kommet i kathedralskolen i Århus ca. 1470 og døde som cantor i domcapitlet 1526 den 30. maj. Hans stilling og dødsdagen er opgivet af Hans Pedersen Horsens, der døde 1617 som provst og sognepræst til Åby og Hasle og desuden havde et kanonikat. Han har efterladt sig en Århus Bispekrønike (Catalogus pontificum ecclesiae Arhusiensis), der afsluttes 1591, og hvori han foruden meddelelsen om Morten Børups død kan berette, at hans efterfølger som cantor blev Jørgen (Georg) Samsing, der

spillede en vis rolle i reformationstiden og døde 1548.³⁾

Af materielle minder om den gamle rektor var den sten tilbage, som blev udpeget som hans gravsten og i hvert fald var til stede endnu henimod slutningen af det 18. århundrede. Med romantikkens sans for middelalderen drog den interessen til sig, og da Rasmus Nyerup 1807 foretog en antikvarisk rejse til Jylland, var Morten Børups sten mellem de minder fra fortiden, han eftersøgte. Han skildrer sin oplevelse i Århus på følgende måde:

»Uagtet jeg var fremmed i Byen, og ikke før havde været der paa Kirkegaarden, behøvede jeg dog ingen Vejledning til at finde dette højhellige Mindesmærke. Af min Abildgaard vidste jeg Stedet præcise. Det var paa Kirkegaarden ved Kirkens østlige Ende. Jeg kom derhen, og saae - Intet, søgte paa langs og paa tverts, men fandt - Intet. Denne saaledes skuffede Forventning var mig en højst ubehagelig Følelse. Det jeg søgte var nemlig hin aarhusiske Rector Mor-

Fig. 1. Morten Børups gravsten. Titelbillede i E. G. Tauber: *Historia cathedralis Arhusiensis*, 1817.

ten Børups Ligsten, der ved det 15de Aarhundredes Slutning og det 16des Begyndelse var vort Fædrenelands mest berømte Skolelærer, blandt hvis Elever man tæller en Cancellor Johan Friis og 3 af Danmarks første evangeliske Bisper. Men denne Reliquie, der, saa forslidt og ødelagt den end var, dog tjente til at opfriske Mindet af en fordums Hædersmand, den var nu borte, og er formodentlig forkommen i Rector Krarups Tid. Aar 1770 fandt Abildgaard den der endnu, men da var og Justitsraad Worm Rector, der vel neppe havde taalt, at Nogen forgreb sig paa slig en antiqvarisk Helligdom.«⁴⁾

Jens Worm (1716-1790) skylder især sit litteraturleksikon sin berømmelse,⁵⁾ Søren Abildgaard (1718-1791) er kendt fra sine mange tegninger af gravsten og andre efterladenskaber fra fortiden.

Det er denne gravsten, det følgende skal søge at redegøre for. Da den ikke mere findes, må der udelukkende bygges på de skriftlige efterretninger og tegninger, som er overleveret. Det er et materiale, som kun ved en kritisk behandling kan ventes at give nogle oplysninger, uden at der dog kan stilles et sikkert resultat i udsigt. Da E. G. Tauber 1817 skrev kathedralskolens historie, kunne han kun gentage Rasmus Nyerups klagesang, og det eneste nye er den oplysning, at Morten Børups sten til slut var brudt i tre stykker.⁶⁾ For at bevare mindet om den måtte E. G. Tauber derfor gribe tilbage til en tegning af den i den beskrivelse af domkirken, som underdegn Peder Pedersen Schive havde udført og blev afskrevet af Chr. Cramer 1752. Afskriften blev af justitsraad B. Hviid skænket til kathedralskolen 1818, og som et navn i den

Fig. 2. Morten Børups gravsten. Tegning i P. P. Schives skrift om Aarhus domkirke.

viser, havde den tidligere tilhørt Chr. Cramers søn Hans Chr. Cramer. Den findes nu i Statsbiblioteket.⁷⁾ Fra tegningen af stenen p. 158 stammer det kobberstik, der findes på titelbladet af Taubers skolehistorie. Det er disse to gengivelser, der sammen med Abildgaards tegning må danne udgangspunktet for et forsøg på at bestemme stenens dekoration og indskrift. Det fremgår ikke af nogen af tegningerne, at stenen var i tre stykker, som Tauber meddeler, og det vides ikke, hvorfra han har denne efterretning.

Af de tre gengivelser kan stikket i Taubers bog straks udskydes, da det er helt afhængigt af tegningen i Cramers bog og derfor sekundær i forhold til den (fig. 1). Man må holde sig til tegningen hos Cramer, men være klar over, at stenen allerede i det 18. århundrede var så forvitret, at dens enkeltheder kan være udviskede (fig.

2). Større værdi har S. Abildgaards tegning, da han var en rutineret iagttagere og omhyggelig i sin gengivelse af, hvad han havde set. Han ledsager sin tegning med følgende bemærkning (fig. 3):

»Denne lille beskadigede Gravsteen, som er af graalig grov Marmor, meget afstødt og forslidt, ligger paa Kirkegaarden ved Aarhus Dom-Kirkes østlige Ende, af inscriptionen er intet kiendeligt eller i Behold uden allene det som Tegningen her viiser, det siges, at dette er Doctor Morten Børups Gravsteen.«

På hans tid har der ikke været meget at se. Skjoldet var åbenbart helt ødelagt, og af omskriften kunne han kun læse: artium. Tauber har ikke kendt Abildgaards tegning, men ud fra Nyerups omtale af den har han prøvet at løse gåden ud fra sin viden om den fulde indskrift hos Cramer.

Fig. 3. Søren Abildgaards tegning af Morten Børups gravsten. Nationalmuseets II afdeling.

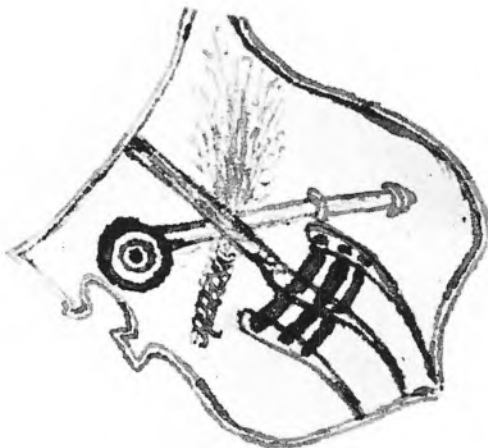
Han antager, at artium er en fejlagtig gengivelse af den midterste del af navnet [m]artinu[s], og denne conjectur er ikke usandsynlig; de senmiddelalderlige minuskler er ikke altid lette at læse, og forvitring har yderligere bidraget til at vanskeliggøre forståelsen. Også gengivelsen af de genstande, der har været afbildet på Børups skjold, er blevet udvisket til ukendelighed. Bedst er den treflenede fork sluppet gennem tidens ødelæggelse, ferlen er forvandlet til noget ubestemmeligt, som ligner en langskaftet kost, og i stedet for riset viser tegningen en figur som en spade. Det er tydeligt, at der ud fra dette ikke kan bygges en pålidelig forestilling om, hvordan stenen har set ud, da den var uskadt. Forholdet mellem omskriften og sagerne i skjoldet er også anderledes i Abildgaards tegning, hvor *artium* står i den vinkel, der dannes af

forken og ferlen, men i Schives tegning er *martinus* indsat over for riset. Hvad der er det rigtige, kan nu ikke afgøres, og intet af de to billeder kan siges at give et pålideligt vidnesbyrd om det virkelige udseende. Heller ikke de ord, hvormed Schive ledsager sin tegning, er meget oplysende. De lyder således:

»På Kirke-Gaarden findes hverken Liigsteene eller andet, som for sin Antiquitet er mærkværdig, her at indføre undtagen denne, som ligger lige ved Enden af Kirken, og nu er meget fordervet ia Skriften fast u-læselig.

Samme Doctor Martinus Borup skal have levet circa annum 1500 og været en bonde Søn, som greben designerer, men Færlen og Riiset hans Rector Embede. Ellers kand det accordere med Greben, Færlen og Riiset, som man plejer at sige: At Hvo

Fig. 4. Morten Børups gravsten, detail, fra Hans Rhumans skrift om Århus domkirke.

som ikke vil lyde sin Skolemester, hand skal lyde Greben, hvor til hand mueligt kand have alluderet».

Derefter følger en omtale af byrimene, men ikke af majvisen, og beskrivelsen af stenen er ikke Schives egen, men han har taget den fra en ældre, som det senere skal vises, så det kan ikke påstås, at mindet om Børup var levende i Århus i det 18. århundrede, selv om Jens Worm i sit forfatterleksikon fra 1771 ofrer ham en kort biografi.

I det 17. århundrede var det ikke stort bedre, da Alb. Thura og efter ham Erik Pontoppidan i *Marmora Danica II*, 1741, p. 118, kunne meddele, at hans gravsten i mange år havde ligget skjult i jorden, indtil sognepræst ved domkirken Morten Christensen Herløv igen fik den draget frem. Han var sognepræst fra 1684 til sin død 1691.

En anden sognepræst har også gjort sit til at bevare mindet om Morten Børup. Det er Hans Wolfgangsen Rhuman. Han var født 1622, blev 1653 sognepræst ved domkirken og døde 1676. Han har efterladt sig en beskrivelse af sin kirke. På to steder aftegner han Børups våben, og af disse er det ene gengivet i *Danmarks Kirker*⁸⁾. Det andet bringes her (fig. 4). Det viser en anden form af skjoldet end den, tegningen hos Schive viser og er gentaget hos Tauber. Hos Rhuman er det en form, som kendes fra Børups egen tid og har fået navnet *turnerskjold*⁹⁾, og den er utvivlsomt den rette, da Rhuman har set stenen, før den endnu ikke var helt ødelagt af årenes forvitring, mens billedet i Schives håndskrift viser en skjoldform, som ikke hører hjemme i nogen stilperiode og er slap i sit omrids. Også omskriften, som den gengives

Fig. 5. Maltgreb af egetræ. Til vending af grønmalt, 124 cm lang. Brugt til maltgøderiet hos købmand Fr. Nielsen, Nyborg.
»Den gamle By«, nr. 84:43.

hos Rhuman, fortjener en særskilt omtale. Hos ham lyder den: *Doctor Martinus Borup s[acro] s[anctæ] Theologiæ Professor, quondam hujus Scholæ Rector* (dr. Morten Børup, lærer i den højhellige theologi, fordum denne skoles rektor), i Schives hånd-

skrift lyder teksten: *Doctor martinus Borup s[acro] s[anctæ] theologiæ Professor quondam et Scholæ hujus Rector*. Ved at indskyde et *et* efter *quondam* er *fordum* henført til lærerstillingen i theologi og ikke til rektoratet. Det er vel det sandsynligste, at Rhumans tekst er den rigtigste.

Rhuman føjer hertil følgende: *Hand skal haffue leffuet circa annum 1500, og været een bonde søn, som greffuen designerer, men ferlen og riset hans Rectoris Embede. Hellers kand det accordere med greffuen, Riset og ferlen det mand pleyer ad sige, ad huo som icke vil lyde sin scholemester, hand skal lyde greffuen, om muligt hand der hen haffuer alluderet.*

Teksten hos Schive stemmer så ordret sammen med Rhumans, at Schive eller måske Cramer må have kendt det ældre manuskript. Ikke desto mindre har tegningen hos Schive ikke den samme form som hos Rhuman, og det er ikke let at give en rimelig forklaring herpå. Muligvis har stenen allerede på Schives og Cramers tid været så ødelagt, at de ikke har kunnet genkende Rhumans tegning på den, hvorefter de selv opfandt en skjoldform uden nogen hjemmel i stenens udsmykning. Søren Abildgaards tegning viser intet skjold.

Om de genstande, der er gengivet i skjoldet, kan følgende bemærkes. Den treflenede greb kendes fra Århus fra Morten Børups egen tid, idet den er aftegnet på et kalkmaleri fra 1517 i

Fig. 6. Skolescene, senmiddelalderligt kalkmaleri fra Tuse kirke ved Holbæk. Tegning af J. Magnus-Petersen.

Danmarks Kirker, Holbæk Amt, p. 599, bringer et fotografi med omtale af skolescenen. Fra ca. 1460-80.

den nuværende kirkesal i Frue Kloster¹⁰). Den bæres af en person, som vist skal være en bonde, og er en redskabstype, der allerede i middelalderen fandt sin form, hvorefter den uændret blev bevaret til senere tid. Eksemplarer, som er samtidige med Morten Børup, er vist ikke bevarede, men et meget yngre, ganske vist fra en købstad, kendes og afbildes her (fig. 5).

Et ris som det ene af skolemesterens uundværlige hjælpemidler er heller ikke bevaret fra den gamle rektors dage, og ændrede pædagogiske metoder har sørget for, at der ikke er overleveret noget fra nyere tid. Det er vel gået med det som med træhesten, at hadet til begge strafferedskaber var så stort, at de blev ødelagt med glæde. Kun et jernlod, som hørte til træhesten på en vestjysk herregård, har

undgået tilintetgørelsen¹¹⁾, og riset må man nøjes med at læse om. Et samtidigt billede er imidlertid bevaret i et kalkmaleri i Tuse kirke på Sjælland. Det viser Jesu skolegang, og som det dengang var sædvanligt, har kunstneren overført sin egen tids skikke uændrede til en periode, der var ham ganske ukendt (fig. 6).

På billedet i Tuse kirke bærer skolemesteren foruden riset også sin ferle. De to strafferedskaber er hans kendetegn, men det er tvivlsomt, om en ferle er bevaret. Ganske vist har Arthur Fang omtalt og afbildet en ferle i sin bog om Roskilde (fig. 7), men museumsinspektør Michael Andersen har med grund betvivlet, at dette jordfund har noget at gøre med domkirkebyens skolevæsen. Med bedre grund kan redskabet betegnes som en slev eller en primitiv grydeske, og at denne trivielle forklaring ikke straks er dukket op, hænger vel sammen med, at det er mere opsigtsvækkende og taler bedre til fantasien at kalde tingen en ferle end bestemme den som et almindeligt køkkenredskab. Et ganske tilsvarende er fundet i Lund, men med et ovalt blad og bestemt som en slev¹²⁾. Til forklaringen af redskabet på Morten Børups sten giver fundet fra Roskilde derfor ikke nogen sikker vejledning og kan undværes, da kalkmaleriet i Tuse kirke er tilstrækkeligt fyldestgørende, så det er utvivlsomt, at det er en ferle, der ses som den tredje figur på stenen.

Det er et spørgsmål, om man i dette minde om den berømte rektor i

Århus har at gøre med en gravsten. Den beskrives som 2 fod og 5 tommer i diameter (ca. 76 cm) uden indskriften, som var 5 tommer (ca. 13 cm). Det sidste bør vel fordobles, så stens hele diameter bliver ca. 102 cm. Man vil dog næppe fra denne tid finde en gravsten af så usædvanlig form og disse mål, og beretningen om Morten Herløvs fund af stenen som begravet i jorden tyder ikke på, at den har ligget over en grav, der dog ville være bedre vedligeholdt, og det er usikkert, om man ville begrave en mand med så høj en stilling i domkappellet uden for domkirken. Hvis man kan godkende denne usikkerhed, må man slutte, at stedet for Morten Børups grav hurtigt er gået i glemme, og at stenen ikke har været en gravsten. Dens anvendelse må søges et andet sted. Der er gode grunde for at antage, at stenen har siddet indmuret i kathedralskolens daværende bygning. Stens indskrift kalder Morten Børup *hujus scholæ rector* (denne skoles rektor), der stemmer med, at den har siddet indmuret et eller andet sted i skolen. Hvorfor og hvornår den er fjernet herfra, kan der kun gættes om; om den er sat op før eller efter Morten Børups død, må afgøres efter den læsemåde man vil foretrække ud fra de to gengivelser af teksten, som ovenfor er anført. Indmurede indskriftstene fra samme tid findes ikke i overflod, men der kan dog erindres om, at der fra Odense er bevaret en tilsvarende med årstallet 1518 og bisp Jens Andersen Beldenaks våben. En anden

Fig. 7. Ferle. Tegning af P. Linde i Arthur Fang: *Roskilde I*, 1945, p. 100. Jordfund fra Roskilde, nu i Roskilde Museum.

med provst Anders Glob's våben fra samme by er dateret 1528. Begge er rektangulære¹³⁾. På et andet plan ligger indskrifterne på det borgerlige bindingsværk. De kendes fra den ældst daterede bygning fra 1527 i Køge og langt ned i tiden, som husene i »Den gamle By« rigeligt viser det.

Cirkelrunde bygningstavler fra 1574 af sandsten med kongelige våben er bevarede i Helsingør, og fra adelsgårde kendes også indskrifttavler, der fortæller om ejerne. En mindetavle over Morten Børup kan derfor ikke kaldes usædvanlig efter sin form og sit indhold. Stenen omtales også af Chr. Axel Jensen i hans værk om gravsten¹⁴⁾. Han kalder den kun en »Aarhus-Sten«, men om han med denne betegnelse vil antyde, at den ikke har hørt til nogen grav, er uvist, og han opgiver at henføre den til en bestemt kunstner.

Dette forsøg på en analyse af overleveringen viser, hvor vanskeligt det er at nå til et sikkert resultat, og at man må nøjes med at vælge mellem sandsynligheder, og selv om det uformentlige skulle ske, at Morten Børups sten genfindes, ville den sikkert være så forvitret, at den ikke giver no-

get bidrag til en bedre forståelse. Det er kun et beskedent fremskridt at fastslå, hvad der er sikkert, og hvad der fortøner sig i det uviste.

EKSKURS.

Omskriften på Morten Børups sten er som allerede omtalt overleveret på to måder. I det følgende skal Hans Rhumans tekst forsøges kommenteret og hermed gives der også oplysninger til den ordlyd, der er gengivet hos Schive og Tauber. Begge steder kaldes han *professor theologiae*, og der er næppe grund til at tvivle på, at denne titel har stået på stenen, men Erasmus Lætus (Rasmus Glad, 1526-1582) udtaler i sin biografi af Morten Børup, at han ved universitetet i Köln blev *doctor juris utriusque*. Erasmus Lætus havde gået i skolen i Århus ikke mange år efter Morten Børups død og skulle således have haft gode betingelser for at kende den tidligere rektors studier og løbebane. Nøjagtig i sin skildring har han dog ikke været, da han anfører, at Morten Børup som slutstilling fik præsteembedet ved domkirken, men det har han ikke haft.¹⁵⁾ Hans Pedersen Horsens kalder kun Morten Børup *doctor* uden at angive stedet og fakultetet,

hvor han fik graden. Hvis man måske letsindigt vil stole på Erasmus Lætus, må man derfor gå ud fra, at omskriften er urigtig, og at den ikke med rette har givet Morten Børup tidens højeste akademiske post.

Også benævnelsen *rector* gør krav på en omtale. I middelalderen kaldtes lederen af en latinskole ved en domkirke *sc(h)olasticus*. I Århus tales der 1303 om *officium scolasticum*,¹⁶⁾ 1327 omtales magister Johannes scolasticus som medlem af capitlet,¹⁷⁾ og da han vist er den samme som den magister Johannes, cantor Arusien-sis, der nævnes i beretningen om den hellige Niels,¹⁸⁾ fremgår det, at stillingen som cantor og rektor i hvert fald

undertiden har været forenet. 1388 nævnes atter en *scolasticus*, der var leder af koret af *scolares* (elever).¹⁹⁾ Det ser dog ud til, at titlen under renaissancen er ombyttet med betegnelsen *rector scholæ*, som Hans Pedersen Horsens benytter i sine optegnelser, og det kan derfor ikke afvises, at denne del af stenens tekst er korrekt. Hos Erasmus Lætus kan der ikke hentes hjælp. Han kalder rektor-hvervet *scholæ gubernatio* (skolens styrelse).

Teksten giver således ikke sikre oplysninger om Morten Børup. Der vides for lidt med sikkerhed om ham, og man må nøjes med de antydninger, den magre overlevering bringer.

NOTER

1. Århus Stifts Årbøger 1926, p. 130-172, og 1927, p. 255-56.
2. Poul Harris: Århus i friluftskunst og mindesmærker, 1983, p. 36-38.
3. Ms.phot. 26, 4to. Det kgl. Bibliotek.
4. Rasmus Nyerup og Søren Abildgaards Antiquariske Rejser i Aarhus Stift. Et Anhang til 4de Del af Danmarks histor. politiske Skildring, Kbh. 1808, p. 38-41.
5. E. Sejr: Århus-Mosaik, 1967, p. 173-186.
6. Ericus Giørup Tauber: Historia scholæ cathedralis Arhusiensis, 1817, p. 24-27.
7. Håndskrift nr. 65a. Et andet eksemplar ejes af domkirken, et tredje af Det kgl. Bibliotek (Thott, 4to, 1448).
8. Et samlingsbind med forskellige udkast er dateret 1666. Det findes nu i Landsarkivet i Viborg. - Danmarks Kirker, Århus Amt, p. 820.
9. P. B. Grandjean: Dansk Heraldik, 1919, p. 52.
10. Aarhus gennem Tiderne I, 1939, p. 223.
11. H. P. Hansen: Herning Museum 1892-1942, 1942, p. 30 og 32.
12. R. Blomqvist och A. W. Mårtensson: Thulegravningen 1961, 1963, p. 157-158.
13. Fynske Minder 1966, p. 21-32.
14. Chr. Axel Jensen: Danske adelige Gravsten. Textbind I, 1951, p. 96. I dette værk er også indskrifttavler o.a. anført.
15. De nato baptisatoque primo Friderici II filio. Holger Rørdam: Monumenta Historiæ Danicæ II, 1875, p. 669.
16. Dipl. Dan. 2, V, 1943, nr. 242.
17. Dipl. Dan. 2, IX, 1946, nr. 377.
18. Vitae sanct. Dan. ed. M. Cl. Gertz, 1908-12, p. 405.
19. Script. rer. Dan. VI, 1786, p. 441.

FAJANCER I »DEN GAMLE BY« fra Danmark, Norge og Hertugdømmerne

Af TORBEN RUTH

Da Købstadmuseet »Den gamle By« igennem årene har opbygget en særdeles repræsentativ samling af fajancer fra fabrikkerne i Danmark, Norge og Hertugdømmerne, vil det være på sin plads at publicere et katalog derover, ikke mindst da museet råder over flere genstande, der må betragtes som nøglestykker i forbindelse med dansk fajanceforskning.

Tanken har været, at man med dette katalog kan få mulighed for at se billeder og få beskrivelser af de genstande, museet råder over, for derefter visuelt at kunne »kaste sig over tingene« ved et besøg.

Det herlige, men desværre ikke realiserbare, tyske princip, som kunsthistorikeren Emil Hannover i 1919 slog til lyd for: »Man muss die Sachen angefasst haben«, håber jeg således at have imødekommet på en mere fredsommelig måde.

Ved omtalen af de enkelte fabrikker er der især taget hensyn til, hvad der

er af betydning i relation til samlingen i »Den gamle By«. Udover de i kataloget omtalte fajancer råder museet yderligere over: 6 stykker St. Kongensgade, 2 stykker Kastrup (samt et antal sirupskrukker af lertøj antagelig fra Kastrup), 4 stykker Gudumlund, 3 stykker Øland, 1 stykke Slesvig, 44 stykker Kellinghusen, der udgør dubletmateriale, samt 36 ubestemte stykker fajance fra Danmark og Hertugdømmerne.

GAMMELDAGS BLÅ

Nogen egentlig fajanceproduktion i Danmark kan man først tale om i 1700-årene. 1722 startede den første fajancefabrik i København, og den fik navn efter sin beliggenhed Store Kongensgade.

Fabrikken fik eneret til i Kongeriget Danmark at fabrikere »Delfs Porcelain eller Hollandsch Steentøj«, hvorved man forstod blådekoreret fajance.

Starten var problematisk og ikke uden dramatik. Den første leder J. Wolff og den dygtige maler A. N. Ferdinand stak af til Sverige, hvor de var med til at starte den senere så berømte fajancefabrik »Rørstrand«.

Først ved ansættelsen af lübeckeren Johann Pfau fik parthaverne i St. Kongensgadefabrikken sikkerhed for deres indskud.

Pfau viste sig at være en dygtig mand, og under hans ledelse fremstillede, under påvirkning fra ældre tyske og hollandske fabrikker, blådekorede terriner, fåde, tallerkner, skrivestande, saftkander etc., med senbarok ornamentik.

Som nyskabelse i denne fabrikkens første periode stod bispebollerne (puncheboller af form som bispehuer) og bakkebordene, der for de sidstes vedkommende dannede forbillede for andre fajancefabrikkers bakkeborde.

I slutningen af 1740'erne erhvervede brygger Chr. Gierløf aktiemajoriteten i St. Kongensgadefabrikken. Efter uoverensstemmelser med Pfau blev denne fyret, og Gierløf fik en produktion igang med adskillige nyskabelser, både hvad form og dekoration angik.

Publikums smag krævede ved rokokoen fremtræden omkring midten af århundredet mere plastiske former og en ny dekoration, der søgte sine forbilleder i det ostindiske porcelæn. Et helt specielt Gierløfmønster udviklede sig bestående i vækster med store blomster, kødfulde blade og

tynde blomsterskærme stigende op fra en prikket bund.

Gierløf kunne imidlertid ikke beholde eneretten på de blådekorede fajancer. Både Blåtårnfabrikken 1738-1754 og specielt Østerbrofabrikken 1764-1769 var med til at bryde dette monopol. Værre endnu var det, at der på Kastrup fra 1754 var kommet en produktion igang af broget dekorede fajancer.

Dette var en alvorlig konkurrent til de lidt »kedelige gammeldags« blådekorede ting fra St. Kongensgade. Helt galt gik det, da de flødefarvede engelske fajancer (lys skærv med gennemsigtig glasur) omkring 1770 begyndte at oversvømme markedet.

Herefter blev Gierløf nødt til at indstille sin virksomhed og i 1772 ophørte St. Kongensgadefabrikken.

INTERNATIONALT PRÆG

I 1754 havde hofstenhuggermester Jacob Fortling med kongelig bevågenhed startet en fajancefabrik hvor Kastrup havn ligger idag. Meget hurtigt fik Fortling knyttet et par udenlandske folk til fabrikken. Således Joseph Hannong fra den berømte fabrik i Strasbourg, og J. G. Richter, der kom fra Höchst og Strasbourg. Disse to mænd, og specielt Richter, var med til at give fabrikkens varer et internationalt præg. Karakteristiske var de plastiske rokokoformer bemalet med muffelfarver.

Muffelfarver er olieblandede farver (overglasurfarver), der påmales efter

F.o. t.v.: Blådekoreret fad fra St. Kongensgade, 1. periode (se fig. 3, side 25).

F.o. t.h.: Tallerken med svejftet rand fra Strasbourg (se fig. 20, side 31).

F.n. t.v.: Tallerken fra Kastrup med brogede højildsfarver (se fig. 23, side 32).

F.n. t.h.: Tallerken fra Kastrup med dobbeltriflet kant og rosenmønster i mufflefarver (se fig. 25, side 33).

2. brænding på den forudbrændte tinglasur, for derefter at blive brændt ved lavere temperatur i en form (en muffel). I modsætning hertil påmales højildsfarverne (underglasurfarver) inden 2. brænding, hvor skærven stadig er sugende. Ved muffelfarverne er der under dekorationsarbejdet »fortrydelsesret«, da skærven ikke suger mere, hvorved der kan opnåes en større detaljerigdom. Yderligere giver muffelbrænding mulighed for et forøget antal farver som f.eks. den røde.

Fabrikken producerede spisestel, fade, tallerkner, terriner etc. både med højildsbrændte farver og med muffelfarver. Endvidere fremstilledes apotekerkrugger, skrivestande, bakkedordsplader og store pragtvaser - potpourrivaser - hvori rokokoenes former blev plastisk anskueliggjort.

Denne så helt igennem smukke produktion fik en alvorlig konkurrent af det flødefarvede engelske stengods.

Da St. Kongensgade-fabrikken lukkede i 1772, var man på Kastrup i færd med at bygge en speciel ovn til at brænde »engelsk« gods i, men først i 1781, da J. C. L. Mantzius forpagtede fabrikken, blev produktionen omstillet til engelsk stengods. Teknikken kendte Mantzius fra Rendsborg, hvor han tidligere havde arbejdet. Dekorationerne svandt ind og på den svagt gullige farve med de nyklassicistiske former kan man kende fabrikkens stengodsproduktion.

Fabrikken lukkede ved Mantzius' død i 1794.

FESTLIG ROKOKO

I 1758 startede Peter Hoffnagel på gården Herrebøe ved Frederiksdal i Norge en fajanceproduktion, der skulle vise sig at blive den mest forfinede af sin art i hele Norden.

Den tekniske ledelse blev forestået af Johan Georg Kreipe, der kom fra Slesvigfabrikken og senere cirkulerede rundt blandt fajancefabrikkerne i Kongeriget.

Herrebøefabrikken fremstillede festlige rokokovarer med dekorationer i relief og med blå eller manganbemaling.

Fabrikken bestod til 1778, men allerede i 1762 havde Hoffnagel solgt den til et aktieselskab og var draget til København, hvor han grundlagde Østerbrofabrikken.

Denne fabrik havde kun en kort levetid fra 1764 til 1769, men var som Herrebøefabrikken en alvorlig konkurrent til fabrikken i St. Kongensgade, der havde eneret på at fremstille de blådekorede varer. En årelang retssag endte med, at St. Kongensgademonopolet blev brudt, men Hoffnagels økonomiske formåen var også brudt, og han vendte tilbage til Norge.

Hoffnagel havde haft sine stedsønner Joseph og Gunder Large og sandsynligvis den tekniske leder Kreipe med til København. Disse meget dygtige folk bidrog til at skabe ligheden mellem Herrebøe og Østerbro fabrikkernes produktion.

»Sett under ett synes vi å fornemme rokokoenes ånd som ingensted el-

lers på norsk grunn«, skrev Lauritz Opstad i 1959 angående Herrebøefajancerne.¹⁾

Tilsvarende kan man dog ikke sige om Østerbrofabrikkens produkter, men den meget forfinede og sarte blå farve i decorationen er fælles for de to fabrikker.

En fabrik, der bør nævnes i samme stund, er fabrikken ved »Gammel Lund« på Mors - Morsøfabrikken.

Fabrikken var den første danske fajancefabrik udenfor hovedstaden og oprettedes af godsejer Thomas Lund i 1774.

Allerede tre år senere gik Lund falit og fabrikken solgtes på auktion. De nye ejere, der var nordmænd, fik Kreipe ansat ved fabrikken, og fra denne tid og op imod 1784 har fabrikkens produktion en umiskendelig lighed med Herrebøe. Udsøgte rokokoformer, der minder om de bedste arbejder fra Kastrup, Slesvig og Herrebøe, men svagere i de påmalede decorationer, således bedømmer Kai Uldall fabrikkens produkter.²⁾

Morsøfabrikken forsøgte sig også med de flødefarvede varer, men nogen egentlig omlægning af produktionen til stengods, som Kastrup og Rendsborgfabrikkerne havde foretaget, har der næppe været tale om.

LANDLIG EMPIRE

Fra 1804 og til 1820 blev der drevet fajance- og stengodsproduktion ved herregården Gudumlund nogle kilo-

meter sydøst for Aalborg. Ejeren af stedet var finansminister Ernst Schimmelmann, der her på egnen eksperimenterede med flere forskellige industriforetagender.

De første brændinger fandt sted i 1806 og 1807 og var en betinget succes. Først efter nogle personskift kom produktionen igang, og 1808-1812 havde fabrikken sin bedste periode.

Kun få af varerne fra disse år er dog mærkede (stemplet med en bi), fordi man ønskede at få dem solgt som engelsk gods d.v.s. det flødefarvede engelske stengods. Generelt gælder det, at det stemplede gods fra Gudumlundfabrikken er af den dårligste kvalitet.³⁾

Som karakteristik af varerne må man sige, at de i formen er nyklassicistiske, men i en landlig dansk empirie-ikklædning.

Den lethed, som både Kastrup og Rendsborg fabrikkerne ejede, nåedes ikke. Imidlertid betød det ikke at fabrikken ikke var påvirket udefra. F.eks. kom en del af malerne fra Kellinghusen, hvorfra en påvirkning kan spores i motiv og til dels i farvevalg.

Denne påvirkning ses også ved den anden fabrik i Nordjylland, Ølandfabrikken 1814-ca.1840.

Fabrikken blev startet ved herregården Oxholm på Øland af Justitsråd Tønder Lange, der tidligere i en årrække ejede Kastrupfabrikken. Lange fik 1813 Eskild Hansen Bech fra Gudumlund til Øland, hvor man startede en produktion af fajance og pottemagerarbejder.

Kellinghusen-påvirkningen ses endnu tydeligere her end på Gudumlund. F.eks. de folkelige tallerkner med navnetræk og årstal indenfor en bladkrans af Kellinghusenoprindelse.

Endvidere genfinder man også den populære fugl fra Kellinghusen hos Ølandmalerne. I det hele taget er de folkelige træk fra Kellinghusen blevet optaget fuldt ud på Øland og resultatet er blevet, at fajancerne ejer et tydeligere præg af landlig tilvirkning end Gudumlundvarene.⁴⁾

HERTUGDØMMERNES FAJANCEFABRIKKER

De slesvig-holstenske fajancefabrikker blev grundlagt fra midten af 1750'erne og til starten af 1770'erne.

Allerede fra begyndelsen af 1780 var nedgangsperioden imidlertid i fuld gang for de fleste, med undtagelse af Rendsborg og Kellinghusen fabrikkerne.

Rendsborg omstillede i begyndelsen af 1770'erne sin produktion til stengods efter engelsk forbillede, og Kellinghusenfabrikkerne tilpassede deres produkter til den velhavende landbefolknings smag, og kunne derfor holde ud til efter midten af 1800-tallet.⁵⁾

SLESVIG 1755-1814

Den første fabrik i Hertugdømmerne blev grundlagt i Slesvig 1755, og fra

1758 og århundredet ud var fabrikken i familien Rambusch's eje.

Slesvigfabrikkens varer havde som den øvrige finkeramik ædelmetalformerne som forbillede - de plastisk vredne rokokoformer - men med et præg af, at salget hovedsagelig gik til Danmark, i modsætning til de øvrige fabrikker i Hertugdømmerne, hvis varer mere bærer præg af indflydelse fra kontinentet.⁶⁾

I formfremstillingen havde fabrikken sin styrke frem for farverne, der ofte var violet, sjældnere blå og grøn.⁷⁾

Udover nogle kendte stel med violette blomsterkviste fremstilledes også bispeboller og bakkeborde med St. Kongensgade som inspirationskilde.

ECKERNFÖRDE 1765-1780

Fabrikken var oprindelig startet i 1759 ved godset Criseby, men blev i 1765 flyttet til Eckernförde. De første år, hvor de dygtige malere Johan og Abraham Leihammer (far og søn) var knyttet til fabrikken med Buchwald som direktør, var den kunstnerisk bedste tid. Johan Buchwald havde været ansat ved forskellige tyske og svenske fabrikker og kom til Eckernförde fra Marienberg i Sverige.⁸⁾ 1768 forsvandt de til Kielfabrikken, og Eckernförde-virksomheden ophørte ved stifteren J. W. Otte's død i 1780.

Fabrikken havde en stor produktion, ofte med meget store plastiske

F.o. t.v.: Safikande fra Kastrup med dekoration i højildsfarver (se fig. 29, side 34).

F.o. t.h.: Dyb tallerken fra Øland med broget dekoration (se fig. 42, side 39).

F.n. t.v.: Ovalt fad fra Eckernförde med svejftet rand og dekoration i muffelfarver (se fig. 52, side 42).

F.n. t.h.: Fad fra Kellinghusen med broget dekoration (se fig. 65, side 47).

ting stærkt præget af rokokoen, og med udstrakt brug af muffelfarver.

RENDSBORG 1765-CA.1818

Rendsborgfabrikken blev startet på samme tid som fabrikken i Eckernförde, men omlagde allerede 1772 sin produktion til det flødefarvede engelske stengods, som på dette tidspunkt overvældede markedet og var meget populært.

Omlægningen gik godt, da man samtidig med at gå tæt på forbillederne fra Wedgwood og Leeds fremstillede varer af høj kvalitet. Mantzius, som vi senere kender fra Kastrupfabrikken, arbejdede en tid lang i Rendsborg.

Napoleonskrigene i forbindelse med den danske statsbankerot var dog ugunstige faktorer for fabrikken og den ophørte i 1818.

STOCKELSDORF 1771-CA.1800

Ved godset Stockelsdorf i nærheden af Lübeck oprettedes i 1771 en fajancefabrik. Fabrikken fik fra starten en meget fornem medarbejderstab bl.a. Buchwald og Leihammerfamilien fra Eckernförde og Kiel. Dette betød, at fabrikken fremstillede varer af meget smuk kvalitet, der kunne minde om både Kiel og Slesvigfajancerne. Udover de muffelfarvede ting fremstilledes også nogle violette og blå stel, hvor den meget mørke blå farve blev karakteristisk for fabrikken.

KELLINGHUSEN 1763-1860

Igennem ca. hundrede år har der været fremstillet fajance i den lille hollandske by Kellinghusen. Op til seks fabrikker har her været virksomme. De bedst kendte ting fra Kellinghusen er utvivlsomt de gule broget dekorerede fajancer, der fremstilledes i 1800-årene. At adskille de enkelte fabrikkers produktion er dog ikke muligt.

I starten frembragte Kellinghusenkeramikere blå og mangandekorerede rokokovarer, der kan minde om de øvrige fajancer fra Hertugdømmeme. Først omkring 1790 udvikledes en egen stil⁹⁾, hvor man søgte og med held ramte den velhavende landbefolknings smag. Denne stil fører over nyklassicismens smalle randdekoration (jvf. den smalle randbort på Ølandtallerknerne, der dog i Kellinghusen-udførelse er lavet med større routine og med en mere blank glasur¹⁰⁾, til en art nybarok med den velkendte brede brogede kantdekoration.

NOTER

- 1) Opstad: Herrebøe Fajance Fabrique p. 15.
- 2) Uldall: Fajancefabrikken ved Gammel-lund på Mors p. 27.
- 3) Brønnum: Fabriksanlægene ved Gudum-lund p. 78.
- 4) Uldall: Gammel dansk Fajance 1942 p. 42-43.
- 5) Zubek: Schleswig-Holsteinische Fayencen p. 12-13.
- 6) Uldall: Gammel dansk Fajance p. 139-140.
- 7) Müller: Schleswig-Holsteinische Fayencen des 18. Jahrh. p. 11.
- 8) Kielland: Fra Arkiv og Museum p. 158.
- 9) Ahlefeldt: Fajancer fra Kellinghusen p. 44.
- 10) Uldall: Danske Museer 1950 p. 125.

LITTERATUR

I øvrigt henvises til litteraturfortegnelser i de enkelte værker.

<i>Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen
Uldall, Kai</i>	1) Fajancer fra fabrikken i St. Kongensgade. Kbh. 1970. Forkortet: St. Kongensgade.
<i>Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen</i>	2) Nordiske Fajancer fra 1700-tallet. Udstillingskatalog Anneberg 1972.
	3) Københavnske Fajancer fra 1700-tallet. Udstillingskatalog Københavns Bymuseum 1974.
<i>Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen
Steimle, Anne-Mari</i>	4) Fajancer og stengods fra Kastrup. Gyldendal 1977. Forkortet: Kastrup.
<i>Ahlefeldt-Laurvig, Jørgen</i>	5) Fliser fra de gamle danske fabrikker. Kbh. 1980.
	6) Fajancer fra Kellinghusen 1763-1860. Kbh. 1983.
<i>Brønnum, Chr.</i>	7) Fabriksanlægene ved Gudumlund. Samlinger til jydsk Historie og Topografi 2. R 4. bd. Aalborg 1893.
<i>Dannesbo Andersen</i>	8) Gammelt Dansk Apotekerinventar. Kbh. 1944.
<i>Ehlers, Louis</i>	9) Noget nyt om fajance. Kunst og Antikvitetsårbogen 1971 p. 7-21.
	10) Mere nyt om fajance, Kastrup m.m. Kunst og Antikvitetsårbogen 1972 p. 84-94.
<i>Graesse, J. G. Th.</i>	11) Führer für Sammler von Porzellan und Fayence. Braunschweig 1967.
<i>Hannover, Emil</i>	12) Pottery and Porcelain. London 1925.
<i>Kielland, Thor</i>	13) Utländska Fajancer i Nordiska Museet. Stockholm 1917.
	14) En dobbelt signeret Eckernförde-fajance. Fra Arkiv og Museum, 2. serie 1. bd. Kbh. 1925. p. 157-159.

- Marseen, Oscar* 15) Et keramisk værksted på Øland. Arv og Eje 1957 p. 48-69.
- Müller, W.* 16) Schleswig-Holsteinische Fayencen des 18. Jahrhunderts. Heide in Holstein 1964.
- Opstad, Lauritz* 17) Herrebøe Fajance Fabrique 1759-1959. Udstillingskatalog Oslo 1959.
- Pietsch, Ulrik* 18) Stockelsdorfer Fayencen. Udstillingskatalog Lübeck Museum 1979.
- Uldall, Kai* 19) Danske Fajancer fra det 18. årh. Udstillingskatalog, Kunstindustrimuseet 1931.
- 20) Fajancefabrikken ved Gammellund på Mors. Særtryk af Historisk Årbog for Mors 1931.
- 21) Gammel Dansk Fajance. Kbh. 1942.
- 22) Signerede Kellinghusenfajancer. Danske Museer, Kbh. 1950 p. 93-131.
- 23) Daterede Kellinghusenfajancer. Arv og Eje, Odense 1959 p. 54-88.
- 24) Gammel Dansk Fajance. Fra fabrikker i Kongeriget og Hertugdømmerne. Kbh. 1961.
- 25) Nyt fra Slesvig Fajancefabrik. Kunst og Antikvitetsårbogen, Kbh. 1970 p. 24-40.
- 26) Fajancer og Stengods. Jeg er Samler, Kbh. 1975 p. 69-96.
- Woldbye, Vibeke* 27) Kastrup Fajancer. Kunst og Antikvitetsårbogen, Kbh. 1967 p. 7-19.
- Zubek, Paul* 28) Schleswig-Holsteinische Fayencen. Neumünster 1983.

ST. KONGENSGADE 1722-1772.

1. Terrin. Blådekoreret. Slutningen af 1. periode 1722-1749. Motivet den gående mand genfindes på mange af fabrikkens produkter.

Usigneret.

H: 14 cm, L: 31 cm, B: 22 cm.

Mus.nr. 312:49.

Litt.: Ahlefeldt: St. Kongensgade p. 232 fig. 161.

2. Terrinlåg. Blådekoreret. 2. periode 1749-1772.

Usigneret.

H: 12 cm, L: 23 cm, B: 18 cm.

Mus.nr. 63:39.

3. Fad. Blådekoreret. 1. periode 1722-1749. Jægeren med den bredskyggede hat findes også ofte på fabrikkens fliser. F.eks. på fliserne i Eremitageslottet.

Signeret: JP sammenskrevet FD/V (Johan Pjau).

D: 29 cm.

Mus.nr. 1068:64.

Litt.: Ahlefeldt: St. Kongensgade p. 187 fig. 98a.

4. Fad. Blådekoreret. 2. periode 1749-1772. Ved slutningen af Pfau's periode indførtes nogle nye japansk og kinesisk inspirerede mønstre, der videreførtes i Gierløf perioden. Motivet kaldes »kinesisk have«.

Signeret: 2 mark C (2 mark Copenhagen)

D: 37,4 cm.

Mus.nr. 87:27.

Lit.: Ahlefeldt: St. Kongensgade
p. 189 fig. 100c.

5. Dybt fad. Blådekoreret. 2. periode 1749-1772. Frugtkurvmotivet blev også benyttet af de store udenlandske fabrikker Delft, Nürnberg etc. På St. Kongensgadefabrikken kendes det fra den tidlige periode som meget gennemarbejdet. I Gierløf perioden kunne det også findes på de billige varer med udekoreret kant og ofte sjusket udført. Her dog i en mere gennemarbejdet form.

Signeret: H/1 mark.

D: 30 cm.

Mus.nr. 88:27.

Lit.: Ahlefeldt: St. Kongensgade
p. 199 fig. 114c.

6. Tallerken. Blådekoreret med spejlmonogram C6. 1. periode 1722-1749.

Signeret: JP sammenskrevet, CB (Johann Pfau).

D: 21,7 cm.

Mus.nr. 288:40.

Lit.: Ahlefeldt: St. Kongensgade
p. 177ff.

6a. Tallerken. Blådekoreret med spejlmogram F 5.

2. periode 1749-1772.

Usigneret.

D: 22,2 cm.

Mus.nr. 1687.

Lit.: Ahlefeldt: St. Kongensgade
p. 179.

7. Dyb tallerken. Blådekoreret.

2. periode 1749-1772. Gierløfmønstreet.

I Gierløfperioden fremkom de dybe tallerkner.

Kanten er dobbeltriflet og svejftet som det
kendes fra sølv og tintallerknerne.

Usigneret.

D: 24 cm.

Mus.nr. 188:73.

Lit.: Ahlefeldt: Kbh. Fajancer fra 1700-tallet p.
68 fig.109.

8. Stjerneformet asiet. Blådekoreret med
mangan kanturering.

Signeret: HP sammenskrevet (Heinrich Pfau).

D: 15,4 cm.

Mus.nr. 55:14.

Den mangan kanturering er ifølge oplysning
fra Jørgen Ahlefeldt-Laurvig særegen for nogle
af Heinrich Pfaus arbejder.

9. Ottekantede blådekoreret sifad (dørslag) på ben. 2. periode 1749-1772. Dekoreret med europæisk blomsterkvistmonster.

Usigneret.

H: 6,5 cm, D: 24 cm.

Mus.nr. 53:46.

Litt.: Ahlefeldt: St. Kongensgade p. 226 fig. 153.

10. Varmelåg. Blådekoreret.

2. periode 1749-1772. Dekoreret med Gierløf-mønstret. Nogle af kronbladene i decorationen er gennemhullede. Varmelåg eller tækkefade er næsten altid fra Gierløf-perioden.

Usigneret.

D: 22,9 cm, H: 12,5 cm.

Mus.nr. 137:60.

Litt.: Ahlefeldt: St. Kongensgade p. 210 fig. 130.

11. Skrivetøj. Blådekoreret. Sidste del af 1.

periode 1722-1749. Skrivestande var populære produkter for næsten alle fajancefabrikker, og var i opbygningen næsten ens: Kasseformet med løse indsatser (mangler her) til blæk og strøsand. Foran en bakke til voks eller lak.

I Pfau's periode er hullerne til indsatserne altid runde og ofte er skrivetøjet forsynet med dekorative runde knopper og runde ben.

I den senere periode (Gierløf) bliver indsatshullerne firkantede og kuglebenene bliver bukkebenslignende og lave.

Signeret: JP sammenskrevet 81/4 mark.

(Johan Pfau).

H: 11,5 cm, L: 23,5 cm, B: 12,5 cm.

Mus.nr. 1362.

Litt.: Ahlefeldt: St. Kongensgade p. 297 fig. 264.

12. Tre apotekerkrummer. Blådekorerede. De signerede apotekerkrummer og safikander fra St. Kongensgadefabrikken er alle med Pfau's signatur. I Gierløfperioden er de usignerede. Signeret: JP sammenskrevet, HP/Y (Johan Pfau, Heinrich Pfau, maler).

H: 11,4 cm D: 7,8 cm.

Mus.nr. 106A-B: 47 og 68:47.

Litt.: Kielland: Utländska Fajancer p. 44 fig. 144. Ahlefeldt: St. Kongensgade p. 315-319.

13. Safikande. Blådekoreret. Fra apoteket i Sorø.

Usigneret.

H: 22 cm, D: 11,5 cm.

Mus.nr. 101B:47.

14. Safikande. Blådekoreret. Fra Svaneapoteket i Kalundborg. Dekorert med Chr. VI.'s spejlmonogram.

Signeret: JP sammenskrevet PF (Johann Pfau).

H: 19,5 cm, D: 10,7 cm.

Mus.nr. 176:33.

15. Safikande. Blådekoreret.

1. periode 1722-1749.

Signeret: JP sammenskrevet, HP/V (Johann Pfau, Heinrich Pfau, maler).

H: 22 cm. D: 11 cm.

Mus.nr. 92:47.

16. Safikande. Blådekoreret. I Gierløfperioden andres safikandernes form fra kugleformet til langstrakt.

Signeret: NO 12.

H: 21 cm. D: 9,3 cm.

Mus.nr. 93:47.

Litt.: Ahlefeldt: St. Kongensgade p. 318.

17/18. Relieffliser. St. Kongensgadefliserne har en ret hvelvet kantprofil i modsætning til Blåtårnfabrikken, der har en flad kantvulst.

Usigneret.

Mål: 13,5 x 13,5 cm.

Mus.nr. 75A-B:56.

Litt.: Ahlefeldt: Fliser fra de gamle danske fabrikker p. 29-33.

19. Bakkebordsblad. Blådekoreret.

2. periode 1749-1772. Rektangulær plade med afrundede hjørner. Dekorert med »europæiske blomster« og insekter. Kanten dekorert med vindruer og vinløv.

Signeret: PP.

Typen kendes både fra Slesvig og St. Kongensgade-fabrikken, men karakteristisk for Slesvig er kantdekorationen med vindruer. Imidlertid kendes signaturen PP ikke fra Slesvig, hvorfor pladen antagelig må henregnes til St. Kongensgade. En anden ting, der taler herfor, er at glaseringen er meget ensartet, hvorimod Slesvigprodukterne er glasserede ad to gange, således at glasursporene (tydeligst på bagsiden) overlapper hinanden. (Oplysning fra Jørgen Ahlefeldt-Laurvig).

L: 87,5 cm B: 58 cm.

Mus.nr. 8:27.

STRASBOURG.

20. Tallerken med svejftet rand. Meget hvid glasur. Dekorert i bunden med en stor blomsterbuket i brogede muffelfarver, samt mindre strøkviste på kanten.

Signeret: PH (Paul Hannong 1738-1760).

D: 25 cm.

Mus.nr. 107:31.

KASTRUP 1754-1794.

21. Terrinskål. Dekoreret med det fligede blomsterkvistmønster i brogede højildsfarver. Usigneret.

H: 15 cm. Afstand mellem hanke: 31 cm.

Mus.nr. 998:69.

Litt.: Ahlefeldt: Kastrup p. 148 fig. 107-108.

22. Fad dekoreret med brogede højildsfarver. Det fligede blomsterkviststel.

Usigneret.

D: 38 cm.

Mus.nr. 1660.

Litt.: Ahlefeldt: Kastrup p. 128 fig. 78.

23. Tallerken dekoreret med brogede højildsfarver. Det fligede blomsterkviststel.

Usigneret.

D: 22,4 cm.

Mus.nr. 268:69.

24. Terrinlåg. Dekoreret med rose og tulipan i brogede muffelfarver.

Usigneret.

H: 13 cm, D: 27,5 cm.

Mus.nr. 998:69.

Litt.: Ahlefeldt: Kastrup p. 148
fig. 107-108.

25. Tallerken med svejftet dobbeltriflet kant og med rosenmønster i muffelfarver.

Signeret: F (Fortling).

D: 24,6 cm.

Mus.nr. 266:69.

Litt.: Ahlefeldt: Kastrup p. 129 fig. 80.

26. Pragtvase. Blådekoreret, muffelmalet.

Formet som potpourrivaserne, men låget mangler gennembrydninger. Rokoko. Reliefdekorationer og putto på låget.

I Kastrupfabrikkens sidste år, da St. Kongensgades monopol var brudt, fremstilledes de blådekorerede fajancer sideløbende med de brogede.

Usigneret.

H: 56 cm.

Mus.nr. 95:17.

Litt.: Ahlefeldt: Kastrup p. 237
fig. 239-242.

27. Medicinkrukke af flødefarvet stengods.
 Indskrift i rokokko-kartouche.
 Krukken er fremstillet efter 1781, hvor
 Mantzius kom til fabrikken og man begyndte
 at fremstille stengods. Stemplet med fabrikkens
 mærke: CW (Castrup Werk).
 H: 15 cm.
 Mus.nr. 224:47.
 Litt.: Ahlefeldt: Kastrup p. 274
 fig. 297.

28. Stor medicinkrukke dekoreret med højilds-
 farver. Louis XVI-dekoration med krydsende
 Hermes og Asklepios stave.
 Fremstillet til Christianshavns Apotek.
 Usigneret.
 H: 25 cm, D: 15,8 cm.
 Mus.nr. 76:47.

29. Saftkande med dekoration i højildsfarver,
 og med fladt messinglåg. Fra Kalundborg
 Apotek.
 Signeret under bunden: AV i hvid glasur.
 Antagelig Kastrup.
 H: 22 cm, bund D: 10 cm.
 Mus.nr. 1822:58.
 Litt.: Dannesbo Andersen: Gammelt dansk
 Apotekerinventar p. 205.
 Uldall: Gammel dansk Fajance
 p. 254-255.

HERREBØE 1758-1778

30. Thedåse. Plastisk rokokoform med dekoration i mangan.

Usigneret.

H: 12,5 cm, st. B: 8 cm.

Mus.nr. 102:30.

Litt.: Opstad: Herrebøe Fajance

Fabrique p. 70.

31. Krus med tirlåg. Dekoreret i blå med en kraftig fliget rokoko-kartouche. I låget indgraveret LLS ALD 17W80.

Signeret: Se signaturtavle.

H: 19,8 cm, bund D: 9,9 cm.

Mus.nr. 223:23.

Litt.: Opstad: Herrebøe Fajance

Fabrique p. 81.

MORSØ 1774-1784

32. Krus dekoreret med blå blomsterkviste, der kan minde om Herrebøefajancerne, men med en grovere konturstreg.

Signeret: L/M (Lund, Morsø).

H: 15,3 cm, bund D: 9,7 cm.

Mus.nr. 9:27.

Litt.: Uldall: Fajancefabrikken ved Gammel-
lund på Mors p. 17 og 22.

GUDUMLUND 1804-1820

33. Tallerken af stengods. Dekoreret med et enkelt plantemotiv i mangan og blåt.

Usigneret.

D: 23 cm.

Mus.nr. 1658A.

34. Tallerken af flødefarvet stengods. Langs kanten en sort borte med en bladranke i glasurens farve.

Stemplet med fabrikkens mærke - en bi, hvorover der er malet tre brune pletter.

D: 24 cm.

Mus.nr. 52:36.

Litt.: Uldall: *Gammel dansk Fajance* p. 124 fig. 95d.

35. Krus af stengods. Dekoreret med to bæltter af strøblomster i blåt og mangan.

Usigneret, antagelig Gudumlund.

H: 12,9 cm, bund D: 9 cm.

Mus.nr. 1214.

36. Lille kande med låg, af flødefarvet stengods.
Stemplet med fabrikkens mærke - en bi.
H: 16 cm, D. af fod: 6 cm.
Mus.nr. 204:16.

37. Skrivetøj af flødefarvet stengods, prydet med
en guirlande og en portrætmedaillon i relief.
Stemplet med fabrikkens mærke - en bi.
H: 8,5 cm, L: 18 cm, B: 12 cm.
Mus.nr. 207:52.

38. Skrivetøj af stengods. Dekorert med flygtigt
malede plantedekorationer i mangan. En
enkelt blomst er antydet med koboltblåt.
Usigneret.
H: 6 cm, L: 16 cm, B: 11,9 cm.
Mus.nr. 1659.

39/40. To apotekerkrummer af stengods. Ovalt skriftfelt med påmalet inskription i blå.
Usigneret, antagelig Gudumlund.
H: 15 cm, bund D: 9,2 cm.
Mus.nr. 143B-C:47.

41. Safikande af stengods fra Hjørring Apotek.
Usigneret, antagelig Gudumlund.
H: 20,5 cm, bund D: 10,9 cm.
Mus.nr. 120:47.

42. Dyb tallerken med broget dekoration. I bunden M.Ch.D.At. 1828 omgivet af en kronet blomsterkrans. På kanten en gul og blå bort af vekslende ruder og spidsovaler i mangan. Denne nyklassicistiske kantdekoration er Kellinghusen-inspireret. Tallerknerne fra Ølandfabrikken er altid uden fodrand.

Usigneret.

D: 21,3 cm.

Mus.nr. 337:37.

Litt.: Uldall: Arv og Eje 1959 p. 64-65.

Uldall: Gammel dansk Fajance p. 127-130.

Hannover: Pottery and Porcelain p. 433 fig. 526.

43. Dyb tallerken med broget dekoration. I bunden H.Ch.-B. født i Ronne 1804 omgivet af en kronet blomsterkrans. Langs kanten bladornamenter.

Usigneret.

D: 21,1 cm.

Mus.nr. 1350.

Litt.: Uldall: Gammel dansk Fajance p. 125.

44. Skrivetøj dekoreret i brogede farver med landskabsbilleder og planteornamentik. Skrivetøjer fra Øland har ofte en mere enkelt dekoration påført med svamp, i modsætning til lignende varer fra Gudumlund.

Usigneret.

H: 6,5 cm, L: 17 cm, B: 12 cm.

Mus.nr. 24:27.

Litt.: Uldall: Gammel dansk Fajance p. 128.

45. Urtepotteskjuler med tilhørende underskål.
 Udvendig en grålig ujævn tinglasur dekoreret
 med manganmalede borter og en bred marmo-
 reret borte i brogede farver. Indvendig blyglasur.
 Usigneret, antagelig Øland.
 H: 12,6 cm, D for oven: 16,8 cm.
 Mus.nr. 1398A-B.

SLESVIG 1755-1814

46. Tallerken med mangandekoration. I
 bunden en blomsterkvist og fire strøblomster.
 På kanten blad bort. Det spidsbladede stel.
 Signeret: R/S/FM sammenskrevet.
 (Rambusch/Schleswig/FM?).
 D: 25 cm.
 Mus.nr. 628.
 Litt.: Zubek: Schleswig-Holsteinische
 Fayencen p. 89 fig. 19-22.
 Uldall: Gammel dansk Fajance
 p. 142 og 148.

47. Tallerken med mangandekoration. I
 bunden en manieret tulipan. Langs kanten
 ornamentale blade, der kan minde om rand-
 udsmykningen fra Siralsundfabrikken, hvorfra
 der kom arbejdere til Slesvig.
 Usigneret.
 D: 21,8 cm.
 Mus.nr. 234:43.
 Litt.: Uldall: Nyt fra Slesvig Fajancefabrik.

48. Krus med tinlåg. Dekoreret i mangan med en stor rose og strøblomster. I låget har tidligere været indsat en medalje eller lignende.

Usigneret.

H: 17 cm, D: 11,4 cm.

Mus.nr. 252:33.

49. Ottekantet gennembrudt frugtskål.

Dekoreret i mangan med en bladrosen og mindre strøblomster.

Signeret: S/CE sammenskrevet.

(Schleswig/muligvis Johann Cornelius Ewald, maler i Slesvig 1760-1765).

Mundingskantens L: 25 cm.

Mundingskantens B: 21,5 cm.

Mus.nr. 328:35.

50. Skrivetøj dekoreret i mangan med spinkle kantlinier og guirlander ophængt i sløjfer.

Signeret: S (Schleswig).

H: 7 cm, L: 15,3 cm B: 9,7 cm.

Mus.nr. 163:33.

51. Giesfad (vaskefad), plastisk rokokoform dekoreret i blå med strøblomster og rocailler. Sandsynligvis er denne type først opstået i Slesvig, hvorefter den med Kreipe er vandret videre til Herrebøe og senere til Østerbrofabrikken.

Usigneret.

L: 45,5 cm, st. B: 28 cm.

Mus.nr. 22:23.

Litt.: Zubek: Schleswig-Holsteinische Fayencen p. 29 og fig. 56-57.

ECKERNFÖRDE 1765-1780

52. Ovalt fad med svejftet rand. Muffelmalet. I bunden en blomsterkvist i brogede farver samt mindre strøkviste spredt over fadet delvis for at skjule glasarfejl. Under bunden dækkes flere fejl ved påmalede blade.

Signeret: Otte/Eckernförde/Buchwald
Direkteur/Jahn. (Maler: Johann August Jahn).

L: 38,5 cm, B: 29,5 cm.

Mus.nr. 270:69.

53. Tallerken med svejftet rand. Muffelmalet. I bunden en blomsterbuket i brogede farver, samt mindre strøkviste spredt over tallerknen delvis for at skjule glasurfejl. Under bunden dækkes flere fejl ved påmalede blade. Signeret: O/E/B/J (Otte/Eckernförde/Buchwald/Jahn).
D: 25 cm.
Mus.nr. 264:69.

54. Variant af foregående.
Signeret: O/E/B/J 67 (Otte/Eckernförde/Buchwald/Jahn 1767).
D: 25,5 cm.
Mus.nr. 265:69.
Litt.: Zubek: Schleswig-Holsteinische Fayencen p. 120-122 fig. 112-120.

55. Frugtkurv. Hvidglaseret med delvis blå stafferet fletværk.
Signeret: O/E/B/L (Otte/Eckernförde/Buchwald/Leihammer).
H: 9 cm, L: 22,5 cm, B: 13 cm.
Mus.nr. 997:69.
Litt.: Zubek: Schleswig-Holsteinische Fayencen p. 128 fig. 136-137.

56. Bakkebordsblad. Blådekoreret rektangulær plade med afrundede hjørner. Dekoreret med en rocaillebort omkring større blomster. På kanten enkelte blomster. Kun tinglaseret på oversiden.

Signeret på forsiden: Eckernförde.

Signeret på bagsiden: O/EB/B (Otte/Eckernförde?/Buchwald).

L: 68 cm, B: 51,5 cm.

Mus.nr. 200:15.

RENDSBORG 1765-1818

57. Terrin af flødefarvet stengods. Hvælvet låg med grenhank, profileret bort på låg og skål. Stemplet med fabrikkens mærke:

RF: 2 (Rendsburg Fabrik).

H: 25,5 cm, L: 35 cm.

Mus.nr. 152:39.

58. Et par lystestager af flødefarvet stengods med profileret sokkel. Skafet formet som en kanneleret søjle med korintisk kapital.

Usigneret.

H: 25 cm. Foden: 11x11 cm.

Mus.nr. 137:24.

Litt.: Zubek: Schleswig-Holsteinische Fayencen p. 206 fig. 358.

STOCKELSDORF 1771-ca. 1800

59. Fad med svejftet rand. Mangandekoreret. I bunden en rosenkvist med blomst og knop. Langs kanten en smal rokokobort. Rosenmotivet er et Buchwald bragte med fra Kiel-fabrikken.

Usigneret.

D: 42,5 cm.

Mus.nr. 1152.

Litt.: Pietsch: *Stockelsdorfer Fayencen* p. 176ff.
Kielland: *Utländska Fajancer* p. 59-60.

60. Dyb tallerken med bølget kant. Blå-dekoreret med strøkvist i bunden og strøbuketter på kanten.

Usigneret.

D: 23 cm.

Mus.nr. AM 1791.

Litt.: Pietsch: *Stockelsdorfer Fayencen* p. 164-165.

KELLINGHUSEN 1763-1860

61. Terrin. Dekoreret i mangan med blomster. På låget de korslagte grenkviste, der indicerer Kellinghusen eller i hvert fald Hertugdømmerne, men underdelens blomster peger på Kreipe fra Morsø. (Oplysning fra Jørgen Ahlefeldt-Laurvig).

Signeret: K indridset (ikke oprindelig?)

(Kellinghusen?).

H: uden låg 13 cm.

Mus.nr. 1387.

62. Dyb tallerken med mangan dekoration. I bunden granatæbler og på kanten strøblomster. Har tilhørt et almindeligt stel fra Kellinghusen og er antagelig fra sidste del af 1700-årene. Signeret: KH (Kellinghusen).

D: 22,3 cm.

Mus.nr. 1406.

Litt.: Ahlefeldt: *Fajancer fra Kellinghusen* p. 30.

Uldall: *Danske Museer 1950*
p. 119-120.

63. Tallerken dekoreret med en frugtkurv i bunden og som randdekoration en bort, hvor spidsovaler og ruder veksler. Dekorationen er udført i mangan, grønt og blå.

Usigneret.

D: 21,5 cm.

Mus.nr. 276C:33.

64. Dyb tallerken af den type, der blev almindelig i 1800-årene. Dekoreret med brogede farver. I bunden blomsterkvist og en fugl, der holder en blomst i næbbet. På kanten omløbende bladranke på gul bund.

Usigneret.

D: 23 cm.

Mus.nr. 1156.

Litt.: Ahlefeldt: *Fajancer fra Kellinghusen* p. 38.

Zubek: *Schleswig-Holsteinische Fayencen*
p. 218 fig. 394.

65. Fad med broget dekoration. En blomst i bunden og på kanten en omløbende bladranke på gul bund.

Usigneret.

D: 31,3 cm.

Mus.nr. 1155.

66. Øreskål. Dekoreret med en blomst i bunden og på kanten en omløbende bladranke på gul bund.

Usigneret.

H: 9,5 cm, D: 20 cm.

Mus.nr. 2:33.

67. Urtepotteskjuler med underskål. Blomsterbort under munden, derunder gul bund. Antagelig fra 1820'erne.

Usigneret.

H: 12 cm, D: 14,3 cm.

Mus.nr. 1136.

Litt.: Ahlefeldt: Fajancer fra Kellinghusen p. 88-89.

69. Flise. Manganduppet bund med et diagonalt gult bånd med en stiliseret ranke i grønt, rødbrunt og brunviolet. På ranken fire volutaftige drejninger.

Usigneret.

Mål: 13 × 13 cm.

Mus.nr. 1399:63.

70. Flise med dekoration i blå på hvid bund. På midten indenfor to cirkelslag et landskab, delvis påduppet. I hjørnerne spidse blade.

Usigneret.

Mål: 13×13 cm.

Mus.nr. 1398:63.

71. Flise med koboltblå dekoration. Som midtdekoration en bladvist med en blomst.

I hjørnerne et trelliget blad.

Usigneret, antagelig Itzehoe.

Mål: 13×13 cm.

Mus.nr. 1277:52.

Litt.: Ahlefeldt: Fliser fra de gamle danske fabrikker p. 87.

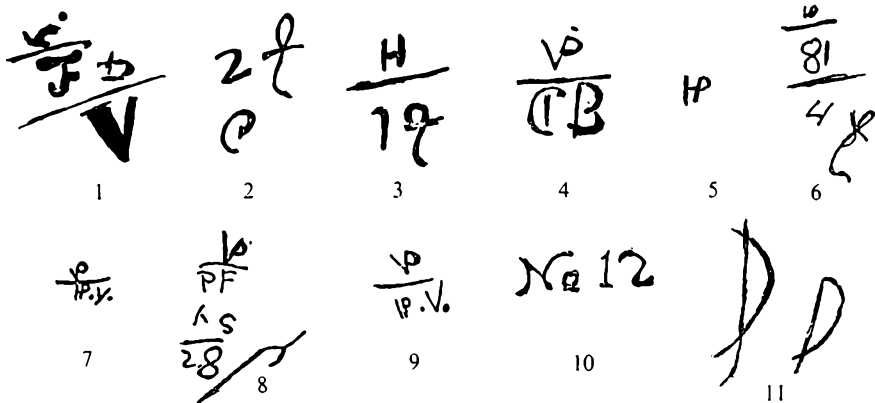

68. Punchebowle udformet som siddende biskop. Dekoreret i mangan, gult og blåt. På bagsiden grøn roccaille-ornamentik. I den opslåede bog i biskoppens skød står med blåt: *Die Ganze/Cleresev/Mag/unserrn/halben/Leben/Man wolle/uns nur offi/ein Neuer/Bisschof/geben.* Usigneret.
H: ca. 45 cm.
Mus.nr. 613:85.

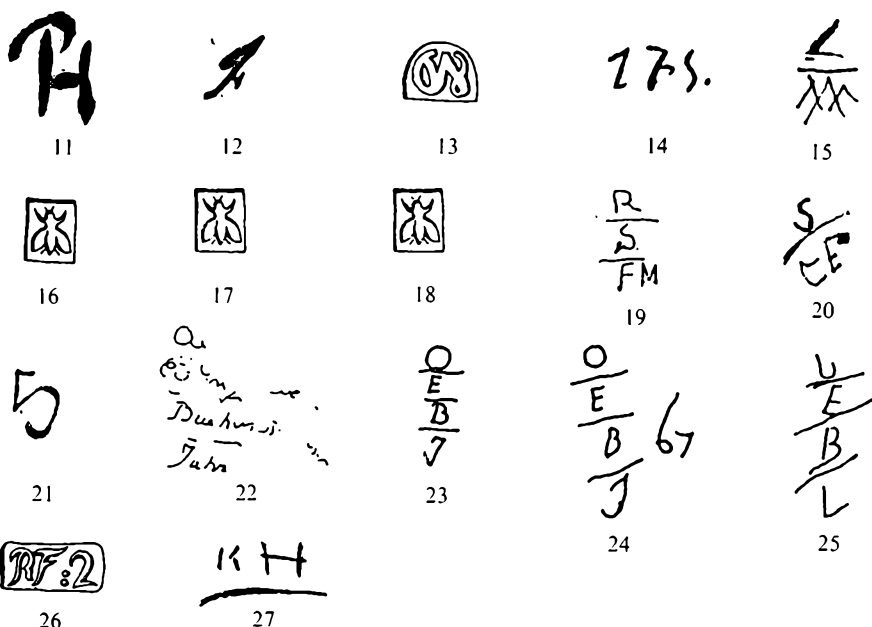

Litt.: Ahlefeldt: *Fajancer fra Kellinghusen* p. 87.
Uldall: *Gammel dansk Fajance* p. 238, hvor figuren tilskrives *Kellinghusen fabrik I., Behrens periode ca. 1765-1770.*

For råd og vejledning ved identificeringen af nogle af genstandene takker jeg Jørgen Ahlefeldt-Laurvig.

1) fig. 3 fad. 2) fig. 4 fad. 3) fig. 5 dybt fad. 4) fig. 6 tallerken. 5) fig. 8 asiet. 6) fig. 11 skrivetøj. 7) fig. 12 apotekerkrugger. 8) fig. 14 saftkande. 9) fig. 15 saftkande. 10) fig. 16 saftkande. 11) fig. 19 bakke-bordsblad.

11) fig. 20 tallerken, Strassbourg. 12) fig. 25 tallerken, Kastrup. 13) fig. 27 midcinkrukke, Kastrup. 14) fig. 31 krus, Herreboe. 15) fig. 32 krus, Morso. 16) fig. 34 tallerken, Gudumlund. 17) fig. 36 kande Gudumlund. 18) fig. 37 skrivetøj, Gudumlund. 19) fig. 46 tallerken Slesvig. 20) fig. 49 frugt-skål, Slesvig. 21) fig. 50 skrivetøj, Slesvig. 22) fig. 52 fad, Eckernförde. 23) fig. 53 tallerken, Eckern-förde. 24) fig. 54 tallerken, Eckernförde. 25) fig. 55 frugtkurv, Eckernförde. 26) fig. 57 terrin, Rends-borg. 27) fig. 62 tallerken, Kellinghusen.

HÅNDVÆRKERNES TEKNIK GENNEM TIDERNE, kilderne til dens udviklingshistorie

Af CHR. WAAGEPETERSEN

Følgende skal kun betragtes som en skitse til noget der optog mig i mine arbejdsår i »Den gamle By«, mens jeg beskæftigede mig med den registrering af håndværkernes værktøj, som Peter Holm desværre ikke havde haft øje for, og hvor kun vagtmester Søren Simonsens forudseenhed reddede de proveniensoplysninger, som ellers var gået uhjælpelig tabt. Jeg har siden måttet droppe dette emne, der bør behandles, til fordel for andet arbejde.

En håndværker er en mand, der væsentlig beskæftiger sig med det specielle arbejde, hvortil han er oplært og han vil som hovedregel aflevere et vist færdigt produkt. Modsat fabriksarbejderen vil håndværkeren i de fleste tilfælde være istand til at udføre alle de forskellige arbejdsprocesser det færdige produkt har undergået. Jo højere håndværket er udviklet, jo flere specialister til de enkelte ar-

bejdsprocesser fremkommer der, f.eks. bogbinderens forgylder, en mand der på mere primitive værksteder er identisk med mester selv eller en af de almindelige svende, jvf. de københavnske bogbinderes mesterstykker fra slutningen af lavstiden.

Håndværket må vist betragtes som udviklet allerede i Yngre Stenalder, hvor »flintsmeden« som tilhuggede de stenøkser, vi finder i samlet tal i periodens depotfund, er en specialist, modsat brugeren af øksen, der siden selv måtte tilslibe den. Da håndværkernes specielle redskaber altid har været i mindretal blandt de mere normale typer, der var i hvermands eje, så kan det være overordentlig svært at få øje på dem i større, blandede arkæologiske fund. Således ved jeg ikke, om der er fundet høvlblade fra Danmarks middelalder, skønt bevarede trægenstande viser, at høvlen har været i almindelig brug på den tid.

Den hedrageriske vabensmed. Fra »Die acht Schalkheiten«, ca. 1470. Træsnit.

I litteraturen kan vi finde teknikken og det dertil fornødne værktøj grupperet, enten efter de forskellige håndværk, der ofte overlapper hinanden, eller efter det materiale, der skal bearbejdes, f.eks. i J. Wilkens »Mekanisk Teknologi«. 1872, som metalarbejde, træarbejde, tekstilarbejde osv. Så er der ikonografien, hvor vi ved, at visse emner ofte vil medføre afbildninger af bestemte stykker værktøj eller arbejdsprocesser, f.eks. Jesu Barn-domshistorie, der kan vise Maria og barnet sammen med Josef arbejdende som tømrer. Sproghistorien kan give os oplysninger om, hvornår et stykke værktøj begynder at optræde og evt. hvornår det afløses af et andet. Ende-

lig er der arkæologien, der dels kan give os udviklingsrækker af et bestemt stykke værktøj, eller ved de samlede fund kan give os oplysninger om en gruppe værktøjs samhold hos en enkelt håndværker.

Et fint eksempel på det samlede fund er Mästermyr-skibsbyggerens værktøjskasse fra Vikingetiden i Statens Historiska Museet i Stockholm.

Selv om vi udelukkende interesserer os for det danske håndværk, så kan vi ikke nøjes med danske kilder, jo længere tilbage i tiden vi går, jo større et område indenfor den europæisk-mediterrane kulturkreds må vi inddrage. Dels fordi kilderne ikke er særligt righoldige, dels fordi håndværkerne modsat landbrugere er bevægelige og vandrer derhen, hvor der er arbejde eller belønning at finde. Som f.eks. de murere fra Lombardiet, der må være kommet til Danmark, da man begyndte at bygge med tegl her i landet. De riffelhuggede de nybrændte, danske tegl på samme måde som de for at fjerne pudsresterne behuggede de sekundært anvendte oldtidstegl, de havde arbejdet med hjemme i Italien.

Vil man undersøge teknikken i et dansk håndværk, må man begynde med en recent skildring af håndværket, helst af en erfaren udøver af faget.

Er faget dødt eller døende, så med en skildring af en af de sidste udøvere, hvis man kan finde en sådan. Det er ikke til at sige om en skildring direkte fra håndværkerens egen hånd eller en

skildring udført af en dygtig intervi-
 ewer, evt. på grundlag af fleres beret-
 ning, er at foretrække. Så er det jo
 også muligt, at der findes en god
 håndbog skrevet for fagets udøvere.
 P. N. Hinnerup: »Haandbog for Ju-
 velere, Guld- og Sølvarbejdere«,
 Kbhv. 1839, 734 sider samt tavler
 med afbildning af redskaber og ma-
 skiner, er en af de grundigste og fine-
 ste beskrivelser af et dansk håndværk,
 der findes. Jeg vil, på trods af elektri-
 citetens indtog i håndværkets tjene-
 ste, betragte den som recent, da der
 såvidt jeg kan se ikke er indkommet
 nye redskaber i faget; det, der er sket,
 er at en del af fagets produkter nu er
 maskinfremstillede, men ikke var det
 i 1839. En fordel er at forfatteren har
 rejst, så han kan sammenligne den
 danske teknik med den (mere frem-
 skredne) udenlandske. Ingeborg Bör-
 jeson: »Indbinding af Bøger, dansk og
 fransk Teknik«, udg. Kbhv. 1936, er
 vel egentlig skrevet for amatørbog-
 bindere, men den beskriver den tek-
 nik de fineste håndbogbindere an-
 vendte, og hun var på grund af sin
 danske uddannelse og 18 års arbejde
 som bogbinder i Paris istand til at
 sammenligne både teknik og redska-
 ber fra de to lande.

Men det er sjældent at en sådan
 håndbog foreligger, og vi må da holde
 os til en mere populær fremstilling af
 en gammel håndværker eller en etno-
 log.

Disse skildringer finder vi oftest i
 museernes årbøger. Men har faget
 kun haft få udøvere kan vi være nødt

*Hatte- eller filtmand med falkbue, saks og kniv.
 Fra Stephanus: Boek van dem Schakspele,
 udg. i Lübeck. Træsnit.*

til at vende os til andre landes museer
 hvor især Nordiska Museets »Fata-
 buren« er til hjælp; der kan vi f.eks.
 finde en fremstilling af den sidste
 kammagers virke, et håndværk hvor-
 af der i dag, mig bekendt, kun er be-
 varet en værktøjsopsætning eet sted i
 landet, nemlig i Helsingør Bymu-
 seum. Blandt Politikens håndbøger
 finder vi »Gamle Danske Håndværk«
 fra 1971; den beskriver 42 håndværk
 i skildringer af meget svingende
 værdi med tilføjede kildeangivelser,
 ringest behandlet er vistnok guldsme-
 den hvor forfatteren ikke kender for-
 skel på »engelsk« plet og elektroplet-
 tering og ikke nævner P. N. Hinne-
 rups håndbog i sin litteraturliste. An-
 dre af skildringerne er udmærket
 dækkende inden for den beskedne
 plads, der er dem beskåret. Et par ud-
 døde håndværk: Hattemageren og

*En uldvæver ved sin vævestol og ved fremstillingen af garnet.
Fra Rodericus Zamorensis: Spiegel des menschlichen Lebens, Augsburg, Bämler, 1479. Træsnit.*

nålemageren er beskrevet i den første danske udgave af »Opfindelsernes Bog« I-VIII, 1877-83, derfra har skildringerne fundet vej til de beskrivelser af samme håndværk, som vi finder i de første årgange af »Den gamle By«'s årbøger. Forholdet er ret tydeligt, fordi man i »Den gamle By« nålemagerværksted aldrig har lavet synåle, men kun knappenåle og andet trådarbejde. Det ser forøvrigt ud til at »Opfindelsernes Bog« her står i gæld til J. Wilkens »Mekanisk Teknologi« 1872, mens så Hanne Frøsig har lånt fra »Den gamle By«'s årbøger til sin artikel »Hattemageren« i Politikens håndbog. Man bør holde øje med slægtskabet mellem sine kilder. Sommetider kan man finde en film efter en gammel håndværker i arbejde, f.eks. af blytækkeren.

Udover disse skildringer kan man måske i erindringslitteraturen finde noget; utrykte ting kan evt. findes i

Dansk Folkemindesamling eller på museerne. Man kan med sikkerhed rundt om på museerne finde samlinger af redskaber, der selvfølgelig på deres kartotekskort eller i protokollen bør have oplysninger om alder, proveniens og brug, men desværre ikke altid har det. Nordiska Museet i Stockholm synes at være alvidende, men i sin tid da jeg arbejdede med krydsøksen = syldøksen, nægtede man at dette redskab havde været brugt i Sverige; et par år senere ved et besøg i Stockholms Slots bygningsmuseum, hvor man opbevarer de redskaber der har været anvendt ved slottets bygning, fandt jeg ikke desto mindre den af mig eftersøgte krydsøkse udstillet under navnet »korpen« dvs. ravnen. Det vil så sige at den formentlig har været anvendt af byhåndværkerne i Sverige, men ikke på landet, der er museets egentlige indsamlingsområde fra gammel tid.

Tomrere ved arbejdet: i baggrunden kejser Maximilian. Træsnit tilskrevet Hans Schäuflin (ca. 1492-1540) fra »Weiskunig«.

Det siger sig selv at man til denne eftersøgning anvender »Bibliotheca Danica« og »Dansk historisk Bibliografi« såvidt de rækker. På den måde finder vi Hans Rasmussen Block: »Horticultura Danica«, Kbhv. 1647, en fortræffelig håndbog for gartnere, af Kongens gartner ved Lundehave i

Helsingør »mestendeel af forfarenhed beskreffven«, hvor han fortæller både om redskaber og metoder. Den vel mest betydelige skribent indenfor dansk håndværks- og industrihistorie, professor Camillus Nyrop, har sin egen, grundige bibliografi i livs- skildringen ved Eiler Nystrom,

Skomagere. Fra Christoph Weigel: Abbildung der gemein-nützlichen Hauptstände, Regensburg 1698. Kobberstik.

Knapmageren. Fra Christoph Weigel: Abbildung der gemein-nützlichen Hauptstände, Regensburg 1698. Kobberstik.

Kbhv. 1922, men Nyrop behandler i reglen teknikken mere perifert.

Skal man så videre bagud fra de recente håndværksbeskrivelser, så er der her i Danmark yderst sjældent muligheder for at finde egentlige beskrivelser eller håndbøger som »Horticultura Danica«. Noget findes der i litteraturen fra tiden omkring 1800 i teknologiske håndbøger og rejsebeskrivelser. Vil man undersøge de danske forhold er der først og fremmest inventarlistes fra håndværkernes boer: jeg har truffet en grundig liste over værktøj og redskaber fra en fabrik for landbrugsmaskiner indrettet i en præstegård på Kalundborgegnen fra 1804. Så kan der være varelagre hos isenkræmmere, ikke at forglemme de to varelexica af Bruun-Juel og Rawert fra begyndelsen af

1800-tallet. Så er der håndværkslavens bestemmelser om mester- og svendestykker, sommetider med angivelse af den teknik der skal anvendes, dertil svarer af og til bevarede tegninger og selve svende- eller mesterstykkerne f.eks. fra possement- og knapmagerlavene i København, der også fortæller om den anvendte teknik. Disse kilder strækker fra Middelalderen op til lavsvænets ophør i 1857. I en del lavssegel er afbildet typiske redskaber for faget, men her skal man være forsigtig, et forældet redskab kan let blive hængende i et segel, længe efter det har mistet sin praktiske betydning. Der er her i landet bevaret nogle kistebreve, der viser håndværkere i arbejde fra slutningen af 1700-tallet. Bevæger vi os til Middelalderens kalkmalerier og skulptur,

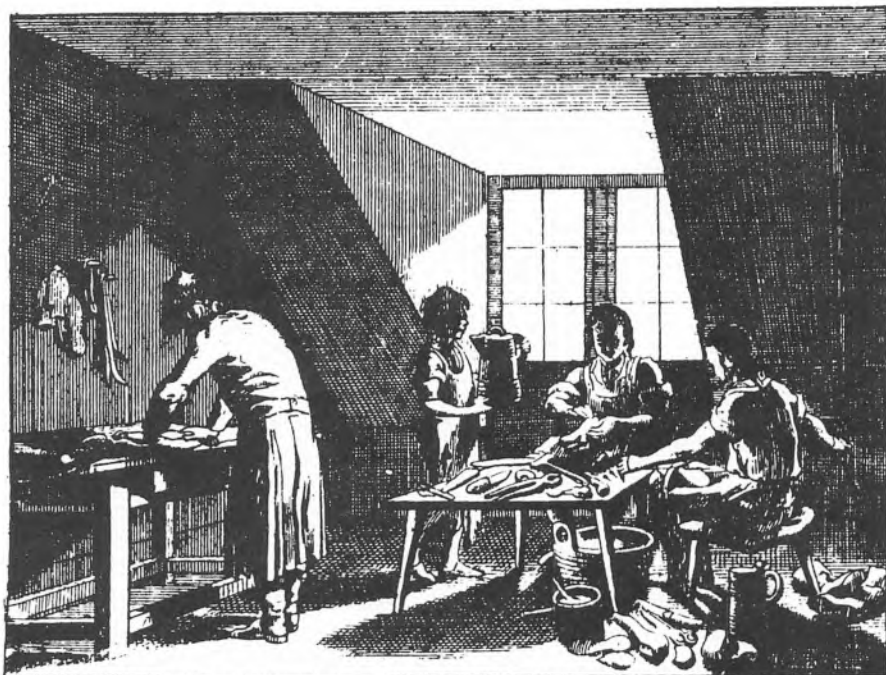
Et skomagerværksted. Mesteren skærer lederet til, mens svendene, der sidder ved arbejdsbordet, forarbejder skoene; til venstre er mesterens kone i færd med at sælge sko til en bonde og hans kone. Træsnit fra slutningen af det 16. århundrede. Germanisches Museum, Nürnberg.

må vi helst anlægge en kunsthistorisk vurdering af billedet så eventuelle udenlandske forbilleder bliver klarlagt; senmiddelalderlige kalkmalerier kan være udført på grundlag af udenlandske træsnit. Der er også lidt middelalderlige regnskaber og inventarlistes og så er der 5 danske vocabularier fra latin til dansk, trykt i 1500-tallet, de kan også give oplysninger. Endelig er der jo de ærkæologiske fund som jeg nævnte før.

Vender vi os til udlandet, så har vi fra Frankrig i det 18. årh. Diderots store Encyclopédie og den endnu bedre udførte »Description des Arts et Métiers - par - l'Académie Royale des Sciences«. Det sidstnævnte værk er beskrevet af Svend Eriksen i artiklen »En Haandværkets Bog« i »Fund og Forskning« 1958-59 og har en oversættelse til tysk »Schauplatz der Künste und Handwerke«, Berlin 1762-75. Disse værker lader sig, selv i tysk oversættelse ikke ret vel anvende

på danske forhold, det opdager man hurtigt, når man sammenligner kobberstikkene med det forhåndenværende danske materiale fra samme tid. F.eks. er på danske værksteder både bogbinderens hæftelade og snedkerens høvlebænk mere udviklet end de tilsvarende franske redskaber.

Det tyske materiale er langt mere brugbart, når vi ønsker at kende vore egne håndværkeres teknik og redskaber i tidligere tid, danske håndværkere vandrede mest i Tyskland, og tyske håndværkere har i stor stil slået sig ned herhjemme. N. P. Sprengels »Handwerke und Künste in Tabellen«, 1.-17. Sammlungen, Berlin 1767-95, er udgivet af lærere ved Realschule i Berlin, noget der omtrent svarer til en moderne teknisk skole. Den bærer N. P. Sprengels navn, men han har kun ansvaret for 1.-4. Sammlungen, resten er fortsat af O. L. Hartwig, der også har udgivet en omarbejdet og meget forbedret anden udgave

Et skomagerværksted i det 18. arhundrede. Kobberstik af Schuster efter Chodowiecki. Germanisches Museum, Nürnberg.

af 1.-8. Sammlung, 1778-94, og det er denne udgave, man bør forsøge at finde. Bogen er kun i oktav, med små uskønne, men brugbare kobberstik af håndværkernes redskaber. Det er et yderst nyttigt værk, når man vil forsøge at forstå de danske håndværkeres teknik i slutningen af 1700-tallet.

J. G. K. Jacobson har indsamlet stoffet til de senere samlinger af dette værk og ligeledes til den »Technologische Wörterbuch«, Berlin & Stettin, 1781-84, der også har O. L. Hartwig som udgiver. Videre ind på grundlaget for 1800-tallets mekaniske teknologier kommer vi med Johann Samuel Hallens: »Werkstäte

der heutigen Künste oder die neue Kunsthistorie« 1-6. Band, Brandenburg & Leipzig, 1761-79. Halle forstår ved ordet »Kunst« omtrent det samme som håndværk, så man skal ikke lade sig afskrække af titlens »Kunsthistorie«. Ifølge fortalen i første bind er teksten grundet på oplysninger indsamlet af ham selv, men den er ikke så god som hos N. P. Sprengel & Co., derimod er der nogle pæne og oplysende kobberstik af Schleuen, forestillende værkstedsinteriørs, som vignetter. Han er åbenbart først under udgivelsen blevet klar over eksistensen af »Description des Arts et Métiers« hvortil han

Et skrædderværksted i det 18. århundrede. Kobberstik af Schuster efter Chodowiecki. Germanisches Museum, Nürnberg.

støtter sin tekst i 6. bind, og hvortil han giver et fuldstændigt register. I det første binds fortale siger han, at han er inde på et helt nyt felt, hvortil han af ældre kilder kun kender Garzonis bog og Weigels billeder af håndværkere. Det drejer sig om Tomaso Garzoni: »La Piazza Universale di tutti le Professione del Mondo--«, Venetia 1586, hvoraf Det kgl. Bibliotek besidder yderligere 7 italienske udgaver, indtil 1665, og 2 tyske oversættelser, den første Frankfurt a. M. 1619, som jeg har holdt mig til, den anden fra 1641. Det er tydeligt et værk man har haft brug for, det er delt i artikler, hvori de forskellige

professioner behandles gruppevis, først og fremmest fra et historisk synspunkt med en mængde citater fra klassiske forfattere og Biblen, med moralske bemærkninger indstrøede, men også udfra rent praktiske synspunkter. F.eks. oplyses det, hvordan man laver spejle, stålspejle og glassejle, og hvordan de sidste bliver belagt. Her bliver man pludseligt klar over, at de små spejlende glaskugler på juletræet, i lille format, viser hvordan middelalderens krystalspejle blev fremstillet. Da ialtfald den tyske udgave fra 1619 har et meget grundigt alfabetisk register bagi, hvor f.eks. man kan slå op under ordet

spejl, så har værket formodentlig dengang tjent den dannede verden som en art konversationsleksikon. Det kgl. Biblioteks eksemplar af den italienske udgave 1586 bærer således ejernavnet: Lorenzo Ulffeldt 1656, der enten går på Lauritz Ulfeld til Egeskov 1605-59; eller på et yngre medlem af familien.

Det har tydeligt påvirket Johann Samuel Hallens værk, med sin inddeling i artikler omfattende flere professioner; men også en anden meget væsentlig bog er på påvirket af Garzoni. Det er Christoff Weigel: »Abbildung der gemeinnützlichen Häuptstande-« Regensburg 1698. Det er en tyk kvart, der udover en række artikler svarende til Garzonis indeholder ca. 190 kobberstik af håndværkerne i deres værksteder, med på kobberpladen graverede moralske vers. Bogen går under Weigels navn, han er kobberstikker og forlægger, men om han også har skrevet teksten oplyses ikke.

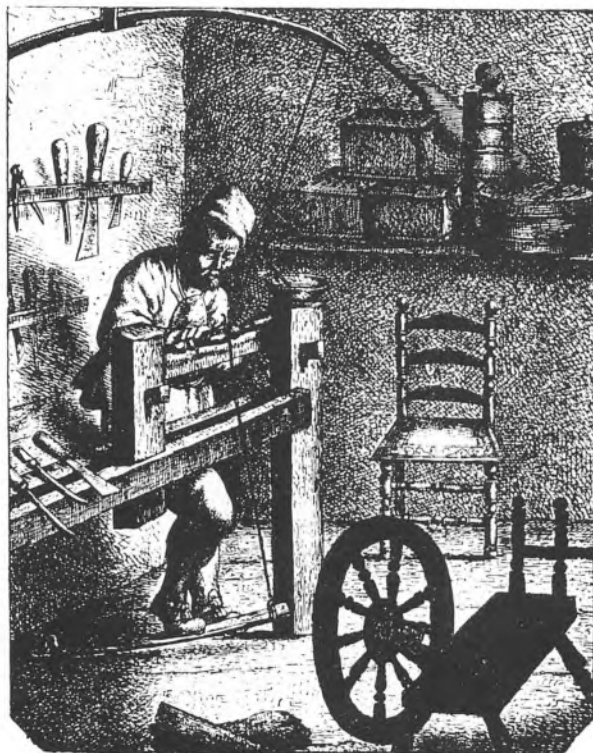

En pottemager ved sit arbejde. Fra Polydor Vergilius. *Buch von den Erfindern der Dinge*. Augsburg 1537. Træsnit.

Den er ret oplysende og nævner håndværkerens mesterstykker i Nürnberg og en evt. zunftordning, altså uafhængig af Garzoni. Kobberstikkene er gode og selvstændige, men der er i deres ide en efterligning af Jost von Ammans ca. 130 år ældre træsnit. Disse findes i en samling med tyske vers: »Beschreibung aller Stande auf Erden - durch *Hans Sachsen* in Teutsche Reimen gefasset«, Frankfurt a. M. 1568, med facsimile udgave fra München 1884, og de er også brugt i Hartmanni Schopperi: »De omnibus illiberalibus sive mechanicis artibus -« Frankfurt a. M. 1574, hvor der yderligere er tilføjet en del billeder af landsknægte og deres officerer.

Vil vi vide mere om disse billedserier er der en nyttig bog: Ernst Mummenhoff: »Der Handwerker«, Leipzig 1901. Teksten er ikke særlig god til vort formål, f.eks. viser han et billede af en overskærer, der arbejder med overskærersaksen på et stykke klæde, og kalder ham for en klædevalker, men bogen har ialt gengivelser af 143 tyske billeder af håndværkere hvoraf Weigels og Jost von Ammans er nævnt ovenfor. Men der er yderligere en serie fra 1600-tallet af Jan Joris van Vliet, som jeg endnu ikke har fundet her i landet, og andre kobberstik af Schuster efter Chodowiecki med store gode værkstedsinteriører fra slutningen af 1700-tallet. Endelig gengiver Mummenhoff nogle miniaturer fra 14-1500-tallet efter håndskrifter i Nürnberg fra det Men-

En drejer ved sin drejebænk. Drejebænken med vippelad er af samme type som den ældste i »Den gamle By«s drejerværksted. Kobberstik af Jan Joris van Vliet, 17. århundrede. Kupferstichkabinet, München.

delsche og det Landauersche »Zwölfbrüderhaus«, åbenbart en art stiftelser, der optog håndværkere, som beholdt deres arbejde og ved deres død blev afbildet midt i arbejdet. Det er væsentlig håndværkere, men der findes mellem dem andre som f.eks købmænd og vognmænd. Af disse miniaturer foreligger en senere komplet udgave af »Das Hausbuch der Mendelschen Zwölfbrüderstiftung zu Nürnberg. Deutsche Handwerkerbilder des 15. und 16. Jahrhundert«, flere forfattere, Bruckman, München 1965, I-II. Det drejer sig om over 200

billeder, flere i farver og i stort format, fra ca. 1425 til 1549. Billederne er væsentlig fra før 1500, noget stereotype og med en del gentagelser. For værktøjets vedkommende har man på billederne øjensynligt kun medtaget det for faget mest karakteristiske, f.eks. hos skomagere den da af faget brugte halvmånekniv, der senere er forsvundet til fordel for en nu brugelig mindre kniv med kvartcirkulært skær. Jeg har indtryk af at billederne fra den Landauersche stiftelse er lidt yngre, men jeg ved ikke om disse også er udgivne nu. Det er formodentlig

en tradition med denne art billeder der ligger til grund for Jost von Ammans træsnit af håndværkere.

Moriz Heyne: »Das Altdeutsche Handwerk«, Strassburg 1908, arbejder på et sprogligt grundlag, men de latin-tyske vocabularier og oversættelser går helt tilbage til den tidlige Middelalder, modsat de danske, så

Der Kandelgießer.

Das Zin mach ich im Feuer fließn/
 Du darnach in die Mödel gießn/
 Kandel/Flaschen/groß vnd auch klein/
 Darauf zu trincken Bier vnd Wein/
 Schüssel/Blatten/Teller/der maß/
 Schenck Kandel/Saltzfaß vnd Biechfaß/
 Ohlbüchßin/Leuchter vnd Schüsselring/
 Vnd sonst ins Haus fast nüse ding.

Kandestoberen. Træsnit af Joost Amman i: Beschreibung aller Stände, Frankfurt 1568.

stoffet også går længere tilbage. Men vil vi vide noget om forholdene i Oldtidens Tyskland, har vi også her kun det arkæologiske stof at holde os til.

Oldtidsfundene i de mediterrane lande er langt rigere. Vi har de velbevarede gravfund fra Ægypten med redskaber hvor træskafterne er bevaret, der er modeller og billeder. Fra Grækenland er der vasemalerier, der sommetider afbilder scener fra dagliglivet, fra Romerriget har vi vægbilleder, mosaikker og relieffer, især på gravsten. Desuden er der fund af bevarede redskaber ikke alene i Italien men også fra de tyske limeskaster og forposterne i England. Over dette kan man finde oversigtsværker som f.eks. Charles Singer: A History of Technology, I-V, London 1945-58, og mange andre.

Jeg kom ind på disse forsøg på at finde, hvordan håndværkernes teknik og redskaber havde udviklet sig gennem tiderne, ved en korrespondance med W. L. Goodman, hvis bog: »The History of Woodworking Tools«, udkom hos G. Bell & Sons, Ltd., London 1964. Selv har jeg samlet hvad jeg kunne finde om krydsaksen, hvoraf et eksemplar pludseligt dukkede op i »Den gamle By«, i en lille bog udgivet af »Kalundborg og Omegns Museum«, 1965, »Forsvundne Tømrerøksker«. Men det grundigste arbejde af den art jeg har kendskab til er Josef M. Greber: »Die Geschichte des Hobels«, V.S.S.M.-Verlag (dvs. Verbandes Schweizerischer Schreinermeister und Möbelfabrikanten),

Tomverren. Træsnit af Joost Amman i: *Beschreibung aller Stände*. Frankfurt 1568. Forskellige okse-typer er i anvendelse: Forrest anvendes bindoksen, mens svenden bagved er ved at hugge et taphul med krydsoksen. Den tredje svend borer et hul med naverboret, mens to svende i baggrunden arbejder med skorsaven. I forgrunden ligger et naverbor, en bindokse, en bredbil og en krydsokse. Ved værktøjskassen ligger et vindsel med tomversnor.

Bahnhofplatz 9, Zürich 1, 1956. Greber giver en virkelig fyldig udviklingshistorie af et specielt håndværkerredskab fra Stenalderens skrabere op til den moderne høvl i metalstel. Men der er mange andre redskaber, der fortjener en lignende behandling f.eks. kniven til læderbehandling hos: Garveren, skomageren, sadelmageren, remmesnideren, handskemageren, bogbinderen og mange andre, der alle bruger forskellige former for en kniv med konveks æg, hvor man har indtryk af at disse knive trods alt har en fælles afstamning. Der er også øksen, med alle sine former til forskellige funktioner lige fra den lille brændeøkse til den danske tømrers stikøkse, der bruges som stemmejern, uden skaft, men stadig har bevaret sin skaftdølle. Jeg håber, denne skitse må give en eller anden mod på at løse en

af disse opgaver. Jeg bør til slut nævne en faldgrube: Der er og har altid været kejtåndede mennesker, og der har været lavet specielle redskaber til dem både sakse, tømrerbiler og skomagerknive!!

I »Den gamle By« og Kunstindustrimuseets biblioteker ligger de af mig udtrukne registre til:

Christoph Weigel: Abbildung der gemein-nützlichen Hauptstände, 1698, Verzeichniis der Kupfern - welche - dem Leser an statt Register dienen kann.

Johann Samuel Hallen: Werkstätte der Heutigen Künste, 1-6, 1761-79. Fortegnelse over afsnittene i de forskellige bind, med noter om indholdet i disse.

P. N. Sprengel: Handwerke (und Künste) in Tabellen, 1-17 Sammlung Berlin 1767-95. En oversigt over udgaverne i Det kgl. Biblioteks 2 eksemplarer, samt det alfabetiske register i 15. Sammlung, trykt 1777.

SADELMAGEREN

Af MARIANN PLOUG

At være sadelmager i dag indebærer at man skal være fortrolig med mange forskellige arbejdsområder, og flere af disse har i ældre tid været selvstændige håndværk.

En bomskærer er eller var en håndværker, der fremstillede sadelbomme. Faget går tilbage til den tid, da en sadel var en trækonstruktion med en pude på og ikke som nu, hvor sadelbommen er et skelet, som sadlen er bygget op over.

Siden slutningen af 1800-tallet har bommene været fremstillet industrielt. Frem til 2. Verdenskrig kom de bedste bomme fra Tyskland, og siden har Frankrig været det førende land på dette område. Firmaerne har haft forskellige modeller, som blev tilbudt sadelmagerne, men var en sadelmager dygtig i sit fag, kunne han se sin fordel i selv at lave en model for de bomme, han fik fra firmaet, så hans sadler blev noget ganske særligt i forhold til fagfællernes.

Remmesnidere eller seletøjsmagerne, der fremstillede det seletøj, som

blev brugt ved ridning og kørsel, havde længe deres selvstændige laug, men i slutningen af 1700-tallet blev faget lagt ind under Sadelmagerlauget, vel fordi arbejdet allerede da hørte ind under det arbejdsområde, de fleste sadelmagere anså for deres, hvilket gav seletøjsmagerne ringe beskæftigelsesmuligheder.

Piskemageren laver piske. Korte ridepiske, lange piske med og uden snert som kørepiske og til dressur. I dressuren bruges pishen ikke, som mange tror, til at slå hesten med, men smeldet fra pishen bruges til at dirigere hestens bevægelser. Piske er som regel smukt arbejde, men det, der betyder noget for pishens kvalitet, er, om den er stærk og kan holde i brug. Her er det materialet, som bruges til kernen, der har den store betydning, og det er som regel piskemagerens hemmelighed.

En porteføljemager eller pungmager fremstiller lædervarer som kufferter, tasker og punge, der bruges til rejse eller transport. Særlig i 1800-

Sadeltype fra Middelalderen.

Sadeltype fra middelalderen.

tallet var skrin og etuier, hvor alt havde sin forudbestemte plads, en meget efterspurgt vare, men også i dag er porteføljemagerne at finde i sadelmagernes rækker, dog sjældent som selvstændige mestre, men på fabrikker, hvor der fremstilles lædervarer.

Tapetserereren er en håndværker, der sætter tapet op. Fra gammel tid var det almindeligt at beklæde væggene i rummene med læder eller stof, at hænge vævede tapeter op, og siden, i løbet af 1700-tallet, at tapetsere med papirtapeter. Samtidig blev det moderne med gardiner for vinduerne, og det blev tapetsererens opgave at sørge for ophængningen. Denne nåede sin mest fantasifulde udformning i sidste halvdel af 1800-tallet, da klunketidens smag dikterede draperede gardiner for vinduerne, portierer for dørene, tæpper på gulvene og overpolstring af møblerne, alt kantet af posamentbånd og klunker.

Møbelpolsteren arbejder med at polstre møbler, et af tapetsererens

tidligere arbejdsområder. Deres antal steg med interessen for de overpolstrede møbler, og for sadelmagerfaget som helhed er det stadig her, hovedbeskæftigelsen ligger, selv for de sadelmagere, der oprindeligt har lært at sy sadler.

En beskæftigelse, der ligger tæt op ad møbelpolstring, er montering eller tapetsering af vogne. Vognstellet og -kassen blev fremstillet af karetmageren, og bag efter beklædte sadelmageren loft, vægge og gulv samt polstrede sæder og ryglæn, alt efter tidens brug og kundens pengepung. Udvendig på vognen kunne der også være arbejde for sadelmageren. Nogle vogne var overtrukne på sider og tag med læder, mange havde læderbetrukne skærme, og havde vognen kaleche, var det igen sadelmageren, der måtte i gang. I forlængelse heraf ligger automobilsadelmageri, der er et andet af de væsentlige arbejdsområder indenfor faget i dag.

Som navnet siger, laver sadelmageren sadler, og før i tiden, da alt på sadlen blev udført i hånden, har det været hans vigtigste beskæftigelse. I dag er der højst 5 sadelmagere i Danmark, der jævnlige laver sadler, og selv om man skulle tro, de senere års stigende interesse for hestesport ville give mange nye bestillinger på sadler, er det ikke gået sådan. Importerede sadler, som er betydeligt billigere og ofte af ringe kvalitet, dækker stort set det danske marked. Det er endda sådan, at betegnelsen sadelmager har mistet sin egentlige betydning.

*Sadelmager C. Gøtke
med en kørepisk.*

Mange sadelmagere, der arbejder ved faget i dag, har aldrig prøvet at sy en sadel.

Ofte specialiserer den enkelte mester eller et værksted sig i bestemte grene af faget. Dette gælder også for familien Gøtke, der i flere generationer har drevet sadelmageri i Århus. For dem har hovedinteressen altid

været heste eller rettere, sadler og seletøj til heste, selv om der på værkstedet i tidens løb er blevet fremstillet varer også fra alle de andre grene af faget.

Den første sadelmager Gøtke kom til Århus i 1865 som regimentssadelmager for Det sjette Dragonregiment. Hans fader var også regimentssadel-

Rejsegarniture fremstillet af sadelmager Emil Gøtke.

mager, men ved Det holstenske Rytterregiment. To år efter ankomsten til Århus fik han sit værksted i Mejlgade 6, hvor han udførte arbejder for private samtidig med at værkstedet stod til rådighed for krigsmagten og han passede arbejdet som regimentssadelmager.

Efter få år, i 1870, flyttede værkstedet til Mindegade 18 for at komme tættere på dragonkasernen, og siden flyttede det op i Fredensgade 25. Det var her sadelmagerens søn, Niels Heinrich Ludvig Gøtke kom ind i virksomheden i 1900. Han trådte helt i faderens fodspor, som sædvane var, og overtog både værkstedet og arbejdet for regimentet. Med ham flyttede virksomheden hen på hjørnet af Østergade i 1935.

Den sidste flytning til Amaliegade 2-4 fandt sted i 1946, og her holdes værkstedet stadig i gang af den sidste sadelmager Gøtke, der har bestemt,

at det gamle værktøj efter ham skal overdrages til Købstadmuseet »Den gamle By«. Derimod butikken, der var kendt også udenfor de hesteinteresseredes kreds, ophørte at eksistere i 1976, da også væsentlige dele af værkstedet blev flyttet til det da nyoprettede Dragonmuseum i Holstebro.

Carl Gøtke kom i lære som 14-årig i 1915 hos en af de førende sadelmagere i Århus, Sadelmager Tønnersen, hvis værksted var specialiseret i møbelpolstring, bl.a. af de læderbetrukne chesterfieldmøbler, der var på mode til herre- eller rygeværelser i de år. Boligindretning var også en af dette firmas specialiteter, og drapering af gardiner var en vigtig detalje.

Det har nok ikke været uden bagtanke, at regimentssadelmager Gøtke fik sin søn i lære hos en kollega med et andet speciale end sadler, hvis fremstilling han selv beherskede til fulde. Det var jo at udvide virksomhedens indtjeningsmuligheder, når sønnen efter nogle år skulle optages i firmaet. Det skete i 1929, da Carl Gøtke begyndte at arbejde som svend i faderens firma.

Efter at læretiden var udstået, havde Carl Gøtke regnet med at komme til udlandet, på valsen, men på grund af krigen blev det nærmest umuligt at rejse fra sted til sted. Særlig var Tyskland vanskeligt at færdes i, og det var netop her, sadelmagerne fra Danmark følte den stærkeste faglige tilknytning, hvilket også i dag ses af, at mange fagudtryk er omskriv-

Modeller af chesterfieldmøbler fra Skive Tekniske Skole.

Landauer fra vognmand M. Jensen, Rosengade 30, Århus med Rasmus Jensen som kusk ved Thors Mølle.

Sadelmager Gøtkes værksted i 1867. Tegnet af broden Wilhelm Gøtke.

ninger fra tysk eller direkte tyske låneord. I stedet kom han til at kende arbejdet fra flere danske værksteder, og det sted, han var længst, var hos Arnold Lyngby på Søndergade, der dengang havde det fineste værksted i Århus.

Mange steder var der kun mester, en svend og en læredreng foruden naturligtvis mesters familie, der som en selvfølge var beregnet til at tage del i arbejdet, når det kunne lade sig gøre. F.eks. hørte det med til regimentssadelmagerens arbejde at sørge for, at

soldaternes madrasser blev vedligeholdet. Alle madrasserne blev tømt, det var enten halm eller tang, vasket og fyldt på ny, og så var det kvindearbejde at sy lapper på, hvor der var huller. Disse var som regel i fodenden af madrassen, og de stammede fra soldaternes spor, der rev hul, når soldaterne lagde sig på sengen uden at tage støvlerne af.

Nogle værksteder var store med mange svende, der kunne stå i lange rækker og arbejde med at polstre møbler. Den slags har nærmest været

Sadelmagerens facade i Amaliegade 2-4.

til at sammenligne med vore dages møbelfabrikker. Her deltog mester ikke selv i arbejdet, men førte tilsyn med de ansatte og kaldte sig eventuelt fabrikant og ikke sadelmager.

Imens Carl Götke arbejdede for sin fader, var der det meste af tiden yderligere 2-3 svende i arbejde på værkstedet, hvorimod mester ikke brød sig om at have lærlinge.

Nogle svende arbejdede hos familien i mange år, mens andre kun blev der i nogle få uger, evt. for at arbejde med på en bestilling, der skulle leveres hurtigt.

Den type arbejde kunne ofte blive udført af en færende svend. Når han kom lød hilsenen: »Til lykke med arbejdet«, fra værkstedsdøren, og så gav

man enten en skilling eller arbejde, så den fremmede kunne få noget at rejse videre for. Ikke alle omvandrende svende arbejdede lige stabilt, men stort set alle var velkomne i værkstedet, fordi det gav lejlighed til at høre nyt om venner og arbejdskammerater, der nu var på andre værksteder. Fagets gode håndværkere var kendte og respekterede viden om.

I 1937 fik Carl Götke borgerskab og kom med som indehaver af forretningen, der derefter kom til at hedde N. H. Götke & Søn. Det gjorde ikke nogen forandring i forholdene på værkstedet, og selv, da sønnen overtog den formelle ledelse i 1948, var de ansatte dårligt nok klar over ændringen, for det var regimentssadelmage-

Sadelmagemester N. H. Gøtke og Søn, Carl Gøtke flankerer firmaets personale, Jensen, Carl Sørensen, Andersen og Carl Nielsen.

ren, der udadtil var mester indtil han døde i 1952.

Skønt værkstedet ikke hørte blandt de største, kunne man påtage sig at løfte store byrder. Den største var levering af seletøj til Polen efter 2. verdenskrig. Gennem sadelmager N. H. Gøtke & Søn blev der leveret 562 sæt seletøj i løbet af 1947-48. Det var en opgave, der langt oversteg værkstedets kapacitet, men man løste problemerne ved at indlede et samarbejde med en lang række sadelmagere fra både Jylland og Fyn. De arbejdede alle efter sadelmager Gøtkes anvisninger og sendte de færdige seletøjer retur i sække, der var blevet fremstillet til formålet.

I tidens løb har man hos sadelmager Gøtke beskæftiget sig med stort set alt indenfor faget, men det har altid været hestene og udstyret til ridning og kørsel, der har været det centrale for familien.

Her kommer erfaringen, der er gået i arv fra far til søn, virkelig til sin ret. Familien har sammen en lang kollektiv erindring om særtilfælde og specielle løsninger på problemer, der har kunnet udnyttes, når de genopstod i en lidt forandret udgave efter måske flere årtier.

Denne opsamlede viden er også blevet kendt af fagfæller, og det har ikke været usædvanligt med opringer eller forespørgsler fra andre

Fra værkstedet: Jensen, Carl Nielsen, Otto Jensen, Andersen, Carl Gøtke, N. H. Gøtke og Carl Sørensen.

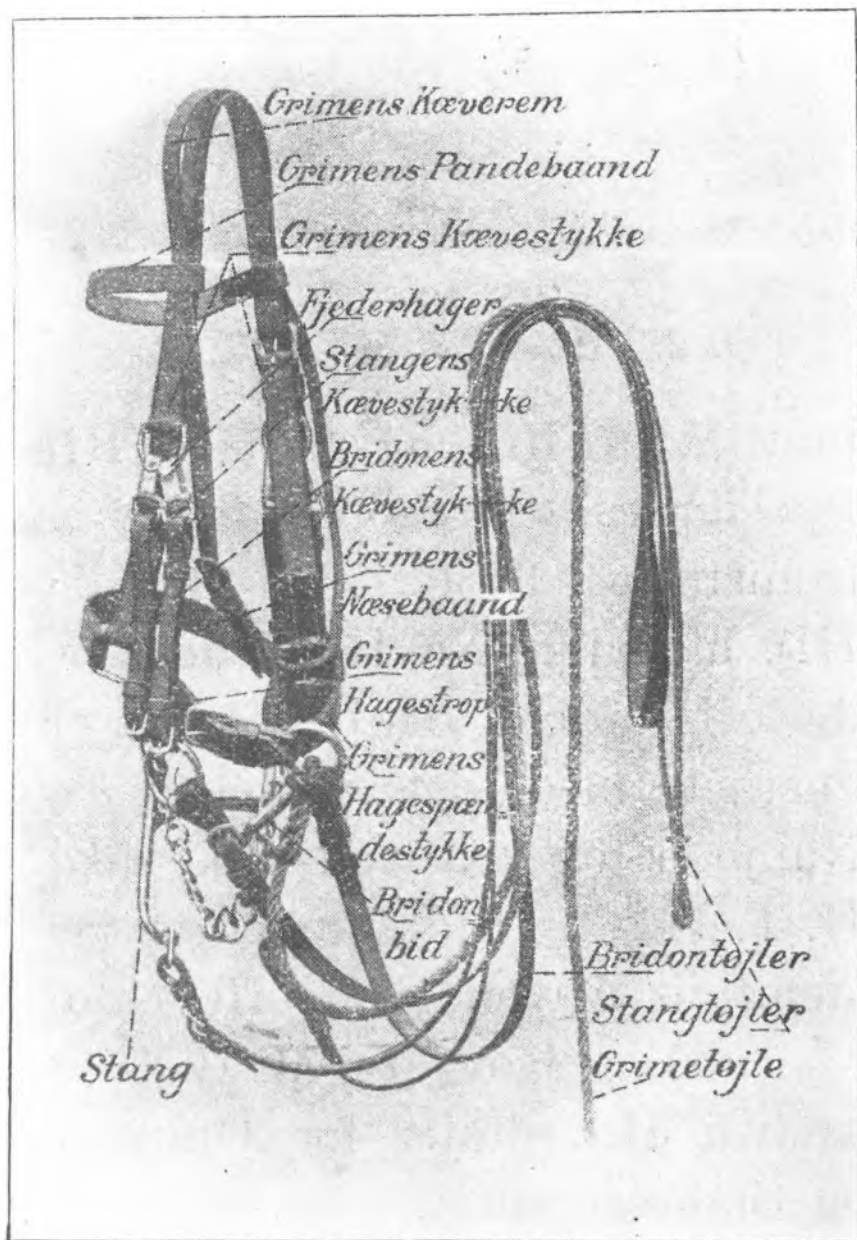
sadelmagere, hvis de var kørt fast i et særegent problem.

Erfaring og stor håndværksmæssig kunnen er med til at give tilfredse kunder. Skal sadelmagerens ekspertise udnyttes fuldt ud i forarbejdningen af en sadel, er det vigtigt, at han får både hest og rytter at se, så han kan tage hensyn til begge parter i opbygningen af sadlen. Selv da kan der være lidt at rette efter nogle få prøveridninger. Rytteren kan selv give udtryk for eventuelle ønsker om forandringer, men hesten må sadelmageren hjælpe, og han har lært at aflæse hestens problemer med den nye sadel på undersiden af sadelpuden. Han kan her se, om trykket på hestens ryg

har været jævnt fordelt, eller om der er steder, hvor sadlen kan trykke og genere under brugen.

Sadlen er vigtig til ridning, men hovedtøjet er vigtigere. At ride uden hovedtøj er vanskeligt, da man så ikke har nogen styring på hesten. Hvis en hest går for sig selv, har den grime på. Hovedtøjet lægges først på, når rytteren skal ud at ride. Det kan være besværligt at spænde remmene, især hvis det er koldt, et problem, som særligt soldater tidligere var bekendte med. Det var derfor en stor lettelse, da Balles Kandarhovedtøj blev indført ved militæret.

Det var regimentssadelmager Gøtke, der fik ideen til at skifte spæn-

Hovedtøj med fjederhager.

Vognmand M. Jensens brudekaret og 4 landauere foran Århus Domkirke med kuskene: Poul Jensen, Rasmus Arentzen, Marius Nielsen, Peter Sørensen og Anders Jensen.

derne ud med hager, men hovedtøjet fik navn efter ryttergeneral Balle, der gjorde tjeneste, da nyheden blev antaget.

Også når der skal syes seletøj, har sadelmageren brug for at kende hestene og helst også vogntypen, men så er det heller ikke umuligt alene på øjemål at få seletøjet til at passe på to huller. Det vil sige, at sadelmageren ved at se på hesten er i stand til at fastslå målene på seletøjets enkelte dele med en margen på under en tomme, afstanden mellem de to huller. Vogntypen har betydning for valget af seletøjsmodel, som sadelmageren sammensætter i hvert enkelt tilfælde, så kunden får det seletøj, der passer bedst til hans formål.

Når Carl Gøtke kalder sig den sid-

ste sadelmager i Århus, mener han den sidste, der selv syr sadler og skærrer seletøj efter mål, så det helt passer

Sadelmagerens stand i Århus Hallen ved Århus Byjubilaums udstilling, 1441-1941.

til hesten og køretøjet. Dette er grunden til, at det netop er disse grene af sadelmagerarbejdet, der vil blive belyst i det følgende.

Billedserien, der skulle give en fornemmelse af, hvordan en sadel bliver

til, og vise, hvordan man fremstiller seletøj, kan også give et indtryk af, hvordan arbejdet var på sadelmagerværkstederne før i tiden, da alt var håndarbejde.

Sadelmagerens mest brugte værktøj:

1) *Sadelmagerkniv; ofte har den konvekst skær i begge sider og kaldes på grund af formen en halvmåne.* 2) *Sadelmagerkniv.* 3) *Skævbider, der bruges til at trække nåle gennem skindet.* 4) *Benet glatter og jævner folder.* 5) *Lakstrækker, en passer, der streger af for skjulte stikninger.* 6) *Passer.* 7) *Remsyl anvendes, hvis der syes med kraftigere materiale end tråd.* 8-12) *Syle, afpasses efter nålen, der skal syes med.* 10) *Krumsyl til en buet nål.* 13-16) *Huggepiber slår huller eller afslutning af remmen.* 17-21) *Kanttrækkere tager de skarpe kanter aflæderet.* 19) *Stingsætter eller -afmåler markerer stinglængden med et roterende hjul.* 22) *Klemme, specielt udviklet til at holde en skyner inden den syes.* 23) *Riffeltræ kan give dekorative linier, når det trækkes over huden, men bruges også til at angive stingsætterens bane.* 24) *Stingafmåler med udskiftelige hjul, der opbevares i kuglen.* 25) *Bruges til at jævne kraftigere folder i huder.* 26) *Tommestok.* 27) *Træblok, som findes i forskellige størrelser.*

SADELMAGEREN I ARBEJDE

Når sadelmageren har taget hest og rytter i øjesyn, vælger han sin sadelbom. Det er en fjederbom, hvor der i konstruktionen af bøgetræ er indsat to stykker fjedrende jern under sædet.

Bommen er behyemmet med lim og lærred, og fortil ved kopstykket sidder i hver side en styrtefjeder, et jernbeslag til den senere montering af stignøjlerne. Bunden af sadlen dannes ved at bommen gjordes med kraftig lærredsgjort, der slåes fast i trærammen, to på langs og tre på tværs.

Det er gjordingen, der bestemmer dybden i sædet, hvordan rytteren kommer til at sidde i sadlen, men madrasseringen eller polstringen jævner sædet og gør sadlen behageligere at sidde i.

Over gjordene lægges et lag usforarbejdet uld. Det kan også være bomuld, men ulden er bedst, da den vil bevare sin spændstighed længere.

For at holde ulden på plads dækkes det af et stykke klæde eller sadelflonel, der fæstnes på bommen og klippes til.

Til sædet vælges helst svineskind. Det er elastisk og meget slidstærkt, så det kan tåle det træk, den nødvendige fjedring i sadlen giver.

Svineskind er kostbart, så skal der spares, kan sadelmageren lave imiteret svineskind ved at præge en hud i passende tykkelse med de karakteristiske aftegninger. Hertil bruger han en jerncylinder med stifter, som var det en kagerulle.

Modellen til de små klapper vælges, og det kontrolleres, om den passer til svajet i sadelbommen.

Sadmageren har selv tegnet modellerne, som er af kraftigt karton, til en tidligere kunde, men de gemmes og bruges hver gang, der er brug for netop denne type.

Modellerne til de små og store klapper lægges op på en hud, og hertil bruges en kraftig oksehud. Det er noget af et puslespil, da der helst skal blive klapper til tre sadler af en halv hud læder.

Når klapperne er anbragt rigtigt, mærkes de af med benet, inden sadelmageren skærer dem ud med den skarpe sadelmagerkniv.

Tråden, som sadelmageren bruger, når han syr i hånden, danner han selv til.

En tynd tråd lægges op, til tykkelsen giver en passende styrke, og bag efter grides den med en klump voks. Enderne spidnes til ved at en del af de stærkt voksede trådes fibre trækkes af med sadelmagerkniven. En nål stikkes to gange gennem tråden et lille stykke fra enden; denne glattes ud og trækkes gennem nåløjet, hvorefter tråden skubbes over nålen og strammes til, så der dannes en sadelmagerknude.

Når alt er skåret ud, syes grundsædet sammen med de små klapper, så det er parat til at blive sat på sadelbommen.

Lige inden fyraften lægges stykket i blød i en spand vand, og næste morgen, når det trækkes op, er det ikke blot gennemblødt, men også meget mere smidigt, end da det var tørt.

Sædet trækkes vådt ud over bommen, glattes, strammes og sætines langs kanten i bommens træ. Når det er tørt, skal det sidde som et trommeskind.

På de store klapper er der også syarbejde.

Langs hver forkant syes en vulst, knæpuden, til støtte for rytterens ben under ridningen. Til vulsterne er skåret to ekstra stykker af huden. Mens de syes på klapperne ligger disse på en buet kasse.

Vulsten stoppes fast til, og for at lette arbejdet holdes en faconbøjet bambusstok fast langs kanten, så lagene ikke skrider.

En rigtig håndsytet sadel har derforuden en pyntestikning langs hele kanten af den store klap.

Så er de store klapper færdige til at blive samlet med sadelbommen. De lægges til ind under de små klapper, så stibøjlespænderne kommer frem i udskæringen, og derefter gøres de omhyggeligt fast og holdes på plads af sankelæderet eller zubussen, der sidder i kopfstykkets runding. På den måde kan stibøjlerne, der skal ligge ned over de store klapper, let sættes på og reguleres.

For oven ved forkanten sættes et par sadelmagersøm, og ved siden af dem anbringes for-tøjskrampen.

Under de store klapper og halvt inde under stibøjlespænderne sidder remmene til buggjorden, der nærmest er et bælte, som går ned under hesten for at holde sadlen fast på dens ryg.

Der er tre remme i hver side med huller til buggjordsspænderne, som der kun er to af.

Den tredje rem bruges ikke, men sættes altid på, så den er der, hvis der skulle springe en af de andre remme.

Sammen med buggjordsstropperne sidder en ekstra lille underklap, som skal beskytte sadelpuden mod buggjordsspænderne.

Sadelpuden er fundamentet for sadlen og hestens beskyttelse mod denne.

Skindet til puden skæres efter sadlen på fri hånd, og med dette som skabelon klippes et stykke hestedækken til som underside.

De to dele syes sammen langs kanten med vrangsidens udad; retsiden vendes ud, og der stikkes lidt indensfor kanten.

Pudens to store flader, der kommer til at ligge under klapperne, tavles efter en tommestok med benet, så trykmærkerne kommer til at virke som dekoration.

Tavlingen har også et praktisk formål.

Når sadelpuden er syet sammen, bliver den stoppet, helst med fæhår. Der stoppes, så pudens bliver tyk under sædet og klapperne, og derefter bindes pudens igennem ved at syningen følger aftegningen. Så flytter stopningen sig ikke, med mindre sadelmageren ønsker det.

Efter kort tids ridning kan det ses på sadelpuden, hvis sadlen generer hesten, og disse gener kan afhjælpes ved at regulere på fyldet i pudens.

Den færdige sadelpude skal sættes sammen med sadlen. For at det kan ske, skal den have et par orteskåle, nogle små læderlommer, som lettest syes på, inden pudens for- og bagside samles.

Orteskålene anbringes ved sadelpudens forkant, så de slutter nøjagtigt og tæt om orterne, når sadlen lægges ovenpå puden.

Orterne er enderne af kopfstykket på sadelbommen. De er det eneste af bommen, der endnu kan ses, og det er kun, når den færdige sadel vendes med undersiden opad.

De to dele syes sammen langs zubussen. Det foregår med en blind syning eller skjulte sting. Med en lang, meget slank syl stikkes der igennem ved en samling på både sadel og pude, nålen føres gennem hullet, samtidig med at sylen trækkes ud, og tråden strammes til, så den forsvinder ned i bunden af samlingen.

Stikningen ved zubussen er enkel, og der syes kun med en nål i tråden, men ved dobbelte stikninger har tråden en nål i hver ende.

Bagtil hæftes sadelpuden fast til sadlen med stifter, der slæes ind i sadelpudens brede trækant. Først anbringes et par stifter midlertidigt for at holde delene sammen, mens de blivende stifter slæes i.

De er først forsynet med en lille filtpude, der er lidt større end stifternes hoved. Det skal ikke blot se fint ud, men også forhindre, at stiften kan trækkes gennem pudens kant.

Til slut hæftes underklapperne og puden sammen på et enkelt sted.

Sadlen er færdig. Man regner med, at det tager en uge for sadelmageren at sy den, for man må huske på, at alt er syet i hånden.

Når kunden henter sadlen, får han besked på at komme igen efter kort tids ridning.

Så kontrollerer sadelmageren, om både hest og rytter kan være tilfredse med sadlen.

Hvis ikke foretager han den nødvendige regulering. Her, som ved senere reparationer, er det en fordel, at samlingerne af sadlen og puden let lader sig skille igen.

Seletøjet skæres af kraftige huder i den bedste kvalitet. Er der fejl i huden, eller er garvningen ikke udført omhyggeligt, kan seletøjet ikke holde til den kraftige belastning, det vil blive udsat for i brug.

Huden rettes af efter en lang, tung metallineal. Det er nødvendigt, når man som her arbejder med halve huder. Køber man derimod hele huder, undgås det spild, som garverens opskæring næsten altid vil give, og så kan man skære seletøjet i par fra begge halvdele. Derved opnås størst ensartethed.

Med en tommestok måler sædelmageren huden op, og samtidig tager han stilling til, hvor langt ud på huden, der kan skæres remme. Seletøjet skæres altid på langs af huden, og overst på ryggen tages de lange liner og skaglerne.

Efter remmene kan bringestykkerne ligge. De er kortere, men kræver også at blive taget fra den stærke del af huden.

Bughuden, der er af ringere kvalitet, bruges til indlæg eller foringer, som ikke skal holde til træk.

Et bringestykke som det her viste skæres i tre-dobbelt bredde. Før det kan foldes sammen, skal det ligge i blød, så det bliver smidigt at arbejde med.

Ved foldningen slås det ganske let med en hammer langs kanterne, så læderet bøjes, uden det knækker, og så ombøjningen kan holde sin form.

Til sidst trækkes stykket i facon over knæet, inden det hænges til tørre på en buet overflade. Når det er tørt, er det parat til at blive syet.

Bringestykket sættes lige som alt andet seletøj i syklemmen, når det skal syes. Der syes med to nåle, og dette arbejde kan udføres på to forskellige måder. Efter at sylen har prikket hullet, føres den første nål igennem, når den trækkes ud; og den anden nål stikkes først gennem hullet, når første nål er ude. Dette kaldes at sy på wienermanér og er det fineste. Hullerne bliver mindre, da der kun skal en nål igennem ad gangen. Syr man på dansk, føres nålene samtidig gennem hullet fra hver side.

Det er altid spændet, der bestemmer den nøjagtige bredde af enhver rem. Det gælder også for belæget her med et af de store bringestykspænder i hver ende. De har et øje på hver side til henholdsvis overbladsstødslerne og buggjordsstroppe.

Længere inde mod knastringen har bringstykket to ringe, hvori halsremsoptøjlerne sidder. De er smallere, men har som de øvrige to sløjfer til at holde på stropperne.

Knastringen sidder altid forskudt fra midten til nærmer og fjermer hest.

Vandkappen eller overdelen skal ligge på hestens ryg, og den bliver spændt til bringstykkets overbladsstødsler på hver side af hesten.

På oversiden sidder optøjlekrogen og nøglerne, der kan have forskellige udformninger. Gennem dem trækkes linerne, der går frem til hestens hovedtøj.

Inden i vandkappen ligger en metalbøjle, som købes færdig. Det er vigtigt, at sadelmageren vælger den rigtige model, da den ellers vil gnave sig gennem huden på hesten.

Skal et seletøj bruges til flere heste, hvilket ikke er usædvanligt, findes der en vandkappe, hvor bøjlen ikke er et fast jern.

I stedet for er den hængslet til en plade i hver side, så den kan tage form efter næsten enhver hesteryg. Samtidig kan pladerne polstres godt, så der ikke er fare for, at de skal beskadige rygghuden.

Selv om nogle synes, at denne model ikke er så elegant, er den meget anvendelig og burde være langt mere udbredt af hensyn til hestene, mener sadelmageren.

I vandkappens ryngremmsring sidder ryngremmen, der er forsynet med et spænde, så den kan ændre længde med hestene. For enden af ryngremmen spændes asmissen fast. Den går rundt om halen og holder seletøjet på plads, men samtidig løfter den halen op, hvis den er god og kraftig, og det ser flot ud.

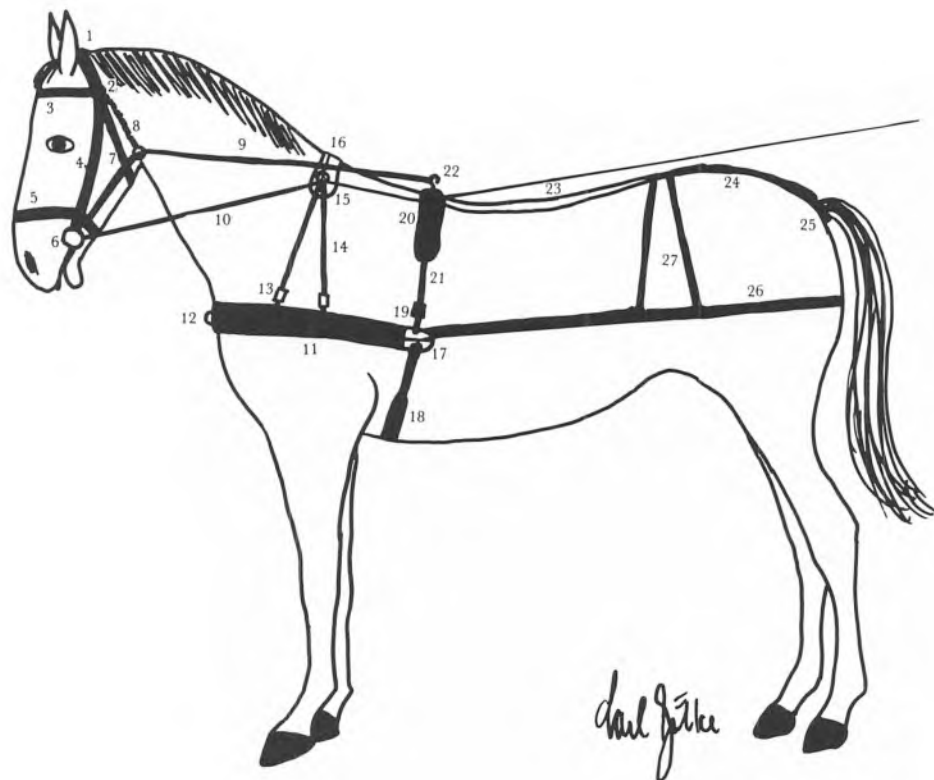
Det er en kunst at lave en god asmis. En rundsytet rem, der spidser til i enderne, stoppes med savsmuld, lægges i blød og formes i spænd om en flaske, mens den tørrer.

Jørgen Oldenborg
exam. berider
Hørsholm Ridehus
Hørsholm

Det er kun dele af seletøjet, der er vist indtil nu. Et komplet seletøj skal ses på hestene, helst når de som her er spændt for et køretøj.

Benævnelserne for de enkelte dele af hoved-og seletøj kan ses på den skematiske tegning, side 90.

Hestens seletøj:

1) Kopfstykke. 2) Roset. 3) Pandebånd. 4) Bachenstykke. 5) Næsebånd (bevægeligt). 6) Bid. 7) Halsrem. 8) Ørskæde. 9) Optøjle. 10) Forline. 11) Bringstykke. 12) Knastring. 13) Halsremsstodseler. 14) Halsremme. 15) Halsremsring. 16) Nakkestykke eller mankerem. 17) Bringstykspænde. 18) Bugjordsstrop. 19) Overbladsstodsel. 20) Overdel eller vandkappe. 21) Overbladsstrop. 22) Rygremsøksen. 23) Rygrem. 24) Splitstykke. 25) Asmis. 26) Omgangstøj. 27) Svæveremme.

MARKEDSGADE, MARKEDSBOD, GADEBOD

AF ERIK KJERSGAARD

»Skansen« i Stockholm - Nordiska Museets frilandsafdeling og et ældre søstermuseum til »Den gamle By« - har mange oplevelser at tilbyde den danske besøgende, som ikke vil kunne finde noget tilsvarende hjemme. Det gælder først og fremmest mødet med den svenske træarkitektur - så ganske forskellig fra bindingsværk og grundmur; men dertil kommer samlede bybilleder, der heller ikke har noget modstykke i Danmark - således »marknadsgatan« foran Seglora kirke.

Og dog er denne markedsgade - eller elementerne til den for at være korrekt - hentet fra Småland, der jo i århundreder var grænseland til de østensundske danske provinser, og man går ud fra, at markedsgaden rummer traditioner, der rækker meget langt tilbage i tiden.

Det drejer sig om en bred landsbygade, noget uregelmæssigt anlagt, der er kantet af lave boder. Nogle er gan-

ske små - kun et par meter på hver led - som boden fra Hallaryd, og omfatter kun et enkelt rum. En længe, der er fra Hultsfred, er til gengæld meget lang. Den indeholder fem sammenbyggede rum eller boder, og så vides den endda at have været dobbelt så lang, da den lå på sin oprindelige plads. Alle boderne er flyttet til Skansen siden 1925, hvilket altså vil sige inden for »mands minde«.

Der er tale om udpræget svensk byggeri. Væggene er udført i »knuttimring« - d.v.s. vandrette stokke, der er lagt lag på lag og skåret sammen i hjørnerne, og tagene, der rager frem foran facaderne og danner halvtage, er tækket med spån. Noget specielt for disse boder er imidlertid den skodde eller lem, hvormed boden kan lukkes af. Når boden er åben, vippes den nederste halvdel af lemmen ned, hviler på et par knægte og fungerer som disk.

Disse boder på landsbygaden var

Markedsboden fra Hultsfred, nu på Skansen i Stockholm. Nordiska Museet fot.

bøndernes ejendom. Til hverdag stod de tillukkede og ubrugte; men når der var marked i byen, blev de lejet ud til de handlende, og i et par dage udgjorde de den faste ramme omkring markedets brogede liv, hvilket dog ikke var ensbetydende med, at der ikke også var telte, vogne o.s.v., for det var der. Men når markedet var forbi, blev de lukket af for at sove deres tornerosesøvn indtil næste markedsdag - måske et helt år.¹⁾

At disse boder overlevede længst i Småland skyldes særlige lokale forhold; men man ved faktisk, at deres udbredelse i ældre tid var meget

større. Der er efterretninger om markedsboder så langt nordpå som Torneå ved grænsen til Finland fra midten af 1500-årene, og i virkeligheden er de bevarede smålandske boder for rene lilleputter at regne mod ældre tiders. En rejsende fra 1600-årene fortæller, at markedsboderne i Gällivare i Nordsverige omfattede en butik, et kammer og et lagerrum, og af en retssag fra o. 1700 fremgår, at en bod i Härnösand var så stor, at loftet kunne bruges som høloft. Disse boder var altså ikke beregnet på udsalg alene; de markedsrejsende kunne ligefrem anvende dem som herberg for sig selv og deres varer.

Skansens markedsboder, der omfatter henved tredive boder og en kro, hører heller ikke til de største anlæg,

man har set. På markedspladsen ved Torneå var der o. 1550 tres boder, og da naturforskeren Carl von Linné i 1732 kom til Älvkarleby i Uppland, bemærkede han, at markedspladsen lignede en selvstændig by »med de mange købmandsboder, som står og venter på markederne«. ²⁾

Tilsvarende overleveringer om permanente markeds-gader eller markedsbyer findes ikke fra Danmark - i hvert fald ikke fra de sidste trehundrede år. Går vi tilbage til middelalderen, kan vi nok finde paralleller; men det vil vi vende tilbage til. I Danmark er og var den typiske markedsbod et telt - et stillads overtrukket med sejldug. Af Ringsted klostres regnskaber fremgår, at klostret i 1570 udlejede »lægt« til St. Hansmarkedet - uden tvivl til kræmmere, der selv medbragte teltdugen, men helst sparede transporten af det tunge træværk, ³⁾ og ældre markedsrejsende kan stadig fortælle, at det forholdt sig på samme måde endnu i deres unge år. ⁴⁾

I øvrigt kan det enkle markedstelt spores ad filologisk vej tilbage til en meget fjern fortid, idet ordet »kram«, der som bekendt i nyere tid betyder »varer«, ifølge Grimm-brødrenes tyske ordbog oprindelig betød »et udspændt klæde til at skærme mod vejrlig«. Glosen er altså tysk og må have fået adgang til Danmark med hanseaterne o. 1200, og den giver sikkert et meget nøjagtigt billede af de beskedne ydre vilkår, som de hanseatiske købmænd arbejdede under i deres pionértid - og for adskilliges vedkom-

Skansens markedsboder er åhne om sommeren og fungerer som udsalg af souvenirs m.m. Nordiska Museet fot.

mende endnu langt senere. Fra at betyde »telt« er ordet »kram« blevet overført også på dét, der fandtes i teltet: kramvarer eller bare kram, og manden der forhandlede varerne og boede i teltet var følgelig en *kræmmer*. ⁵⁾

Men inden vi for alvor tager fat på hanseaterne, der har haft kolossal betydning for udviklingen af markeder og markedskultur både i Danmark og Sverige, må vi lige kaste et blik på »Skuldevig-bopladsen« ved Lynæs i Nordsjælland, som udgraveren Niels-Knud Liebgott kaldte den, for ikke at sige for meget. Pladsen var nemlig dækket af tykke lag af flyvesand, der besværliggjorde afdækningen, og det

Marked i Mora, Dalarne, midt i 1800-årene. Bemærk at man fra boderne til venstre har stukket forskellige tegn ud på skrå master for at markere, hvad der handles med. Efter et billede af H. A. Ankarkrona.

udgravede felt var for lille til at røbe alverden. Fund af en enkelt mønt og adskillige potteskår sagde dog sen vikingetid. Nogle dybe, lerforede gruber i jorden kan sikkert forklares som rum til opbevaring - måske af fisk, og endelig fandt man bålpladser, lerstampede gulve og et uigennemskueligt system af stolpehuller. Liebgott taler forsigtigt om »sæsonmæssig bosættelse«, der »har gentaget sig i en årrække«, hvilket jo nærmest ligner et marked - beliggenheden ved kysten taget i betragtning et fiskemarked. I

hvert fald længere ned i middelalderen var der, som vi vil få at se, en snæver sammenhæng mellem fiskelejer og markeder.⁶⁾

Det er da fristende at lade tankerne gå til det marked i Nordsjælland, hvor den norske biskop Nicolas - skurken i Henrik Ibsens »Kongsemnerne« - under protektion af den danske regering i 1196 samlede »baglerne« - det bispevenlige parti - til fælles kamp mod kong Sverre.⁷⁾ Steedet kaldes Haløre, og det siges i kong Sverres saga, at der var »marked og købstad«. En nøjagtig lokalisering af Haløre gives ikke, og der har været megen diskussion om beliggenheden; men det må have været et sted på Kattgatokysten, og i betragtning af, at Lynæs ligger på halvøen *Halsnæs* lige

over for Isøre, er det rimeligt at identificere arkæologernes Skuldevig-boplads med sagaens Haløre. De sparsomme fund - lerstampede gulve og tilfældige stolpehuller - er ikke andet og mere, end hvad man kan forvente af netop en gammel markedsplads med let bebyggelse - telte eller bivouaker eller begge dele. Når sagaen taler om en »købstad«, må det ikke tages for en købstad i ordets senere betydning, men ganske efter bogstaven: et sted, hvor man køber, d.v.s. handler.

Hvis Skuldevig-bopladsen er et marked, indtager det en særstilling ved sin høje alder; men ellers var fiskemarkederne som sagt et normalt og markant træk i det middelalderlige Danmarks-billede, og i hvert fald tre lokaliteter er så vel oplyst af skriftlige

Markedsgade ved Värnamo, midten af 1800-årene. Efter samtidigt billede af B. Nordenborg. Påfaldende er de stærkt udtrukne tage, der beskytter handlende og kunder mod vejrliget.

efterretninger og arkæologiske undersøgelser, at man kan danne sig klare forestillinger om bebyggelsens karakter, nemlig Skånemarkedet på halvøen Skanör ved Øresund - det største, mest berømte og længst levende af dem alle - det yngre Dragør-marked på Amager og det senmiddelalderlige Albue-marked på Lolland.

Markedet på Skanör kendes siden slutningen af 1100-årene, medens markedet på Dragør, der var en aflægger af Skanör, er langt senere, formentlig fra o. 1340. Begge steder har man fundet nogle tidlige, henved tre meter lange »grubehuse«, der tegne-

de sig som lerstampede gulve i svage forsænkninger i sandet, men uden rester af tag eller tagbærende konstruktioner. Udgraverne anser dem snarest for at være hytter, der husede de danske »bådelag« - fiskerne - i fiskesæsonen svarende til f. eks. de spændhuse, der kendes fra Nymindegab, og hvoraf en række er rekonstrueret på Frilandsmuseet ved Lyngby.⁸⁾ Spørgsmålet er imidlertid, om det overhovedet er muligt at skelne mellem markedsboder for de handlende og fiskerhytter på et så tidligt tidspunkt. Selv om de skriftlige efterretninger er få og fåmælte, tyder de dog på, at man flere steder i landet har bygget markedsboder af let tilgængelige og let forgængelige materialer langt ned i 1500-årene - spændhuse eller bivouaker, og når det endnu så sent som i 1484 blev forbudt de handlende på Skanörmarkedet at brænde deres boder af inden bortrejsen, må man gå ud fra, at der hverken har været tale om plankebyggede boder eller telte, men netop om primitive hytter, der ikke var bedre værd.⁹⁾

Skånemarkedets kyndige historiker Dietrich Schäffer kunne da også fastslå, at de skriftlige kilder fra de første tohundrede år af markedets levetid er påfaldende tomme for oplysninger, der kan lede os på sporet af markedsbodernes fysiske eksistens, udseende, beliggenhed o.s.v. - et forhold, som bedst forklares ved, at jorden i denne lange periode tilhørte kongen, og at de tilrejsende kun kunne leje, ikke eje deres stadeplad-

ser. Af samme grund var de heller ikke interesseret i at investere i markedsboder af mere permanent karakter, men foretrak telte og hytter. Først i anden halvdel af 1300-årene omtales boder på Skanör som fast ejendom, og først fra da af begynder markedspladsen at antage karakter af en markedsby - ikke ulig de svenske af yngre dato. I 1372 testamenterede kanniken Niels Erlandsen således sin slægtning Peder Laurensen »en bod på Skanör med dennes grund, som jeg erhvervede af Jacob Nielsen sammesteds, beliggende nær vogntorvet . . .«¹⁰⁾ Herefter var det helt normalt, at man - både danske og tyske - sjakrede indbyrdes med grunde og boder, som altså nu repræsenterede en handelsværdi og følgelig må have været faste bygninger. Da borgerne i Königsberg i 1402 skulle stille med en foged på markedet, medgav de ham hjemmefra et præfabrikeret hus, hvilket må betyde tilskåret tømmer - enten til en bod helt af træ eller til en bygning af bindingsværk, og når kong Hans som ovenfor nævnt forbød afbrænding af hytter, må det hænge sammen med, at også andet, mere værdifuldt byggeri ved et uheld kunne blive luernes bytte. I hvert fald fra 1477 er der dokumentation for, at hovedsmanden på Falsterbohus mod en afgift lod sin svend føre tilsyn med de lukkede boder uden for markedstiden, og nogle rigtignok meget sene efterretninger om tyske bygninger på Skanör - fra 1600-årene - nævner udtrykkeligt bindingsværk.¹¹⁾

Af spredte oplysninger kan der sammenstykkedes et nogenlunde tydeligt billede af boderne på det senmiddelalderlige Skånemarked. Helt karakteristisk var det, at købmændene markerede deres adresse med udhængsskilte: en svane, en hest, en sild, en okse, en rive, en kande, et fad, en økse o.s.v. Det var jo lettere at sige »Jeg bor under oxsen« end at kaste sig ud i vidtløftige forklaringer om den tredje bod på højre hånd, når man havde passeret o.s.v. o.s.v. I hvert fald enkelte boder på Skanør havde to rum - et til beboelse og et til oplagring af varer, hvilket altså svarer ret godt til forholdene i 1600-tals boderne i Gällivare og Härnösand. Men pladsen var såmænd trang nok end-

Fiskerbod ved Nymindegab efter maleri af Laurits Tuxen. Boderne fungerede kun som bolig og oplagsrum for fiskerne i de korte fiske-sæsoner. De var bygget som spændhuse - d.v.s. et tag direkte på jorden.

da; ofte blev én og samme bod benyttet af to eller tre købmænd.¹²⁾

Markedet på Dragør nævnes første gang udtrykkeligt i 1342; det var formentlig ældre, men næppe ret meget.¹³⁾ Også her omtales der fra 1400- og 1500-årene en lang række boder og »bodesteder« - d.v.s. studepladser, og fra 1400-årenes anden halvdel stammer en oplysning om, at det fra nu af skulle være tilladt at lade sin bod blive stående fra år til år, hvoraf vi modsætningsvis kan slutte, at det ikke altid har været tilfældet. En ud-

gravning i Stakhaven bekræfter for så vidt dette, som det ældste kulturlag udviste en vild forvirring af stolpehuller - et virvar, der som Skuldevigbopladsen kun giver mening, hvis man tyder disse spor som levn efter hastigt opsatte og hastigt nedbrudte telte og hytter, men herudover fandtes der yngre rester af fast bebyggelse, der takket være et heldigt møntfund kan dateres til o. 1420. Tilladelsen til at lade boderne blive stående ud over den enkelte sæson var altså foregribet af virkeligheden. Det drejede sig om tre fundamenter til tre huse - syldstensrækker, der må have båret bygninger af bindingsværk eller af træ. I 1486 omtales der faktisk tre boder, hvoraf de to kaldes fiskeboder, beliggende »midt for toldboden på Dragør og bygget er af egetømmer . . .«¹⁴⁾ I det ene af de udgravede huse var der endda rester af et trægulv. De var ikke ganske små - henved otte meter lange og tre meter brede, og de var som i hvert fald nogle boder på Skanör delt i to rum. I det bageste var der køkken med åbent ildsted og bageovn, således som vi kender det fra senere tiders bøndergårde, men her af særlig interesse, fordi denne konstruktion, der har sin oprindelse i Tyskland, ellers ikke kendes fra Danmark fra så tidligt et tidspunkt. Det må kort sagt dreje sig om hanseatiske boder, og man må forestille sig, at det bageste rum var kombineret køkken og opholdsrum, det forreste helligt oplagring og handel.¹⁵⁾ Og ét træk må vi vel have lov til at supplere med fra

den skriftlige overlevering, nemlig udhængsskiltene: et negerhoved, en fisk, et krus, en sadel o.s.v.¹⁶⁾

Det tredje fiskemarked, som arkæologerne har beskæftiget sig med, lå på Albuen - den lange, smalle halvø, der som en mole skyder sig ud foran Nakskov fjord. Det var ret ungt, formentlig fra slutningen af 1300-årene, og det omtales ned i 1500-tallet; men det er temmelig svagt dokumenteret, og snart sagt alle detaljer savnes. Til gengæld er pladsen fuldstændig uforstyrret af senere bebyggelse, alt er dækket af græs, og de gamle markedsboder eller studepladser tegner sig klart som små firkanter omgivet af lave voldinger. Set fra luften under en lav sol træder planen over markedet frem med boder i lange rækker langs markeds-gaderne. Hvor mange boder, der egentlig har været, er det dog svært at bedømme, skønsvis et sted mellem 500 og 1.000. Under alle omstændigheder er det et betragteligt tal, ikke mindst for et sildemarked, der regnes til de mindre betydelige. Hvordan må der så ikke have set ud på Skanör i storhedstiden?

Nogle få tomter blev udgravet i årene 1947 og 1949. De afslørede næsten kvadratiske boder på godt fire gange fem meter - altså noget mindre end boderne på Dragør. Der var ingen syldsten, ingen rester af gulve - eller rettere: ingen spor af træ, kun fasttrampet jord. Der blev til gengæld konstateret en del stolpehuller - ligesom i det ældste lag på Dragør uden ansuelig plan, og udgraveren Ma-

rius Hansen forklarede bebyggelsen således: »I fiskeperioden - høstsilden - har fiskere og købmænd rejst sig primitive boder på Albuens flade land ved at rejse et træskelet og derover lægge - måske bådens storsejl - som sider og tag. Sejldugen er holdt fast ved jorden ved en lille jordvold, der har skærmet mod fodkulde og sus«. ¹⁷⁾

Forklaringen lyder rimelig, og hvad man har fundet på Albuen må da være stadepladser til telte - den ty-

Luftfoto fra Lollands Albue ved Nakskov fjord. Man aner konturerne af de middelalderlige stadepladser, der træder frem under særlige lysforhold. Nationalmuseet fot.

ske »kram« i ordets oprindelige betydning, og det er da værd at bemærke, at man på dette sene marked stadig har klaret sig med telte alene, længe efter at de faste boder af træ og bindingsværk havde fortrængt telte og hytter fra Dragør og Skanör.

De tre nævnte markeder var ikke de eneste i det senmiddelalderlige Danmark. Der var langt flere fiskemarkeder, og tager man indlandsmarkeder, der var opstået af alle mulige andre årsager end havfiskeri, med i betragtning, må antallet formentlig sættes til flere hundrede. Nogle snese kendes og kan både lokaliseres og tidsfæstes til nærmere bestemte datoer - det gælder såvel de store købstadsmarkeder som adskillige landsbymarkeder; men kun i et par tilfælde er omtalen så bred, at der kan oplyses bare lidt mere end tid og sted.

Af et kongebrev til købstaden Slangerup fra 1508 fremgår, at »der ligger noget jordsmon eller »bostede« (bosteder) i byen, som er ret byens jorde, og bygges med kramboder eller andre boder af fremmede og udenbys folk om året, når der i byen er eller stander marked. . .«¹⁸⁾ Det fremgår klart, at dette »jordsmon« henlås som en bar mark, og at boderne blev opsat og nedtaget hvert år, hvoraf man i det mindste kan slutte, at de *ikke* var af samme permanente natur som på Skanör eller Dragør - eller for den sags skyld i Småland. Slangerup marked må da snarere have lignet de bekendte yngre og moderne danske markeder med deres telte og løse boder.

Det er dog muligt at komme endnu tættere på markedspladsen og -boden o. 1500 takket være en konflikt mellem borgerne i Århus og abbeden i Øm kloster. Striden stod omkring markederne i Rye, hvor abbeden

fandt, at borgerne trådte klostrets rettigheder for nær. Under forsæde af biskop Eiler af Århus blev der mæglet et forlig, som århusianerne åbenbart var utilfredse med, idet sagen få måneder senere blev taget op igen af kong Hans, der ændrede afgørelsen i borgernes favør: »Hvilke af dem - altså bymændene fra Århus - behov haver til bodefang, de skulle finde det i vor - kongens - gård og give deraf seks penninge, og må de hugge der allehånde skov eg og bøg undtaget til ølboder og ildebrand, og de give derfor seks penninge. Sammeledes skulle de og have frit fællig græs til deres øg. Men hvo dér kommer, smed, suder (skomager) eller nogle andre fra Århus, behøver de intet af abbedens, de skulle være aldeles fri.«¹⁹⁾

Teksten kræver et par ord til forklaring. Ved »ildebrand« forstås træ og kvas til brændsel og ved »bodefang« materialer til opbygning af boder. Der kan næppe være tvivl om, at bodefanget, som formedelst seks penninge - et beskedent beløb - kunne lejes på kongens gård i Rye, har svaret til de lægter, de handlende halvfjerds år senere lejede i klostret i Ringsted, hvoraf man igen kan slutte, at i hvert fald en del af de markedsrejsende i Rye brugte telte. Men derudover havde markedsgæsterne altså adgang til at »hugge allehånde skov . . . til ølboder og ildebrand«, idet de bedste ved-træer eg og bøg dog var fredet. Hvorfor der udtrykkeligt siges ølboder, kan jeg ikke give nogen forklaring på, men det turde stå klart, at

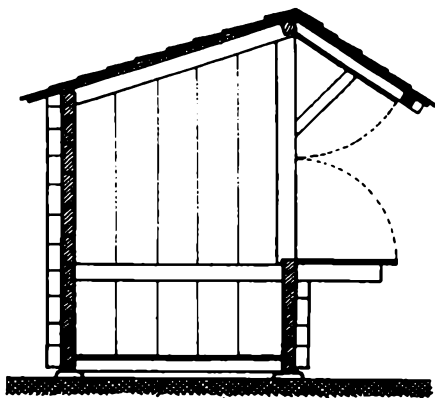

i hvert fald nogle af boderne var spændhuse eller bivouaker opført af spinkle stammer, grene og kvas, og dersom vi vil udfylde billedet af markedsboderne i Rye, må vi skæve til den klage, som præsten i Lerup i Vendsyssel i 1585 indsendte til regeringen over september-markedet ved kirken, hvor slagterne tog sten af kirkegårdsdiget for at kunne bygge »gruer - d.v.s. kogesteder - og hytter«. ²⁰ Et dansk marked - ja selv så forholdsvis betydelige markeder som dem i Slangerup og Rye - havde altså et præg af primitivitet, som man nok

En hattemager på Brønderslev marked o. 1860. Teltet er så primitivt, som tænkes kan - sejludg over et let stillads og to pakkasser som disk. Fra Illustreret Tidende.

har lov til at kalde oprindeligt. Den faste markedsbebyggelse på Skanör og Dragør var her i landet undtagelser fra reglen, og selv begge disse markedsbyer skulle i 1500- og 1600-årene sygne hen og forsvinde fuldstændigt - først Dragør, siden Skanör, medens fænomenet i Sverige udviste en helt anden livskraft.

For en ordens skyld bør det siges, at der ikke i den senere overlevering

Markedsbod på Skansen i Stockholm. Med stiplede linjer er det markeret, hvorledes lemme lukkes op, henholdsvis i. I al sin enkelhed er princippet ældgammelt - i hvert fald fra middelalderen.

forekommer så meget som en eneste fast markedsbod. Til gengæld fandt Svend Larsen under sine studier over de fynske storborgere i 1600-årene frem til forskellige effekter, der havde noget med markedsboder at gøre; men de optræder karakteristisk nok altid i fortægnelser over dødsboer som løsøre og netop ikke som fast ejendom. Odense-borgeren Knud Knudsen, der døde i 1677, efterlod sig to halve bodvinduer, det ene med hængsler og to kroge, og to »bodvanger«, hvorom det direkte siges, at de blev brugt »udi marked«. Et andet skifte - fra 1633 - nævner to gamle bodvinduer.²¹⁾

Hvad »bodvanger« kan have været, gives der ikke nogen umiddelbar forklaring på; men når der i boet efter købmand Fabian Jensen blev registreret en krambod også under løsøret, selv om boden p. t. stod på tor-

vet i Odense, er det sandsynligt, at disse folk har skiftet det lette markedsstelt ud med transportable bod-lige til at hægte sammen, lige til at skille ad og læsse på en vogn. Bodvanger må da have været løse vægge til en sådan bod.

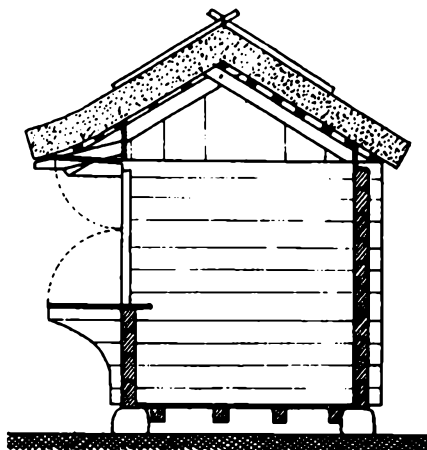
Til gengæld er der ikke den mindste tvivl om, hvad der menes med »to halve bodvinduer«, for de er helt identiske med de tværdelte, oplukkelige luger, som stadig kendetegner boderne på Skansen, og disse er igen identiske med de »slagvinduer«, der omtales f. eks. i Helsingørs kæmnerregnskaber fra 1500-årene.²²⁾ Bodvinduer eller slagvinduer var de traditionelle ekspeditions-lemme fra middelalderen og langt ned i nyere tid, og de kunne åbenbart også monteres i den mobile bod - ja måske endog i et telt.

Det er hermed godtgjort, at traditionerne omkring opbygningen af markedet udviklede sig meget forskelligt i Sverige og Danmark. Den faste markedsbod af senmiddelalderlig herkomst skulle her i landet forsvinde igen, hvor den overlevede i Sverige - i Småland helt ned mod vor tid. Men hvorfor? Spørgsmålet er i virkeligheden, om markedsboden trods alt har overlevet i Danmark, bare under et andet navn og med delvis anden funktion?

For tydelighedens skyld vil jeg her tillade mig et spring i kronologien og slå ned på Aalborg - i 1500-årene ikke alene en blomstrende købstad, men også en central markedsby, idet kong Hans o. 1490 flyttede det store

sildemarked, der var vokset op omkring forårsfiskeriet i Nibe Bredning, fra Nibe til Aalborg, hvor det skulle overleve til for godt hundrede år siden under navnet Aalborg Pinsemarked. Med tiden blev dets præg af at være et fiskemarked udvisket af megen anden handel, men i 1500-tallet var det altså silden, der her - ligesom på Skanör, Dragør og Albuena - især tiltrak de handlende, hvilket igen vil sige hanseaterne. Derfor findes der også fra Aalborg en række bestemmelser til regulering af udlændingernes handel. De falder for så vidt helt i tråd med regeringens politik, som gik ud på at støtte det hjemlige borgerskab ved at udelukke hanseaterne fra detaljhandel, samtidigt med at man fastholdt dem i en gros-leddet som importører og eksportører, leverandører og kunder. Detaljhandelen skulle de hjemmehørende så vidt muligt selv tage sig af. De aalborgensiske regler har særlig interesse i denne sammenhæng, fordi de er tilpasset konkrete, lokale forhold og kaster et sidelys over handelens ydre former - boderne.

Det fastslås, at »borgerne udi Aalborg skulle ikke stande på torvet med kramboder uden til fire tider om året, som skal være otte dage næst efter St. Mikkelsdag, otte dage før jul, ni dage før påske og St. Ludvigs søndag«. (Mikkelsdag = 29. september. St. Ludvigs søndag = første søndag efter St. Ludvigs dag = 2. oktober).²³⁾ Dette skal ses i sammenhæng med, at de tyske købmænd ifølge Christian den

Markedsbod på Skansen ved Stockholm. Man bemærker den karakteristiske svenske knuttimrings-teknik, der ikke kendes fra Danmark.

2.'s privilegium kun havde lov til at opholde sig i byen fra påske til anden onsdag efter pinse samt fra Mikkelsdag til 20. november. På markedet før påske og på julemarkedet var der ikke adgang for udenlandske kræmmerer.²⁴⁾

Men kunne det nu ikke tænkes, at den snedige hanseatiske købmand luskede sig ind på et af de lukkede markeder ved at efterlade et vareparti og overtale en indfødt stråmand til at sælge det for sig? Muligheden forelå, men blev blokeret af en meget sigende bestemmelse: »Om tyskens nøgle og gods. Skal ingen tage tyskens nøgle til deres (tyskernes) boder og sælge tyskens gods og være hans forpranger . . .« Med andre ord: »tyskens bod« kan hverken have været et telt eller en hytte, for sådanne kan ikke låses forsvarligt af. De tyske boder var faste bygninger - efter alt at dømme på

selve torvet i Aalborg, og de stod aflåst og utilgængelige de mange måneder af året, hvor udenbys købmænd ikke havde adgang til staden og dens handel.

Om størrelsen af disse boder kan man indirekte dømme takket være bestemmelsen om, at »ingen tysker eller andre fremmede, som kommer hid i Aalborg, skulle måtte have deres heste i deres boder, men de skal have dem i borgernes stalde . . . og selv ligge i herberg hos borgerne . . .« Det var politiske, ikke praktiske årsager, der hindrede hanseaterne i at bebo deres boder og holde hestene på stald dér. Boderne må følgelig have været store. (I parentes bemærket giver dette et indtryk af, at ikke alle hansekøbmænd kom sejlene, som man jo gerne forestiller sig. Nogle er kommet over land, ridende eller agende og i sidste tilfælde sikkert med mange heste, for de jyske hedeveje forudsatte store forspand. Indtil jernbanerne overtog trafikken i anden halvdel af 1800-årene var »de hollandske fragtmænd« med deres kæmpestore, sejldugsoverdækkede vogne pakket med kramvarer et almindeligt syn i Jylland. Dette må være den første antydning af fragtmændenes tilstedeværelse i Danmark).

Endelig blev det de fremmede købmænd forbudt at »bruge eller holde nogen ild udi deres boder her i Aalborg . . .« - angiveligt p. gr. af brandfaren; men det kan vel også tænkes, at man ligefrem ville gøre boderne ubeboelige i den kolde årstid. I hvert fald

fremtræder »tyskens boder« i Aalborg i en skikkelse, der ligner de jordfundne boder på Dragør: store med rimelig god plads både til beboelse og varelager, velbyggede og forsynet med ildsteder. Det var markedsboder, for så vidt som de ad lovgivningens vej blev hindret i at fungere uden for visse markedstider; men i modsætning til boderne på Skanör og Dragør udgjorde de ikke nogen selvstændig bebyggelse. De var integreret i købstaden, stod inde i selve Aalborg side om side med de »kramboder«, hvori byens egne borgere plejede at »stande på torvet«. Egentlig er det da en smagssag, om man vil kalde dem markedsboder eller torveboder eller endda gadeboder.

Og her er vi ved pudlens kerne - ved forhold, der peger direkte tilbage på selve de danske købstæders oprindelse. For at sætte sagen på spidsen, kan man udtrykke det kort: »Marked er købstads moder«. Det lyder som en fyndig formulering fra en gammel lovbog; men det er det nu ikke. Det er kun en præcisering af de kræfter, der i tidlig middelalder - og for resten også langt senere - skabte de danske købstæder. Filologisk set er »marked« og »købstad« i virkeligheden nøjagtigt det samme begreb. Marked er et tysk låneord med rødder i det latinske »mercatus«, der både betyder handel og handelsplads, og købstad er, som ovenfor strejft, et købe- d.v.s. handelssted. Det er også det gammeldanske »køb« i betydningen handel, der indgår som endelsen -købing i flere af

højmiddelalderens nye danske byanlæg: Stubbekøbing, Nykøbing, Saks-købing, Rudkøbing og Ringkøbing. Hvor tyske forskere var kommet til den slutning, at købstaden var en simpel videreudvikling af en oprindelig landsby, understregede Johannes Steenstrup i 1874, at der netop ikke var nogen organisk forbindelse, og at købstadens opståen skyldtes udefra kommende årsager, nemlig fjernhandelen og dens behov for markeder - en iagttagelse, ingen senere har kunnet rokke.²⁵⁾ I højmiddelalderen var det faste udtryk for en købstad på latin »villa forensis« - på dansk »torveby«, og det tilkendegiver, at netop torvehandel udmærkede købstaden frem for landsbyen. Men torvet var egentlig bare en videreførelse af markedet. Det kommer helt klart frem i Lund i Skåne, hvor ærkebi-

Fiskehandel eller rettere en fiskebløders bod i begyndelsen af 1500-årene efter Olaus Magnus. Fiskebløderen udvandede saltet fisk, opblødte den torrede og solgte en detail.

skop Eskil i 1100-årene stedfæstede St. Marias kapel ved at sige, at det lå »in nundinis nostris« - på vort marked, og hermed mente han, at det lå dér, hvor nu Stortorget ligger.²⁶⁾ Endnu i slutningen af middelalderen, da der havde rejst sig et uoverstigeligt skel mellem den ugentlige torvehandel og de årlige markeder, havde man åbenbart stadig en forestilling om en oprindelig sammenhæng, idet man ofte omtalte byens torv som »torve-markedsplads«.

Når markedet kunne udstrækkes fra en kort sæson til hele året, når handelen blev en daglig foreteelse, så var der baggrund for at bosætte sig på

Fiskebænk i 1400-årene efter en tysk miniature i Rosgartenmuseum i Konstanz. Der forhandles også levende frøer.

stedet og udvikle markedet til en købstad. Mange forhold spillede ind - ikke mindst beliggenheden i forhold til havn og landeveje, og de største markeder blev ikke nødvendigvis de største købstæder. København og Malmö f. eks. var egentlig satellitmarkeder til det store Skånemarked, men overfløj langt de to små byer Skanör og Falsterbo, der dog var centrum i markedet.

Selv om arkæologerne har kunnet afklare en række problemer omkring købstædernes opståen, må vi stadig i stor udstrækning bygge på spinkle

oplysninger - f. eks. stedsnavnet Gammelbodhavn, der i slutningen af 1200-årene var betegnelsen for den del af Københavns havn, der lå mellem Stranden og St. Nikolaj kirke.²⁷⁾ De »gamle boder« antages at være den tidligste begyndelse til den bebyggelse ved kysten, der o. 1200 skulle brede sig vestpå langs Læderstræde, og som ganske vist tog navn efter en landsby i nærheden, nemlig Havn, men til forskel fra landsbyen blev kaldt Købmændenes Havn. Det kan heller ikke være noget tilfælde, at denne købmanskoloni viede sin kirke til søfareernes og købmændenes helgen St. Nikolaj. Lad os fastslå, at det var tyske - sikkert mest lübske - købmænd, der slog sig ned på denne

kyst, og at deres forretningskvarter altså bestod af *boder*.

Herefter må vi springe et halvt hundrede år frem i tiden for at få mere at vide om handelens former i de danske købstæder, for først ved 1200-årenes midte begynder kilderne at rinde, og det er i øvrigt atter København, der melder sig med sin stadsret af 1254 og dens bestemmelser om torvehandel. Allerede på det tidspunkt var byen så stærkt udviklet, at de faste indbyggere ønskede at beskytte deres omsætning ved at begrænse »gæsternes« adgang til detailhandel, idet man ikke tillod de udenlandske købmænd at »udskære klæde eller lærred undtagen så meget, som de kan bære under armen, ejheller

opstille skammel på torvet for at sælge . . .«²⁸⁾

Her dukker »skamlen« - ifølge den latinske originaltekst »scabellum«, hvilket egentlig betyder »lille skammel« - op som et stykke inventar i torvehandelen. I 1263 møder vi den i Ribe, hvor borgeren Nøsting Ubbesen testamenterede sin »kjødmaggers schammel« på byens torv til Løgumkloster,²⁹⁾ og i 1289 siges det i Flensborg stadsret, at ingen kødmanger - d.v.s. slagter - måtte »gange i kødskammel«, før der var erlagt en afgift til byfogeden.³⁰⁾ Uden tvivl var skam-

To torve- eller markedsstader, formentlig i Nederlandene ca. 1450. Til højre et simpelt bord, til venstre en disk skærmet af et halvtag - halvt en »skammel«, halvt en bod.

len i sin oprindelse netop, hvad man må lægge i ordet selv - en disk bestående af en bordplade over et par bukke, og i denne simple form skulle skamlen eller bænken overleve i århundreder.³¹⁾ Fiskehandlernes stadeplads på torvet omtales i den senere middelalder som »fiskebænken«,³²⁾ og så sent som i begyndelsen af 1600-årene møder man i København Tage Andersen, der betalte en daler årligt i afgift af sin »klædebænk« i Højbrostræde, og Henrik Berner, der skulle skatte »af trende krambænke, som Gert Oserin og tvende flensborgere« havde i leje.³³⁾

Men en skammel kunne blive til mere end en simpel, åben disk. Hvis vi tillader os en lille udflugt til England kan vi konstatere, at den »kødmanger skammel«, der stod på torvet i Ribe i 1263, har sit nøjagtige sproglige modstykke i »fleshamble« eller bare »shamble«, hvilket i dag betyder slagterbutik. Den bedst bevarede af Yorks middelalderlige gader hedder ganske enkelt The Shambles efter de tidligere kødudsalg. Der er her tale om egentlige huse i flere etager, som stadig bærer præg af, at underetagerne faktisk engang tjente til forhandling af slagtervarer. Det oprindelige bod- eller slagvindue er ganske vist skiftet ud med nyere ruder; men den brede vindueskarm - engang disken - og de udvendige kroge til op-hængning af kød er flere steder i behold.

Det interessante ved The Shambles - eller skal vi sige »kødmangergaden«

- i York er, at den illustrerer, hvorledes et oprindeligt let og primitivt udstyr til torve- og gadehandel i løbet af et par hundrede år har udviklet sig til en fast, købstadmæssig bebyggelse uden at skifte funktion og uden at ændre navn. Det svarer til, at man på Dyrehavsbakken stadig taler om »teltholdere«, selv om det sidste telt forlængst er fjernet fra det gamle gøglermarked. Og for at gribe længere tilbage i historien, er udviklingen af The Shambles en klar illustration til det fænomen, som Hugo Matthiessen iagttog i flere danske købstæder, nemlig at bykernen voksede frem af boder ved en markeds- eller torveplads, et forhold, vi ikke kan erkende uden videre på grund af yngre byggeri, men nok begribe, når vi opfatter den senere randbebyggelse omkring torvet som »en til borgerhuse forstøret bodrække«.³⁴⁾

Som ovenfor fortalt dukker skamlen op i kilderne fra midten af 1200-årene, hvormed det ikke skal være sagt, at der ikke har stået skamler og bænke på markeder og torve længe før. Vi kan også gå ud fra, at de fraspændte vogne alle dage har hørt med til det faste billede af torvet; men det er faktisk først i 1432, at der - rent tilfældigt - falder et par ord af om »fiskevogne, sildevogne og løgvogne« i Næstved.³⁵⁾ Men det udtryk, der fra o. 1300 og fremefter oftest anvendes om en stadeplads i de danske købstæder er dog *bod* - på latin: *taberna* - altså det samme ord, som kendetegner markedspladsens stader.

The Shambles, den middelalderlige slagtergade i York, som den tager sig ud i dag. De førhen åbne bodvinduer er nu lukket med ruder; men i øvrigt er alt intakt.

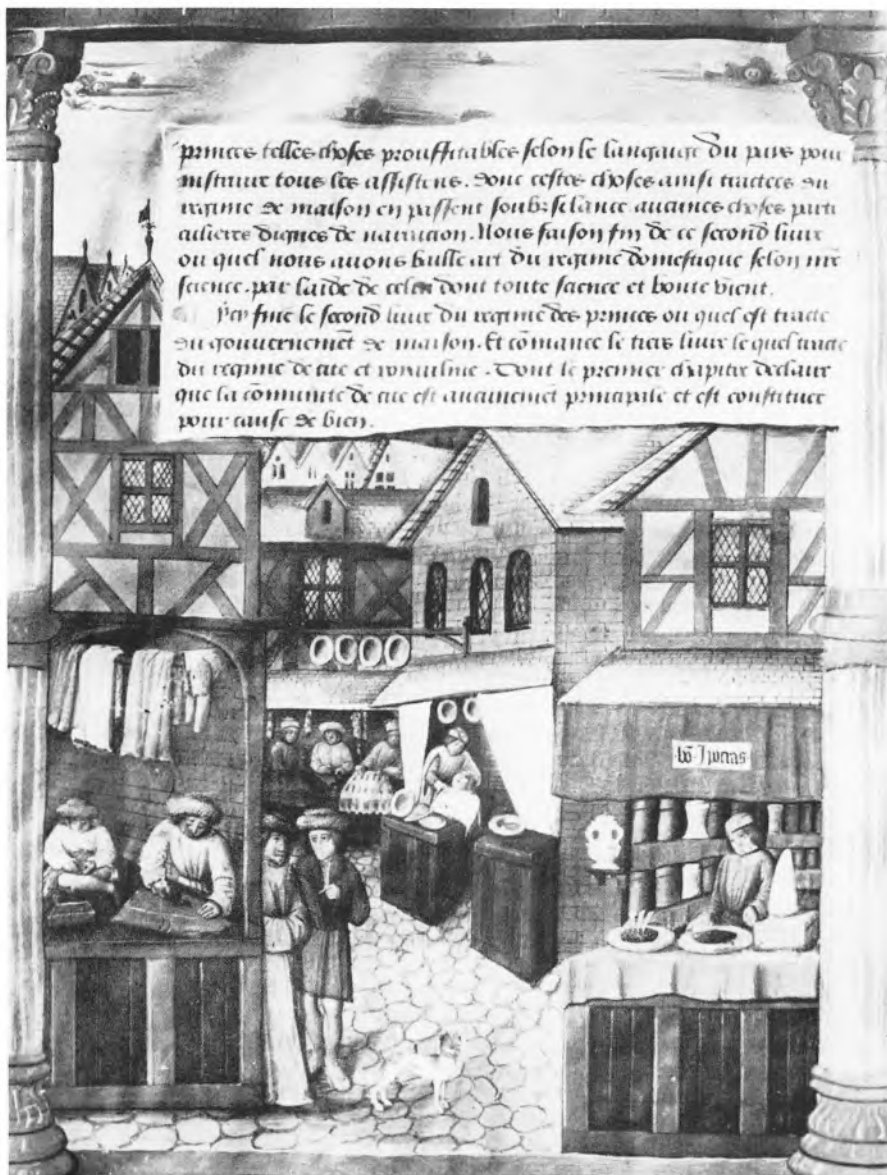
Det er imidlertid et ret lumsk ord, fordi en bod egentlig kun betyder et »hus« i modsætning til en »gård«, og dersom intet yderligere er oplyst, er det umuligt at se af en middelalderlig tekst, om der ved en bod skal forstås

et lille hus, der alene tjener til bolig for en mindre velstillet familie, om boden er hjem og værksted for en håndværker, eller om den - udelukkende eller bare primært - skal opfattes som et udsalg, jævnfør »tyskens boder« i Aalborg. Undertiden fremgår det helt utvetydigt, som når en gruppe boder kaldes »kræmmerboder« eller »grydeboder« - d.v.s. grydestøbernes udsalg; undertiden må man slutte sig til funktionen ud fra sammenhængen, og når boderne omtales som beliggende ved torvet, ved Hærstrædet eller ved Adelgaden, kan man med rimelig sikkerhed fastslå, at det faktisk er handelsboder, det drejer sig om, for det var dengang som nu en dårlig forretning at lægge lavt forrentet boligbyggeri langs strøggaden.

Fra de fleste købstæder er der overhovedet ingen efterretninger om boder i middelalderen; men det kan ikke skyldes, at de ikke har været der. Det skyldes udelukkende, at kilderne er mangelfulde. Undertiden får man nogle få korte glimt - fra Fåborg, hvor Niels Pedersen Elyng i 1377 borttestamenterede »to boder . . . med en lille grund af de boder, der er bygget ved torvet«. ³⁶⁾ Fra Saksøbing, hvor man i 1474 søgte at bringe ejendomsforholdene omkring torveboderne i orden, nemlig »to boder sønden ved torvet, som Per Dempe i boede og Mette Knevels i fortiden, og Per Dempe skødede forskrevne to bodesteder til Lille Vor Frue alter. . .« samt »den bodested vesten ved torvet sønden Per Lassens boder,« som

Mads Skrædder og hans hustru skænkede til samme alter. ³⁷⁾ Fra Landskrona, hvor man i 1497 stedfæstede en gård med de ord, at den lå »norden Vor Frue kloster vesten næst Hans Stogebbrandts boder, som Jens Mikelsen Skomager i bor, og østen næst skomagerboderne, som Jep Clemmensen i bor . . .«. ³⁸⁾

Det er umuligt at få så spredte oplysninger til at forme noget, der ligner en helhed; men enkelte steder lader det sig dog gøre. Roskildebispens Jordebog fra o. 1370 opregner en lang række boder i Roskilde, der var belagt med afgifter til bispen, nemlig enogtyve skomagerboder, seksten salteboder - d.v.s. boder, hvor man forhandlede saltede varer - øst for disse »en grund for byens torveboder indtil Allehelgens kirkegård« og yderligere »en grund med Helligåndshusets boder indtil St. Lucii kirkegård mod vest«. ³⁹⁾ Herudover findes der imidlertid flere separate oplysninger om Roskildes boder - den ældste vistnok fra 1338, da Peder Jensen afhændede »to boder med grund og jord beliggende øst for torvet næst op til St. Knudsgildets stenboder. . .«. ⁴⁰⁾ I 1386 solgte Jakob Skrædder »fire boder i Roskilde i St. Olafs sogn nord for torvet og Kongens Stræde og Algade, hvoraf Niels Teglslager bebor den ene, Ingmar Kræmmer én, Bo Kræmmer én og Jens Daan én, med grunde og jord kaldet gårdsrum . . .«. ⁴¹⁾ I 1413 skænkede Jakob Pedersen til Marie Magdalene alter sin »gård med stenhus, som jeg nu bor i,

pmisses telles choses prouffitables selon le langage du pays pour
 instruire tous les assistens. Sous ces choses ainsi traictes au
 regne de maison en passent selonc auances choses parti
 culieres dignes de narration. Nous faisons fin de ce second liure
 ou quel nous auons hulle art du regne domestique selonc nre
 science par laide de celui dont toute science et bonte vient.
 Par finc le second liure du regne des princes ou quel est traicté
 du gouuernement de maison. Et comence le tiers liure le quel traicté
 du regne de aie et roialme. Tout le premier chapitre de d'atour
 que la comunité de aie est auancie p'ncipale et est constituée
 pour la cause de bien.

Gade i Paris i 1400-årene - en klædekræmmer til venstre, en apoteker til højre, begge i åbne boder. Miniature i Bibliothèque Nationale.

foruden torveboden, der ligger i den gård, og som Jens Guldsmed bor i ...⁴²⁾ og i 1426 bevidnede Berthold Olafsen, at hans gård »syd for torvet

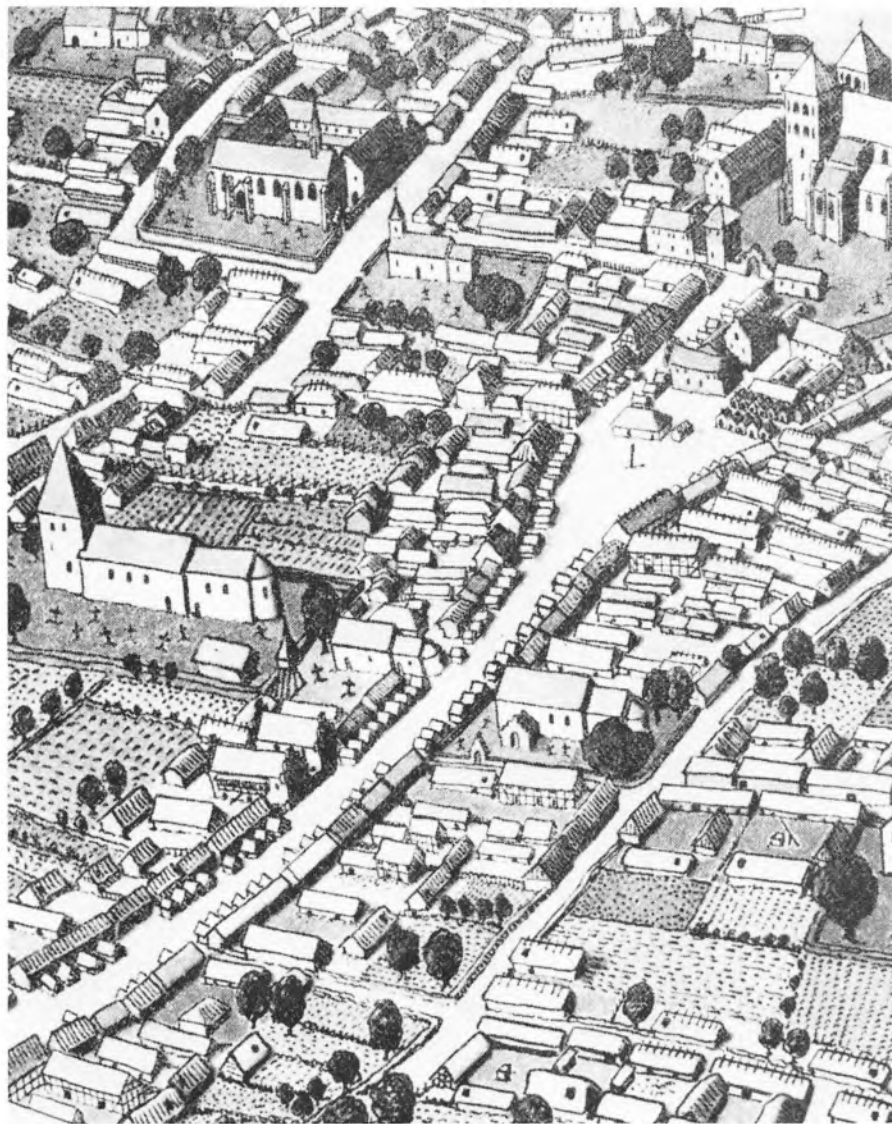
og Hærstrædet« havde været pantsat, men var indløst »med hele grunden undtagen to boder, hvoraf Wilhelm Remmesnider nu bebor den ene, Jens Kandestøber den anden . . .«⁴³⁾ I 1482 pantsatte Per Asgotsen »en part af min fædrene gård, som er min gadebod . . . norden ved Torvegaden, som Bodil Peross nu bor i og ligger vesten næst op til min port . . .«⁴⁴⁾ og i 1482 omtales en gård »sønden for den bod, som Oluf Jepsen har ud til Torvegaden liggende«. ⁴⁵⁾

En finkæmning af Roskilde røber i det mindste, at boderne faldt i to grupper, nemlig dem, der klumpede sig sammen på og ved torvet under betegnelserne »salteboder«, »suderboder« og »byens torveboder«, hvoraf de første skattede til bispem, de andre formentlig til byen, og dertil kom så en lang række boder, der var i privat eje, og som lå dels ved torvet, dels ved de tilstødende hovedgader - Algade, Torvegade, Hærstrædet, temmelig almindelige betegnelser, der falder helt eller delvis sammen. Disse gade- eller torveboder udgjorde ofte en del af en større ejendom - en gård, var gerne udlejet til en håndværker eller handlende - kræmmer, guldsmed, kandestøber og remmesnider - og kunne afhændes eller pantsættes særskilt med deres »grund og jord«. Når det om Per Asgotsens gadebod siges, at den lå »næst op til hans port«, forstår man, at boden lå foran gården ud mod gaden, og dette var sikkert reglen. Der var - som man ser - et strengt system i de biskoppelige

salte- og suderboder - saltvarer for sig, sko for sig; men om der herskede en lignende orden blandt de private boder lader sig ikke afgøre. Vi kan kun gå ud fra, at guldsmeden nok har været alene; han udøvede et sjældent og eksklusivt fag.

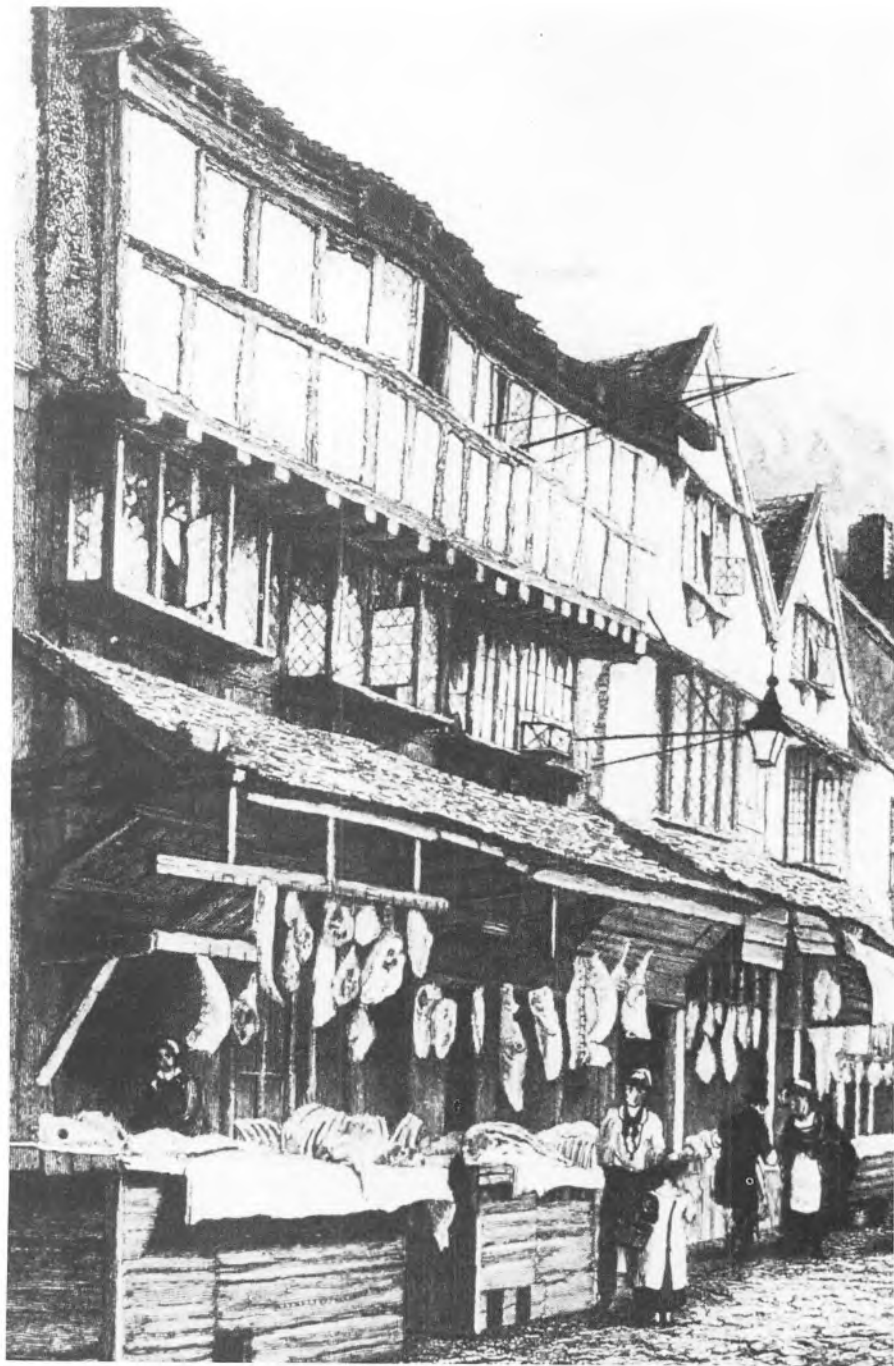
En anden gammel bispeby - ærkebispens Lund - har også efterladt sig megen, til dels forholdsvis tidlig dokumentation, herunder et testamente oprettet i 1302 af kannik ved domkirken Henrik, søn af Johannes Brunswick, som tilkøbte sig sjælemesser mod at afstå »en vis bod, som jeg har arvet efter min fader, og som ligger blandt købmandsboderne på torvets østlige side midt imellem den bod, der tilhører Mads Jonsen, borger i Lund, og den bod, der tilhører min broder Mads« - endnu en kannik ved domkirken.⁴⁶⁾ Dokumentet har sin særlige interesse, fordi det afslører lidt af en familieskæbne, nemlig historien om Johannes, der efter tilnavnet at dømme kom fra Braunschweig, som altså har slået sig ned i Lund i 1200-årene, hvor han erhvervede fast ejendom, og hvis søn Henrik opnåede en gejstlig karriere ved domkirken - en almindelig ambition hos det velstående borgerskab dengang.

Takket være det ganske righoldige materiale har Lunds historiker og topograf Ragnar Blomqvist set sig i stand til ikke alene at lokalisere sne-sevis af boder systematisk i forhold til hinanden, men har endog vovet at indtegne dem på en skitse over den senmiddelalderlige by. Lund blev an-

Ragnar Blomqvists rekonstruktion af Lunds middelalderlige bybillede. For oven til højre domkirken, foran det delvis bebyggede torv og den lange, brede torvegade med boder foran husene.

lagt ved en landevej, der syd for domkirken delte sig i en vejgaffel - med én vej vest og én øst om kirken. Derved opstod der en trekantet plads - identisk med det nuværende Stortorget, men oprindeligt langt større end nu,

Billedet heroverfor: Kødudsalg i Exeter, England, i 1800-årene. Disse boder - med overdækkede diske skudt frem foran facaden - svarer nøje til boderne i middelalderens Paris, der er gengivet på side 111.

fordi det allerede i den senere middelalder blev delvis bebygget. Landevejen blev Lunds adalgade og på en temmelig lang strækning syd for torvet var den - og er stadig - påfaldende bred, idet gaden i virkeligheden udgjorde en forlængelse af torvet, en torvegade.

Ved hovedtorvets østside lå som sagt nogle købmandsboder o. 1300, og de omtales stadig op igennem 1400-årene. Ved torvets vestside nævnes der i 1484 kramboder - åbenbart knap så fine som købmændenes. Slagterne - eller kødmangerne - holdt til syd for domkirken og dens kirkegård, og tæt på dem fandt man skomagerne eller suderne. Allerede i 1288 omtales sværdfegernes - våbensmedenes - boder, i 1300-årene hører vi om guldsmedenes boder og fra begyndelsen af 1400-tallet om klædeboder. Ligesom i Roskilde herskede der altså et strengt system for en faglig opdeling af boder på selve torvet, og bemærkelsesværdigt nok: i det øjeblik, vi forlader hovedtorvet og går sydpå gennem den brede adalgade, er det i Lund såvel som i Roskilde ikke længere muligt at klassificere boderne gruppevis. Der var mange boder langs adalgaden foran de større gårde, men åbenbart ingen uomgæn-

gelige krav til samling omkring fagene.⁴⁷⁾

Malmö, der er langt yngre end Lund og endda yngre end søsterbyen København, idet den først opstod i slutningen af 1200-årene, havde i middelalderen kun et påfaldende lille torv omkring St. Peders kirke, idet det nuværende Stortorg først opstod ved omfattende nedrivninger i 1500-årene; men til gengæld havde byen en markant hovedakse - nu kaldet Västergatan, Adalgatan og Östergatan - der er en parallelgade til den middelalderlige kystlinje. Langs denne gade lå en lang række boder, som var specificeret efter erhverv. I Vestergade lå seks boder kaldet »de store kramboder« - i 1500-årenes begyndelse omdøbt til »de lübske kramboder«. Fra slutningen af 1400-årene kender vi grydeboderne - åbenbart grydestøbernes kvarter, der lå ved sydsiden af Adalgade, og lidt længere østpå i samme gade »de høje klædeboder«, der vistnok omtales så tidligt som i 1349, og som eksisterede endnu i 1520'erne, men da havde skiftet funktion, idet guldsmedene nu holdt til her. Som genboer til de høje klædeboder, d.v.s. på Adalgadens nordside, lå skomagerboderne. I 1517 omtales der ti skomagere. Endelig var der bagerne, hvis boder lå »under« rådhuset, hvilket vil sige, at de var placeret *foran* rådhuset.⁴⁸⁾

Også fra Næstved er der bevaret efterretninger nok til at give i det mindste en idé om bodernes plads i bybilledet. Her nævnes i 1374 »to bodeste-

der, hvori der solgtes brød«, ved syd-siden af St. Peders kirkegård.⁴⁹⁾ De eksisterede stadig hundrede år senere, men nu anvendt som slagterboder.⁵⁰⁾ I 1331 omtales skomagerboderne vest for samme kirkegård, og der nævnes nogle »gamle bagerboder« beliggende ved et stræde nær Brostræde, såvel som nogle »nye bagerboder«, der blev bygget med tilladelse af abbeden i Skovkloster i 1442, og hvoraf han betingede sig såvel »toftegæld« som hvedebrød i afgift.⁵¹⁾

Det mest udførlige materiale til belysning af det middelalderlige torv hidrører dog fra København, idet Roskildebispens jordebog fra 1370'erne indeholder en fortegnelse over samtlige grunde i byen - trods alle sine mangler det eneste, der kan kaldes en middelalderlig købstadsmatrikel.⁵²⁾ Der opremses en lang række gårde, grunde og boder i hele byen; men her vil vi nøjes med at lægge lup over Gammeltorv og dets nærmeste omgivelser, for navnet lyver ikke. Gammeltorv er utvivlsomt meget gammelt, egentlig en markedsplads, der lå øst for landsbyen Havn og vest for Købmændenes Havn, midt imellem bondebyen og handelsbyen, som først voksede sammen, efterhånden som dette åbne område blev bebygget og udbygget.

Gammeltorv havde o. 1370 omtrent samme udstrækning som i dag. Dengang som nu udgik Nørregade og Skindergade fra torvets nordøstlige hjørne; men det påfaldende er, at udmundingen af Nørregade også hed

Salteboderne - svarende til salteboderne i Roskilde - og at vestenden af Skindergade blev kaldt Klædeboderne, en betegnelse, vi også har mødt i Lund og Malmö. Jordebogen opregner da også en lang række boder netop i dette område, og bebyggelsestætheden var meget stor - op til fem boder på én grund. Ved at sammenholde disse oplysninger med senere matrikler - og ind imellem også ved at støtte sig noget til sin fantasi - lykkes det topografen H. U. Ramsing at tegne et nogenlunde troværdigt kort over området.⁵³⁾ Her ses det, at gadehjørnerne, der åbenbart altid har været de mest attraktive, var opdelt i småbitte lodder, og at Klædeboderne sluttede ved en tværgade, der krummede og svingede østpå for at blive til Tyskemannegaden - nu Vimmelskaf-tet. Tværgaden kaldtes Suderboderne - senere Skoboderne, og det sidste navn hænger ved endnu i den næsten uigenkendelige form Skoubogade. Syd for Klædeboderne lå et siden forsvundet stræde med skrædderboder; men denne betegnelse har i hvert fald ikke overlevet som gadenavn.

Området røber klart sin oprindelse. Højmiddelalderens markedsplads må have strakt sig helt op til Vor Frue kirke og kirkegård, der opstod i de første årtier af 1200-tallet, afgrænsningen mod vest var givet med landsbyen Havn, mod øst må den have ligget omkring Skoubogade. Men torve- eller markedsboderne - oprindelig telte, skamler, bænke og lette huse af træ - har så at sige slået

H. U. Ramsings rekonstruktion af Gammeltorv med omgivelser i København ca. 1370. For neden til venstre udkanten af landsbyen Havn, for oven Nørregade (Salteboder), til højre Skindergade (Klædeboder) og Vimmelskaflet (Suderboder). Størstedelen af området må oprindeligt have udgjort én sammenhængende markedsplads.

rod og er groet fast på stedet. Hvad der i begyndelsen bare var passager mellem stadepladser, er i årenes løb blevet til regulære gader. Markedspladsen blev til en købstad, og det åbne areal svandt ind til et torv.

Der lå også boder andre steder i byen o. 1370, idet slagterboderne ud-

trykkeligt lokaliseres til en grund ved Tyskemannegade; men om størstedelen af de opregnede boder gælder, hvad der ovenfor er sagt, nemlig at vi ikke kan vide, om de tjente til handel eller beboelse, og for en sikkerheds skyld lades de derfor ude af betragtning.

Desværre er jordebogen meget karrig med oplysninger om, hvorledes de københavnske boder egentlig så ud. Om én, men også kun om én, siges det, at den var bygget af sten, hvoraf man modsætningsvis må slutte, at det var de andre ikke; men da de blev

gjort til genstand for køb og salg, ligesom boderne på Skanör, må de i det mindste have været faste huse. I 1463 omtales der »en vis stenbod« i Salteboderne;⁵⁴⁾ men i øvrigt er de københavnske kilder påfaldende tavse herom, og først i 1520'erne, da bystyret bekostede opførelsen af en række stenboder ved Helligåndskirken, nævnes de ligefrem i flertal.⁵⁵⁾

Boder, der udtrykkeligt siges at have været af træ, forekommer vistnok kun i efterretningerne fra Lund. Her stod der i 1377 på torvets østside en bod, »som kaldtes bulbat« - formentlig én ud af en hel række, som dukker op igen i begyndelsen af 1400-årene under betegnelserne »bolebothæ« og »bolæbothe«. Det vil sige, at de var opført som bulhuse, hvor væggene var udfyldt med kantstillede, vandrette planker.⁵⁶⁾ Også stenboder kendes fra Lund, og som ovenfor strejft havde St. Knuds gilde i Roskilde nogle stenboder; det er sandsynligt, at de var bestemt for handel, eftersom Knudsgilderne netop var købmandsorganisationer. I Næstved omtales der i 1405 og 1413 fire stenboder på Tingpladsen nordvest for St. Peders kirke,⁵⁷⁾ og i Ribe giver fænomenet sig til kende i gadenavnet Stenbogade - stenbod-gade, der i 1400-årene også blev kaldt Kræmmergade.⁵⁸⁾ Grydeboderne i Malmö, der kendes fra 1499, sagdes at være »murede fra grunden«,⁵⁹⁾ og i hvert fald et halvt hundrede år senere stod Helsingørs slagtere i murede boder.⁶⁰⁾

Når man gjorde sig den ulejlighed at nævne det materiale, hvoraf boderne var opført, skyldes det, at man hermed kendetegnede noget usædvanligt - bulhusene i Lund, fordi de o. 1400 var på vej til at blive noget af en sjældenhed, tegl- eller stenboderne, fordi murede huse i det hele taget var ualmindelige. Størstedelen, der ikke får nogen nærmere omtale, var vel for det meste i bindingsværk og lerklining - en byggeskik, der afløste bulhuset, efterhånden som mangel på gavntømmer fremtvang større sparsommelighed.

Om bodernes størrelse gives der endnu færre oplysninger; men lidt vides der dog. I 1477 lejede Peder Nielsen Smed i Lund to bodpladser, der lå »sønden op til nævnte Peder Nielsens port«. De målte i alt 22½ alen langs gaden og 12¼ alen i dybden eller 12,4 × 7,3 meter, hvilket giver godt 90 kvadratmeter eller 45 kvadratmeter pr. bod. Det er store grunde; men man anså dem også langtfra for udbygget, for Peder Nielsen lovede at opføre en »god købstadsbygning« på arealet. To andre lundensiske bodpladser, som lå ved torvet, havde en samlet gadefacade på kun otte alen, hvilket giver godt 2,4 meter til hver, og en dybde på ti alen eller seks meter,⁶¹⁾ medens de nævnte stenboder ved tinget i Næstved tilsammen målte 16 × 11 alen, og det vil altså sige, at facadebredden her var de samme 2,4 meter som på torvet i Lund.⁶²⁾ Forudsat at disse boder udfyldte hele det areal - den bodplads,

Skrangen i Flensborg efter et ældre fotografi. Bag arkaden for neden var der indrettet boder for slagtere og bagere.

der var afsat til dem, hvilket vi endda ikke kan være sikre på at de gjorde, var de dog kun halvt så store som de udgravede hanseatiske boder på Dragør. Torve- og gadeboder har nok haft en tendens til at svinde ind og blive mindre end de egentlige markedsboder, og når der skulle være husrum til handel og varelager - måske endog en smule værkstedsplads, har der næppe været mulighed for at logere i boden endsige holde heste på stald.

Og dog ved vi, at der i 1400- og

1500-årene fandtes boder og dermed beslægtet byggeri, som voksede langt ud over disse iskiosk-formater. En af dem er endnu fuldt bevaret, nemlig »Skrangen« eller »die Schrange«, for ordet og begrebet er egentlig tysk, som stadig kan beses ved Nørretorv i Flensborg. Den er muret i røde og gule teglsten og er i to etager, idet den ene side af underetagen er gennembrudt af en arkade eller buegang med oprindelige, nu tilmurede døre ind i huset. Skrangens alder er mærkeligt nok uafklaret. Ganske vist tales der allerede i 1558 om en »Schrange« som udsalgsted for slagterne; men om det er den nu kendte, faste bygning er uvist.⁶³⁾ Skrangen ved Nørre-

torv eksisterede i hvert fald ved 1586, da bagerne flyttede ind, og det vides, at slagterne var der i forvejen. En halv snes år senere gennemgik den en større ombygning og rummede nu også et bogbinderværksted med tilhørende boghandel.⁶⁴⁾

Flensborgs skranke er en efterligning i lille målestok af senmiddelalderens store salgshaller, som man kender dem fra f. eks. Brügge og Ghent, og fænomenet forblev ikke begrænset til hertugdømmet alene, idet også Ribe fik sin skranke - oprindeligt beliggende ved Skibbroen, hvor den i 1500-årene rummede slagteri og slagterudsalg, men efter en brand blev den genopbygget et nyt sted, nemlig på hjørnet af torvet og Stenbogade. Den nye skranke var af »tømmer, sten og andet«, hvilket nærmest lyder som bindingsværk udfyldt med tegl. Også bagerne i Ribe vides at have haft en skranke; men den kender vi ikke noget videre til.⁶⁵⁾

I det øvrige Danmark forekom skranger ikke. Her fastholdt man betegnelsen »boder« med megen konsekvens, selv om dette ord reelt dækkede over højst varierende former for bebyggelse. Medens de ovenfor omtalte boder i Lund og Næstved - og uden tvivl det store flertal med dem - var meget små, fandtes der også andre typer. Lad os vende tilbage til »de høje klædeboder« på Adelgade i Malmö - en bebyggelse, der omtales fra midten af 1300-årene. Det er nemlig så heldigt, at disse boder, som var grundmurede og solide, blev stå-

ende længe nok til at sætte sig stærke spor i overleveringen, og i øvrigt er de ikke helt borte endnu, idet de blev rejst over en række hvælvede kælder-rum, der stadig eksisterer og er tilgængelige for offentligheden som restaurant Tunneln. De høje klædeboder blev næppe bygget på én gang, idet de ældste hvælvinger har stiltræk fælles med højkoret i St. Petri kirke, hvilket vil sige første halvdel af 1300-årene, medens de yngste snarest er fra o. 1500. Der har været otte eller ti boder over disse kældre, og det betyder at der har hørt en halv hvælving til hver bod - uden al tvivl lagerplads for klæderuller. Gadefacaden var smal, idet hver bod kun målte 3,75 meter - dog en meter mere end torveboderne i Næstved og Lund. Til gengæld var grunden dyb - 8,74 meter, og som navnet siger, var boderne påfaldende »høje«. Spørgsmålet er så: hvor høje? At dømme efter et par huse, der stod tilbage i 1600-årene, var der tre etager over kælderen.

Det kan have sine vanskeligheder at opfatte sådanne høje huse som boder; men det var altså den rette benævnelse, og vi må endnu en gang lade tankerne gå tilbage til The Shambles i York - disse kødmanger-skamler, der gik hen og blev til huse på størrelse med Malmös »høje boder«. ⁶⁶⁾

Når Skrangen i Flensborg fik én overetage og klædeboderne i Malmö endda to foruden den hvælvede kælder, var dette hverken tilfældigheder eller undtagelser, men et led i den ud-

Hos apotekeren - første halvdel af 1500-årene. Handelen foregår fra en åben bod med disk ud mod gaden. Efter Joost Amman.

vikling, Hugo Matthiessen karakteriserede som bodrækkernes forstening til borgerhuse. Endnu et eksempel kan anføres fra Malmö, nemlig Strandgården, som kanniken Otte Nielsen lejede i 1510, idet han forpligtede sig til at »bygge lade et hus ud til gaden på tolv bindinger (fag), to loft (etager) højt delt i tre boder og en stue inden i gården til hver bod særdeles og dertil en ny kælder under samme hus ...«⁽⁶⁷⁾ Det må opfattes således, at bodrækken her udgjorde underetagen i et hus, hver bod bestå-

ende af to rum, hvoraf det bageste kaldes stuen. Men selv om disse boder var integreret i et større kompleks, taler Otte Nielsen senere i kontrakten om »forskrevne gård og boder« på en sådan måde, at man stadig må opfatte det som to begreber, der holdes adskilt, ligesom tilfældet var med de fritliggende boder foran gårdene i Roskilde og Lund.

Skellet mellem bod, hus og gård havde altså en tendens til at blive udvisket, efterhånden som bebyggelsestætheden voksede, og skredet kan

iagttages direkte i benævnelserne på de københavnske kødudsalg. Byens slagterboder blev i begyndelsen af 1400-årene flyttet fra Tyskemannegaden - hovedstrøget - til den mindre befærdede sidegade, som hed Bjørnebrogade, men fik navneforandring til Kødmanager- eller Købmagergade. I ældre lavsskråer og privilegier tales der alene om slagter**boder** - f. eks. i 1451: »Skal ingen bruge deres embede (fag) uden han bor i de gamle kødmangerboder, som af arilds tid har været kødmangerboder, som de nu i bor . . .«⁶⁸⁾ Man får ligefrem indtrykket af, at boderne er fulgt med fra Tyskemannegaden, og at de altså har været flyttelige. Men i 1496 er denne bestemmelse revideret, og der tales ikke længere om boder, men om *gårde*: »Ligeledes skal han (slagteren) bo i Kødmanagergaden i de gårde, som kødmangerne har før i boet, og skal der ej flere embeder bruges i nogen gård af dem end ét og ej flere vinduer kød fal - d.v.s. falbydes - foruden ét i hver gård«.⁶⁹⁾ Boderne er altså i mellemtiden afløst af faste huse så store, at de opfattes som gårde, men hver gård havde ét bodvindue og har dermed fungeret som bod.

Bodens vigen for et større byggeri kan i detaljer følges i Malmö, hvor borgmester Hans Mikkelsen i begyndelsen af 1520'erne erhvervede en af de gamle grydeboder, rev den ned og opførte et meget stort stenhus på tomten. Nu havde den forsvundne bod ydermere været forsynet med et halvtag eller skur, som ragede et

stykke ud over gaden, og Hans Mikkelsen var dristig nok til at sætte grænsen for sin grund ikke ved bodens facade, men ved skurets forkant, hvorfor stenhuset krøb et godt stykke ud på gadearealet. At det gik godt, kan kun forklares ved, at Hans Mikkelsen netop på dette tidspunkt tilhørte den magtfulde junta omkring Christian den 2. Da han snart efter måtte følge kongen i landflygtighed, overvejede byrådet at rette gaden ud igen ved at rive det nyopførte hus ned, men betænkte sig dog og lod det blive stående.⁷⁰⁾

Hugo Matthiessen heftede sig stærkt ved bodernes tendens til ikke alene at erobre torvet og de tilstødende gader, men også til at trænge ind på kirkegårdene og på det nærmeste »mure kirkerne inde«. Dette modsatte gejstligheden sig ikke, snarere tværtom. I slutningen af 1320'erne foranledigede domkapitlet i Ribe, at der på kirkegårdens jord mod torvet blev anlagt syv boder, og dem havde man sikkert gode lejeindtægter af i mere end tohundrede år, indtil byen i 1544 afkøbte kirken disse boder til nedrivning for derved at udvide det åbne torv.⁷¹⁾ Ofte gik det dog den modsatte vej. Da Helsingør i 1530 havde fået tilladelse til at opføre boder langs Stengade ud for St. Olai kirke, konstaterede man at pladsen var lovlig trang og klippede derfor fire alen af kirkegården.⁷²⁾

Men hvor længe kunne man egentlig blive ved på denne måde? For medens ældre rækker af telte blev til bo-

*Kunden forhandler med
bossemageren i døren til
værkstedet, der tillige er
en åben bod. Joost
Amman.*

der og boderne igen til fast bebyggelse, måske endda fleretagers huse, og medens nybygninger skridt for skridt flyttede husrækkerne frem og åd gaden - Hans Mikkelsen var måske særlig grov, men ikke ene om det - skrumpede de oprindeligt rummelige torvepladser ind, for Gammeltorvs vedkommende til mellem en tredjedel og en fjerdedel af sit oprindelige omfang. Såvel de gamle åbne markeder som de forordnede torvedage levede imidlertid videre, og de handlende ved skamler og bænke, i telte og flyttelige boder sloges for eksistensen

i en købstad, som markedet engang havde skabt, og som nu i sin stivnede skikkelse var på vej til at knuse sit ophav.

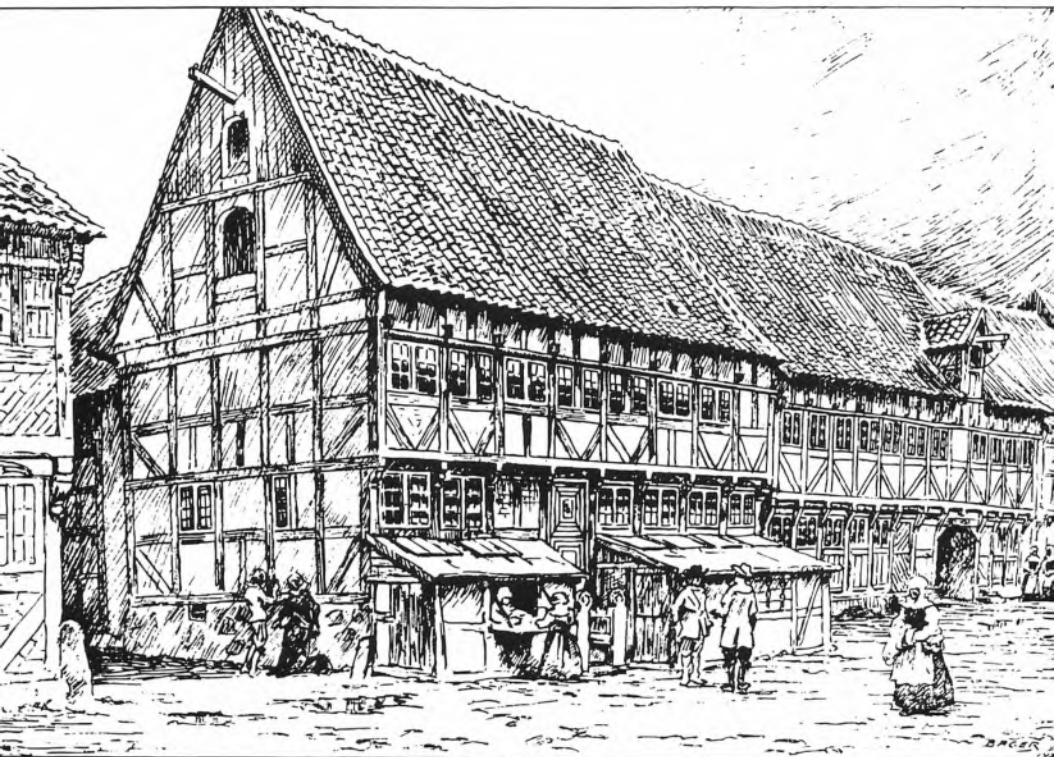
For markedshandelen døde ikke, selv om handelen også havde etableret sig i gårde og faste boder. I 1492 hører vi stadig om »fremmede kræmmere«, der kom til København og slog deres boder op på gaden mod en afgift til byrådet af ét pund peber.⁷³⁾ Og det nyttede ikke, at »pebersvendene« i markedstiden, når trængselen var størst, måske ville finde det hensigtsmæssigt at tage stade uden for

byen. Hverken udenbys folk eller viborgensere måtte siden 1520 »bygge nogen krambod uden for fornævnte bys - d.v.s. Viborgs - porte at bruge eller sælge dér nogen kramvare, kedler, gryder eller nogen embedsgerning - d.v.s. håndværksprodukter - før de fører dem inden samme bys porte«. ⁷⁴⁾ I Viborg som andre steder skulle de »udlændiske købmænd« såvel som landets egne indbyggere holde sig til »byens torve og alle byens hærstræder«. ⁷⁵⁾ Det var myndighedernes frygt for, at nogen skulle snyde for bytollden, der afstedkom denne overfyldning af al disponibel plads, som igen nødvendiggjorde strømme af regulativer og forordninger. I 1566 forbød Frederik d. 2. f. eks. »klædebodmænd og kræmmere« at opslå deres boder på den brede gade i Lund, der i forvejen var kantet med boder fra ende til anden, og pålagde dem at stå med deres varer »på adeltorvet og ned ad gaden efter gammel sædvane«. ⁷⁶⁾

I København herskede der den ejendommelighed, at byen - som vistnok den eneste danske købstad - ikke havde noget egentligt marked; men som et efterslæt af det gamle, nu hensygnende Skånemarked blev der »om høsten« slækket på begrænsningerne for udlændinges handel i byen, og det samme gjaldt på herredagene, hvor adelen fra hele landet stævnedes sammen. Derfor fandt man fremdeles tilrejsende - danske såvel som udlændinge, der kom for »at bygge her på gaden med deres kramgods og ferske varer«. ⁷⁷⁾ De kræfter, der havde skabt

byen i det 13. århundrede, var kort sagt stadig virksomme i det 16., og der groede fortsat nye telt- og boderækker frem uden om de gamle. På et eller andet tidspunkt måtte byen og handelen kvæle sig selv i trafikal forstoppelse, hvis man da ikke vil være endnu mere barsk og kalde det coronar trombose, for det var jo selve købstadens hjerte, der var truet. Det stadium var for Københavns vedkommende nået i 1575, da Frederik den 2. bebrejdede magistraten, at »mange af eders medborgere dér udi byen lader bygge og opsætte hytter og små boder ud med deres huse på byens grund og frihed uden al forlov eller tilladelse . . .« Følgen var, at to vogne nu dårligt kunne passere hinanden, og derfor skulle disse bygninger »afbrydes«. Det virkede ikke, så seks år senere blev reprimanden gentaget og felttoget mod bodebebyggelsen sat i system, idet magistraten blev opfordret til at gennemføre regelmæssige syn samt gjort ansvarlig for, at gaderne atter blev farbare. Hermed var handsken kastet, og Frederik den 2. havde - hvad han naturligvis ikke kunne vide - indledt en hundredårskrig. Hvis resultaterne set fra regeringens synspunkt var få og små, kan eftertiden til gengæld glæde sig over, at det brydsomme felttog kastede masser af dokumentation af sig, og derfor ved vi i dag mere om gade- og torveboder i København end noget andet sted. ⁷⁸⁾

Problemet kunne konkretiseres til en standende strid om retten til at dis-

Samtidige billeder af danske gadeboder fra 1600-årene kendes ikke; men således må de have taget sig ud. Rekonstruktion i Malmö Stads Historia.

ponere over gadearealet. Vejbanen som sådan var »byens grund og frihed«, men i begge sider af gaden lå der en rendesten, og mellem rendesten og husfacader et fortov, eller man burde måske snarere bruge den gamle stavemåde og skrive »en fortå«, for det havde intet at gøre med fortove i nutidens forstand. Fodgængerne færdedes mellem den øvrige trafik ude på gaden og dominerede i øvrigt, for den kørende og ridende

færdsel var sparsom. Selv folk som moder Sigbrit og Christian den 4. var til fods, når de havde ærinder i byen. Private vogne til persontransport blev først almindelige i slutningen af 1600-årene.

Fortåens bredde blev vistnok officielt sat lig med »tagdryppet« - d.v.s. den afstand fra facaderne, som blev markeret af vanddryp fra de udkrægende tage, og denne strimmel blev regnet med til husenes grundareal. I Malmö fastsatte man tagdryppet til kun trekvart alen;⁷⁹⁾ men i København synes man at have tolereret en fortå på helt op til to alens bredde.

De fleste af håndværkerne i Joost Ammans billedserie fra 1500-arene viser gadeboder med indkig til håndværkerens værksted.

Det stod husejerne frit for at blokere deres fortå med småhuse, skure, boder, plankeværker, udvendige trapper, kælderhalse, karnapper og bislag - d.v.s. åbne bænke, der flankerede indgangsdøren, eller endog lukkede vindfang. Foran porte opsatte man yderligere de såkaldte afvisersten, som skulle hindre vogne i at påkøre portstolperne.

Forudsætningen for dette vildtvoksende byggeri var, at det holdt sig inden for rendesten og tagdryp; men det gjorde det ikke. O. 1600 strakte mange tilbygninger sig ud over rendestenen, hvis da ikke grundejerne sørgede for, at rendestenen simpelt hen blev flyttet længere ud på gaden. Denne operation var let at gennem-

føre, idet vedligeholdelse af brolægningen påhvilede den enkelte husejer selv. Følgelig snoede rendestenen sig ind og ud, løb under trapper, ind under gadeboder og rundt om større tilbygninger.

Frederik den 2. gik i sin grav uden at se nogen løsning på problemerne; men i 1609 fik magistraten pånyttelighed om at bringe disse misligheder til ophør, og denne gang tog man faktisk fat. Gade for gade, hus for hus faldt påmindelse efter påmindelse om afkortning af tilbygninger, nedbrydning af trapper, udretning af rendestene og ikke mindst indrykning af boder.⁸⁰⁾ Det sidste kunne åbenbart gennemføres uden større vanskeligheder, så boderne må have været temmelig lette at flytte rundt med - et indtryk, der bekræftes, når man erfarer, at der i 1656 stod en bagerbod ved Vesterport, som var »opbyggt og på byens grund hensat«. ⁸¹⁾ Sandsynligvis var størstedelen af de boder, forordningerne sigter til, meget lette bræddebygninger.

Man var dog så liberal at tillade afvigelser fra de strenge regler, dersom »byen kunne tåle det«, og da man tillige beregnede sig faste afgifter til magistraten af disse i grunden ulovlige gadeudbygninger, skulle det vise sig, at der var forbløffende vide rammer for, hvad byen kunne »tåle«. De fleste synes at have været villige til at betale sig fra det, og da man i 1620 og igen i 1633 reviderede listen over afgiftspligtige boder m.v., var reformiveren væsentligt kølnet. Hvad der

skulle have været en trafikregulering, blev til beskatning. Flere af de én gang påtalte forhold var stadig ikke rettet, og blandt de mest hårdnakkede syndere fandt man ikke blot kongelige embedsmænd, der nærmest af princip yndede at sjosle deres borgerlige pligter, men også medlemmer af stadens eget råd!⁸²⁾

Listerne fra 1620 og 1633 er de mest fyldige og omfatter begge henved 475 boder i hele byen. Egentlig var der altså kun tale om *ulovlige* boder, der optog offentligt areal; men sandsynligvis udgjorde de ulovlige også det store flertal. De var meget ulige fordelt. I små sidegader som Farvergade, Mikkil Bryggersgade, Brolæggerstræde og Rosengården var der kun én eller to. Men på torve og strøggader - de traditionelle handelscentre - klumpede de sig voldsomt sammen. På Gammeltorv og Amagertorv nævnes der i 1633 mærkeligt nok lige mange, nemlig 57. I Store Færgestræde og Lille Færgestræde - havnekvarteret - anføres der henholdsvis 16 og 30, i Østergade 41 og i Nørregade 49 boder.

Lejlighedsvis siges der lidt om placeringen i forhold til den faste bebyggelse - således St. Petri kirkes fem boder »langs ved muren i Nørregade«, medens Kirsten salig dr. Jacob Hasebarts blev takseret til seksten mark »af otte lejeboder om hendes våning står«. Undertiden bruges der vendinger som »Jørgen Povelsens boder under hans vinduer«, eller »tre boder i Magstræde under de murede huse«.

At smede våben var ét fag, at skæfte dem et helt andet. Kunden i den overdådigt udskårne dragt røber ved sin påklædning, at han er soldat. Joost Amman.

Ligesom Malmös bagerboder »under rådhuset« var disse boder altså anbragt på fortåen foran de egentlige facadeer.

Foruden boderne registrerede man som et fænomen for sig »udbygninger«, der blev målt i »væggerum« - d.v.s. fag. Undertiden drejede det sig om et eller to fag, ofte dog om langt flere. Den berømte søfarer og købmand Hans Nansen, der skulle gøre en særlig indsats under den svenske belejring og derefter, ejede et hus i Kompagnistræde med otte væggerums udbygning, og der anføres udbygninger på ti, ja helt op til tretten fag. Det siger sig selv, at udbygningerne ikke kan have raget ud på gaden i en længde af ti eller tretten fag,

for så brede gader fandtes ikke. Der må være tale om tilbygninger, der som udskud fra husene strakte sig langs med facaderne - i virkeligheden en fremskudt underetage. Navnlig et par smågader som Klosterstræde og Løvstræde var helt behersket af så-

Torvet i Lübeck o. 1600. Husrækken til venstre er forsynet med et væld af tilbygninger - boder og »udbygninger« - der omtrent maskerer husenes facader, og som må have domineret gadebilledet i en grad, vi dårligt kan gøre os nogen forestilling om.

danne udbygninger. I Klosterstræde noterede man i 1620 seks udbygninger foruden nogle få boder, medens der i 1633 anføres fem udbygninger på tilsammen 27 fag i det korte Løvstræde.

Desværre er forholdene uden for København langt vanskeligere at belyse; men under sit arbejde med de fynske købmænd i 1600-årene stødte Svend Larsen dog på spredte efterretninger, der udgør brudstykker af et mønster. Skrædder Meinert Dirichsen opstillede således sin bod ud for Frederik Ammerbachs vinduer; men Ammerbach protesterede, så boden måtte fjernes igen, og Christen Harboe opsatte en bod på sin egen fortå, hvad der ikke skulle have været noget i vejen for, hvis det ikke var fordi den var så stor og klodset, at den tog lyset fra hans nabo Poul Hansen, der indgav klage. I skiftet efter kræmmer Jens Bertelsen omtales et særligt »kramkammer« i gården, der ligesom Peder Gaas' »klædestue« formentlig har været indbygget i huset, medens Peders »lille bod«, hvor han opbevarede kramvarer, vel til gengæld var en almindelig, fritstående gadebod. Svend Larsen mente i hvert fald at måtte konkludere, at »den meste detailhandel har fundet sted fra vinduer i facaderne og særlige boder af primitiv karakter, der var anbragt foran husene« - altså forhold, der svarede nøje til de forestillinger, man må gøre sig om 1600-årenes København.⁸³⁾

En detalje, som materialet fra de fynske købstæder kan give lidt fyldi-

gere forestillinger om, er *halvtaget* - det løst opsatte eller ophængte halvtag foran boden, som vi mødte på den kondemnerede grydebod i Malmö o. 1520. Det skulle give kunderne en vis beskyttelse mod vejrliget og måske også værne den handlende og hans varer, og det kunne enten være støttet af et par stolper eller hænge i tynde jernstænger udspændt fra facaden af huset. Dette halvtag hed en »schwur« - det skal nok udtales med et u på dobbelt-w'ets plads, altså Schuur - og det skrives da også »schuer«, ja endog »skrue«, men vi kender bedst ordet som »skur«. Købmand Hans Eggertsen i Odense forsynede i 1641 sin bod med et halvtag, og man var åbenbart nervøs for, at det skulle være til hindring for færdselen, så det blev besigtiget; men synsmændene fandt, at det var ophængt i jernstænger, »så vi ikke synes den rejsende frem og tilbage til nogen hinder eller skade«. ⁸⁴⁾

I Helsingør havde man et »byens schwur«, der muligvis var opsat på selve rådhuset, og som gav ly for småhandlende uden egentlig bod,⁸⁵⁾ og afgiftslisten fra København nævner både skure og »udskure«, omend de synes at have været ret få. Til gengæld var de vistnok i endnu højere grad end boderne selv en torn i øjet på myndighederne, der ofte forlangte dem fjernet eller flyttet. Remmert Petersen Kontrafejer, der havde en bod på Amagertorv, blev takseret til to skillings afgift af boden, »men det fjæleskur uden for hans bod bør at afskaffes«, medens Dorette Bødickers

To meget specielle fag - til venstre knivsmeden, til højre pungmageren. Joost Amman.

»bislag og skur« var »sat over rendesten ud til gaden«, hvorfor begge dele var ulovlige og skulle »indflyttes«. ⁸⁶⁾

Boderne var i første række beregnet som udsalg; men om vareudbuddet i ældre tid kan der ikke oplyses andet, end hvad man kan læse ud af betegnelserne kræmmer-, salte-, skomager-, kødmanger-, gryde-, bager-, guldsmede- og klædeboder. Først fra 1549 findes der en specificeret liste over, hvad de fire klasser af købmænd - vantsnidere, kræmmere, bryggere og framkøbere - i København måtte forhandle. Særlig interessant er framkøbernes assortiment, da de - f. eks. i modsætning til vantsniderne, der havde navn efter deres handel med

klæde eller »vant« - specialiserede sig i detailhandel og dermed udsalg fra gadeboder: salt, humle, boghvedegryn, hirsegryn, byggryn, havregryn, ærter, bønner i hele, halve og kvarte skæpper, tjære til vognsmørelse, jern, hør, hamp og blår, trævarer som de rødmalede preussiske fade, tallerkener, flasker, kander og peberkværne, syet lærred, skjorter, halskæder, forklæder, lærred og vadmel i alental, al slags tømmer, hjul, aksler, skagler, russiske skind og handsker samt gotlandske handsker, saltede ål, spegelsaks, ost, slibesten og hvæssesten, blå og hvid tråd o.s.v.

Hos kræmmerne fandt man delvis de samme varer, men dertil tekstiler som gyldenstykke og sardug foruden dynevår, perler, guld, bly, kobber og tin »støbt og ustøbt«, voks, olie og krydderier - peber, muskat, safran og

nellike - samt flasker, glas og stenkrus. Bryggerne solgte selvfølgelig øl; men der var den ejendommelighed for Danmark, at netop dette håndværk kunne forenes med købmandskab, og de forhandlede ikke bare humle, byg og malt, der dog hørte til faget, men befattede sig også med »fiskeri og salteri« foruden »hør, hamp, beg, tjære, jern, kobber, tin, bly og allehånde preussiske, russiske og revalske varer«. ⁸⁷⁾

I nogle tilfælde, men vistnok kun de færreste, var det bodens indehaver selv eller hans svend, der stod bag disken. Om langt de fleste boder oplyses der intet andet, end at de altså bare var der, eller at det drejer sig om »lejoboder«, der kunne udlejes til hvem som helst for kortere eller længere tid. De tyskejede boder på Dragør, Skanör og i Aalborg, der kun

Til venstre et skrædderværksted - manden fortil arbejder med tilskæring - og en remmesnider eller bæltemager. Joost Amman.

holdt åbent i forbindelse med marked, forsvinder i takt med hansaens dalende indflydelse - på Dragør o. 1560, på Skanör et århundrede senere, i Aalborg uvist hvornår. I den udstrækning de udenlandske købmænd ville fastholde deres handel i danske købstæder, blev det på danske betingelser, og det vil sige i den udstrækning, de ikke konkurrerede direkte med indbyggerne selv.

De handelspolitiske restriktioner udviklede et helt sæt af regler og ritualer omkring brug henholdsvis ikke-brug af bodvinduet. I Københavns stadsret af 1443 forlyder det: »Hvilken købmand, som kommer til staden med klæde, lærred eller anden slig købmandskab, han skal skibe det

op udi sit herberg hjem til en borger og have det på loftet eller udi huset eller udi gården og hænge et tegn ud, om han vil, men *ikke må han have sine varer på gaden eller på sit vindue standende* . . . «⁸⁸⁾ Salg fra bodvinduet var altså pr. definition detailhandel i modsætning til salg fra lager - loft, hus eller gård, der var en gros. I 1430 indførte man den bestemmelse i Malmö, at tyske kræmmere nok måtte forhandle brød i byen, men kun i hele tønder - altså en gros, og at de nok måtte sælge brødet fra deres boder, men »hverken ved gaden eller i vinduet under brødernes mistelse . . . «⁸⁹⁾

Forbud mod vinduessalg blev imidlertid også et våben i håndværkernes kamp for at udelukke bønhaser, fuskere og andre ikke-organiserede fra faget - vistnok første gang kendt fra Ystad, hvor smedene i 1496 vedtog, at ingen borger i byen måtte »have smedegerning fal på sit vindue uden smedene. Har han noget at sælge, da må han sælge det fra sit hus« - altså privat.⁹⁰⁾ Godt hundrede år senere regulerede man forholdene omkring klædehandelen i København med omtrent de samme ord: »Ingen borgere, indvånere eller fremmede må udlægge noget klæde fal på sit vindue at sælge, i hus eller på gaden, i alental enten udi almindelig herredag eller anden tid, uden aleneste de, som er i klædebo-lavet«. Udtrykket »vindue . . . i hus eller på gade« viser, at man skelnede mellem salg fra huse og salg fra gadeboder;

men de var altså alle forsynet med bodvindue. Samtidig blev det forment »alle skræddere noget klæde at have fal på deres vinduer eller udi huset at sælge, undtagen de klæder, som de har gjort og syet . . . «⁹¹⁾

Salg fra åbent vindue var således de lavssvorne håndværkeres og handlendes erklærede privilegium, som de imidlertid kunne fortabe, hvis de satte sig ud over gældende vedtægter. »Und dat ampt shall ehm de fenster tho negelen - og lavet skal nagle hans vindue til«, står der i skomaggerskråen fra Tønder. Fremgangsmåden var almindeligt udbredt, i Odense dog med den begrænsning, at skræddernes og overskærernes oldermand ifølge skråen af 1492 skulle indklage den forsømmelige lavsbroder »for borgmestre og råd og begære stadens bud og kæmner med dem at slå hans vindue til, og må det ej igen oplade, før end han vinder sit embede igen . . . «⁹²⁾ I 1550 faldt byrådets hammer i Helsingør mod det samlede bagerlav, der blev anklaget for fuskteri med brødet og måtte love herefterdags at »bage brød, hvedebrød, skonrogger og rugbrød lige vejende med det brød, som findes falt på oldermændens vindue for bagerne i København«, idet de helsingørske bagere måtte se i øjnene, at i modsat fald »skulle lukkes dennem deres vindue, og deres embede dennem formenes at bruge efter denne dag . . . «⁹³⁾

Medens der således ikke er nogen tvivl om bodens funktion som udsalgssted for såvel kræmmere som

Et tysk skomagerværksted - en »suderbod« - i 1500-årene. Mester skærer skind, svendene syr og mesters kone står for handelen.

håndværkere, falder det lidt vanskeligere at få fastslået, i hvilken udstrækning håndværkernes gade- og torveboder var udsalg alene eller kombineret værksted og udsalg. For bagerens vedkommende er sagen - i hvert fald i ældre tid - dog helt klar, idet bagerierne var forvist til byens udkant, hvor brandfaren kunne begrænses, og bagerboderne på torvet rummede følgelig kun brødudsalg - ingen tilvirkning. Langt ned i nyere tid var også slagtning et håndværk, som man nødig så udøvet midt i byen, hvorfor de centralt beliggende kødmangerboder følgelig var butikker, ikke slagterier. Men når det i 1634 forlyder om en københavnsk skoflikker, at han »kun måtte have én bod, hvor han sit arbejde og sit håndværk drive kan«,⁹⁴⁾ er det soleklart, at boden tillige var

værksted, og i Lübeck var det ligefrem pålagt guldsmedene kun at arbejde i deres torvebod og intet andet sted⁹⁵⁾ - naturligvis fordi deres produktion, som altid kunne vække mistanke om falskneri, på den måde var under konstant opsyn af forbipasserende. Det samme var sikkert tilfældet i Danmark, idet man i 1515 pålagde guldsmedenes oldermand »om alle fjorten dage at gå til alle guldsmedeboderne og bese, hvad der arbejdes ...«⁹⁶⁾

Men bod og værksted kunne også bytte funktion således, at udsalget blev flyttet fra torveboden til værkstedet, som måske lå et helt andet sted i byen, og noget tyder på, at denne spredning af handelen fra det overfyldte torv og de godt tilstoppede torvegader var i fuld gang i 1500-årene. Der synes i hvert fald at være en udvikling at spore i skomagernes lavsskråer, idet en skomager i Odense

o. 1500 var forpligtet til at have sine sko til salg »udi sit vindue og hus, som han bor udi, og ret skobod«, medens Slagelse-skråen fastslår: »Ingen skal have nogle nye sko fal uden udi skoboder eller hjem til sit eget . . .«⁹⁷⁾ Her fandtes der altså en valgmulighed - enten at sælge varerne fra »ret skobod« eller fra hjemmet, d.v.s. værkstedet. Men i den københavnske skomagarskrå fra 1550 er torve- eller gadeboden faldet helt væk: »Hvilken skomager, som sko vil have fal, han skal have dem fal udi *sit vindue og hus, som han selv bor udi og er ret skobod*«. ⁹⁸⁾ Med andre ord: værkstedet er nu knæsat som udsalg - som bod.

En udvikling, som en dag skulle overflødiggøre den middelalderlige bod og forjage den fra købstadens gader, var hermed sat i gang; men det var - som ovenfor fortalt - alt for tidligt at forkynde dødsdommen endnu. Og selv om enkelte håndværksfag var ved at trække sig ud, var der stadig brug for ledige boder og slagvinduer. Mange boder - vel navnlig dem, der kaldes legeboder - stod til rådighed for omrejsende kræmmere og håndværkere. De havde forholdsvis nem adgang til købstæderne, når markedet med dets få dages frihandel blev indvarslet, og trods et tæt spundet net af restriktioner, smuttede de også gennem maskerne til hverdag - d.v.s. når de medførte varer, som byens egne håndværkere og kræmmere ikke kunne levere, og som ingen derfor kunne have ondt af. Helsingørs kæm-

nerregnskab lader ane hele sværme af trækfugle i forbifarten. I 1579 udlejede byen torveboder til Hinric Flynni, der var agent for Gert van Deventer, og som forhandlede kramvarer i otte dage, medens en »tjener« for Jester de Suartz solgte isenkram i tre dage, og Hybens van Massricht afsatte messingvarer.⁹⁹⁾ Også vinduerne i Skrammen i Ribe blev udlejet til fremmede - en »smørmand« og en »glasmand«, den sidste dog i forbindelse med et marked.¹⁰⁰⁾ Men grebet om udlændingene blev stadigt strammet. Ved midten af 1500-årene var det i Malmö kommet dertil, at »en fremmed udenlandsk kræmmer« kun måtte »stå i krambod« i høstmarkedet, d.v.s. i Skånemarkedstiden, og han måtte højst blive der tre dage og holde boden lukket onsdag og lørdag - d.v.s. på torvedagene, hvor handelen var mest livlig. Og for at det ikke skulle være løgn måtte han endda finde sig i, at »en af lavets brødre« - d.v.s. en hjemmehørende kræmmer - tog stude ved siden af ham; han skulle intet øjeblik have kunderne for sig selv.¹⁰¹⁾

De fleste boder var imidlertid besat året rundt af de samme handlende, og undertiden var denne ordning endda så urokkelig, at det var lavet og ikke den enkelte selv, der lejede boder på alle lavsbrødres vegne. I Flensborg ydede bagere, bødkere, malere, guldsmede, glarmestre og snedkere en fast halvårlig afgift kaldet »finstergelt« - vinduespenge - til byrådet for deres boder, og nye medlemmer blev kun

Her udhamres der skåle og fæde i kobber- eller messingblik. Et udvalg er sat frem på disken. Joost Amman.

optaget i bagerlavet mod forud at erlægge »elleve skilling til brødhuset«. ¹⁰²⁾ I Helsingør gik man derimod individuelt til værks, idet kærnerregnskaberne for 1577 kan meddele, at David Slagter og Hans Slagter delte en af byens stenboder og i fællesskab gav ni mark i leje, medens Poul Slagter betalte det halve »af det ene vindue i den anden bod næst ved«. Bодens andet vindue stod til gengæld ledigt. Gert Tømmermand havde »den ene af byens gamle boder ved vinkælderen« i leje for tre mark om året, medens Jesper Skolapper besatte »de

andre to gamle boder der næst ved«. ¹⁰³⁾ Skranken i Ribe var egentlig forudbestemt til kødudsalg, og i årtierne o. 1600 var det også mest byens slagtere, der holdt til her, men som ovenfor berørt husede Skranken desforuden færende folk, og i 1590 var halvdelen af bygningen indrettet til krambod. ¹⁰⁴⁾

De detaljerede lister over Københavns boder og udbygninger i 1600-årene giver skuffende få oplysninger om deres brug, for magistraten interesserede sig kun for deres muligheder som skatteobjekt - ikke for folkløse,

En skomager- og en skinderbod; efter Joost Amman.

og det er følgelig meget begrænset, hvad der kan siges herom. Én enkelt større gruppe skiller sig dog klart ud, nemlig drikkeboderne. Det kan næppe overraske nogen, at der var en tæt koncentration af drikkeboder i havnekvarteret; i 1609 anføres der ikke mindre end seks alene langs kajgaden Ved Stranden. Det præciseres, at der blandt disse knejper var to »drikke kælderboder«, som må være taget med, fordi deres kælderhalse faldt ind under afgiftsplikten. Mere regulære boder var de »seks bagerboder, som er opsat ud til . . . Østergade langs ud med det store grundmurede byens hus« og de »tretten slagterboder liggende ved bryggerlavshuset, de tolv ud til Skindergade, den trettende

på hjørnet af Klosterstræde«. (1656).¹⁰⁵⁾

I Højbrostræde lå »tvende boder, små af fjæle sammenslagne, som til pitzeer stickere - kniplingsmagere - eller knivsmede udlejes«, og derudover kan vi identificere en del kramboder, nogle »urteboder«, hvor man forhandlede urtekram eller krydderier rettere sagt, og »sandboder«, hvor man solgte sand til at strø på gulvet - en af de mest ydmyge leveveje inden for al handel.

Som indehavere af boderne nævnes et bredt udsnit af byens befolkning lige fra adelen og storborgerne over de højlærde til de småhandlende, og medens de første selvsagt ikke brugte boderne selv, kan man vel gå ud fra, at kræmmere og håndværkere gerne brugte egen bod. Man savner da næppe heller noget fag eller

speciale: Nicolaj Edinger Vintapper, Niels Hansen Brygger, Johan Wolckenberg Apoteker, Hans Grydestøber, Peder Michelsen Buntmager, Anders Olsen Væver, Adam Klejnsmed, Mikkell Plattenslager - et respektabelt fag, han slog plader til harnisker - Claus Posemager, Søren Grynmand, Hans Sejrmager (urmager), Troels Snedker, Adolf Frederik Bødker, Peder Sørensen Høker, Bertel Glarmester, Anders Simmelbager, Didrik Possementmager o.s.v. o.s.v. Men kun i ganske få tilfælde siges det udtrykkeligt, hvem der »boede udi« - d.v.s. have lejet sig ind i - de udlejede boder, og den liste er hurtigt oversat: Arent Kræmmer, Jens Urtekræmmer og Meinert Urtekræmmer, Peder Hansen Skrædder, Herman Hattestafferer, Ulrik Knapmager, Jens Sværdfejer, mester Peter Bartskeer -

Beslagsmeden udhamrer hestesko, medens snedkeren fremstiller og dekorerer en standkiste med udskæringer. Efter Joost Amman.

vi må antage, at han havde såvel barberstue som lægekonsultation i boden - foruden en skoflikker, en skomager, en perlestikker, en kandestøber og Hans kongelige Majestæts bøsse-mager.

Overfladisk set var der næppe større forskel på gadehandelen således som den udfoldede sig ved 1300-årenes salte-, suder- og klædeboder og trehundrede år senere. Grupper af handlende kunne skifte plads som kødmangerne, der flyttede fra Tyskemannegade til Kødmangergaden og igen videre til Skindergade - overalt fortrængt af borgerskabets afsmag for blod og kreaturbrøl, som sikkert hang ved trods alle forsøg på at lægge diskret afstand til fagets realiteter; men

slagterne holdt altså sammen og drog rundt i flok. Ændringerne lå snarest i, at middelalderens boder mere eller mindre var vejet for »gode købstadsbygninger« med eller uden slagvinduer, og næste generation af boder - »små af fjæle sammenslagne« - havde aflejret sig foran, erobrede fortåen i dens fulde bredde og langsomt krøb udefter mod gadens midte. Hvad der i middelalderen havde været brede og lyse færdselsårer kantet med lav bebyggelse, blev i renæssancen - dette herlige århundrede, der ifølge Jacob Burckardt og Troels Lund var en vederkvægende frigørelse fra snærende lænker - til mørke, ufremkommelige, forslummede stræder. De store, tyskejede boder forsvandt som sagt - i 1600-årene nævnes der ikke længere én eneste bod i tysk besiddelse, og handelen fra boderne var nu enten helt på danske hænder eller i det mindste under absolut dansk kontrol, hvilket imidlertid også betød, at lavsvæsenet kunne presse krav igennem indtil det punkt, hvor skruen måtte springe.

Skal vi i fantasien gøre et forsøg på at sammenfatte et billede af disse torve og gader med deres boder og slagvinduer? Det må nærmest blive noget i retning af Londons loppe-torve eller bazargader i Cairo og Bangkok med dynger af grøntsager, fisk, fjerkræ, tøj, husgeråd o.s.v. Farverne kan vi godt løbe an på - og lugten for ikke at sige stanken, men lydene? Måske var det mere stilfærdigt end som så, for lavene tillod ikke fal-

byden under råb og rekommanderen, prangen og prutten. Allerede de københavnske bagersvendens skrå fra 1404 - den ældste bevarede lavsskrå her i landet - forbyder svenden, der står i en bod, at råbe efter kunder, der gør mine til at handle ved en anden bod,¹⁰⁶⁾ en bestemmelse, der også indskærpes slagterne i Slesvig i 1421, smedene i Ystad 1496¹⁰⁷⁾ og Københavns slagtere vistnok samme år¹⁰⁸⁾ O. 1550 fastslog Malmös kræmmere, at ingen skal »lokke, vinke eller tale til nogen, den stund han er for en andens dør og vindue.«¹⁰⁹⁾ Blandt bagerne i Flensborg gjaldt yderligere den regel, at ingen bagerbod måtte holde åbent på helligdage, hvor de andre holdt lukket, og at ingen måtte »give mere brød for en skilling end de andre.«¹¹⁰⁾ Nej her skulle der ikke konkurreres. Tavs stod svenden eller kræmmeren bag sit vindue og lod varerne tale for sig selv - overbegloet af nidkære kolleger og højst uvillig til at slippe den tønede øl, der var den obligatoriske bøde for ethvert brud på etiketten.

Men trods alle bestræbelser på at holde orden i gelederne, indtraf der udfald og desertationer. Som ovenfor fortalt, var skomagerne i 1500-årene godt i gang med at forlade deres stadepladser på torvet eller torvegaden for at indrette sig med individuelle udsalg fra deres værksteder rundt omkring i byen, og i 1600-årene var den samme udvikling nået til bagerne. Endnu i slutningen af århundredet foregik en væsentlig del af brødsalget

J. Rach og H. H. Eegbergs maleri af Ulffeldts Plads (Gråbrødre Torv) i København ca. 1750. Midt på torvet ses eller rettere anes et par slagterboder. Malerne har tydeligvis underdimensioneret disse i deres øjne misklødende skure.

i Malmö fra seks simple træboder på byens gamle torv - nu kaldet Lilletorv - og man planlagde endda at modernisere arrangementet og opføre »en bygning af et halvtag og murværk«, der skulle være byen »til pryde og nytte«, men samtidig hermed var der både bagerier og brødsalg fordelt over hele byen - i Kalentegade, Kirkegade, Strandgaden, Daniel Glarmesters Gade, Gråbrødre Gade samt Vestergade og Østergade.¹¹¹⁾

Nu var Malmö på den tid ikke længere en dansk by, men en svensk og

havde været det i tredive år; men nationalitetsskiftet påvirkede nu ikke byens indre liv væsentligt, og den situation, vi kender fra Malmö må være fuldkommen identisk med forholdene omkring de københavnske bagerie og bagerier i 1634, da regeringen pludselig fik en raptus og kastede sig over bagerne med en forordning, der atter skulle bringe alting tilbage på sin rette plads. Byens tredive bagerie måtte herefterdags *alene* forhandle »brød på belejlige steder«, medens selve bageriet ligefrem blev spærret for kunderne. Bodvinduerne skulle »aftages« og huset, hvor bageriet lå, anonymiseres. Man forbød mestrene »med hvadsomhelst tegn folket til husene at lokke . . . være sig

med tavler (skilte) for husene at ud-sætte eller hænge, brød inden for glar-vinduet at opstable eller hænge, lys om aftenen inden for bagervinduet som tilforn brugeligt var at holde tændt«. I stedet skulle bagerne »ved-
ligeholde« deres boder med godt brød »fra morgen tidligt som ellers før på deres vinduer sket er og til om aftenen kl. 7, som om søndage, bede- og helligdage straks prædiken ude er, boderne åbne, så intet fattes«. For at beskytte varerne skulle bagerne »udi uvejrs tid med kranklæder (sejldug) og andre forhæng vinduerne således besørge og forvare, som det ellers udi sig selv sømmeligt og enhver sit eget gagn er«. ¹¹²⁾ Hvis ingen anden sørgede for, at de skrappe bestemmelser blev overholdt, skulle den alt overvågende Christian den 4. nok gøre det selv. Han havde med egne øjne set, »en hollandsk kvinde sidde og sælge brød fra sine vinduer« i Købmagergade - et klart brud på bagerens monopol, og dersom det snøvl til en byfoged ikke straks bragte denne slendrian til ophør, lovede kongen ham »frit logement« - i Blåtårn! ¹¹³⁾

Den form for handel, som bagerne altså var ved at slå ind på o. 1630 - med tilgængelige bagerier, vinduesudstillinger, udhængsskilte og endda en kundevenlig og tillokkende aftenbelysning - og som de blev forhindret i at udvikle, viser tydeligt, at den gammeldags bodehandel var på vej til at udspille sin rolle og vige for den butikshandel, vi er fortrolige med. Kun et skarpt påbud fra regeringen

kunne hindre bagerne i at gå videre ad den vej, og så er det endda et spørgsmål om, hvorvidt og hvor længe bagerne respekterede kravet om at vende tilbage til gadeboderne. Butikken - forstået som et lokale, hvor kunderne er under tag med den handlende - var i hvert fald introduceret i København med Christian den 4.'s egen børsbygning, og så vidt vides var Jens Bangs stenhus, som blev opført ved Østerå i Aalborg i årene 1623-24, allerede fra bygherrens side planlagt som en forretningsejendom med indbyggede boder - eller vi burde måske for tydelighedens skyld sige *butikker* i underetagen med direkte adgang fra gaden. ¹¹⁴⁾ I hvert fald flyttede Svaneapoteket ind i 1651 og har ikke skiftet adresse siden. I 1656 registrerede man ved den østlige ende af Læderstræde i København et grundmuret hus, »og bruges nu samme trefags hus af Jacob Haue til hans krambod«. ¹¹⁵⁾ Også her lader det til, at vi møder den tidlige butik eller - som den kaldes på Fyn - »bodstuen«. Svend Larsen kan anføre adskillige eksempler: »Borgmester Knud Knudsen havde et særligt rum til krambod 1677, rådmænd Hans Wichmand en bodstue og overfor myndig Jens Madsen 1683 en bod. Kræmmeren Fabian Jensen havde 1668 stående en krambodsdisk med 30 gamle skuffer og Knud Knudsen en virkelig butik, hvor der var et »futral« med 30 skuffer og et andet med 26 skuffer, samt en reol med tilbehør og en bred disk. Det har vel snarest

Tegning af Knud Gamborg forestillende Ulfeldts skamstøtte. Det var ikke slagterboderne, der interesserede kunstneren; de kom bare med, fordi de nu engang stod der.

svaret til Henrik Werckmeisters 1694, i hvis skifte nævnes et nyt skuffebord med 24 skuffer, men han havde tillige en krambod af fyrefjæle - altså en gadebod - og et par kramkister«. ¹¹⁶⁾

Man kan nok finde Christian den 4.'s dundertale til de københavnske bagere både reaktionær og paradoksal, eftersom det jo var regeringens egen politik at rydde gaderne og få

boderne væk - handelen flyttet inden døre i husene; den blev vistnok heller ikke gentaget. Faktisk gik tidens mere modebestemte udvikling mod butikken hånd i hånd med myndighedernes bestræbelser, og enevælden var på vej med sin mani for orden og disciplin. Den kastede endda lange skygger foran sig, for da Oluf Steenwinchel i 1651 blev stadskonduktør i København, var det med en stående

ordre om at hindre tilbygninger, der kunne spærre for trafikken. I byens gamle kvarterer blev han ganske vist nødt til at fare med lempe; men i det nye Adelgade-Borgergade-kvarter, der var på tegnebordet, kunne uregelmæssigheder ikke tolereres. En nyhed blev formuleret: fortåen blev til et fortov - d.v.s. det kaldes en »gangvej«, og med sin hidtil uhørte bredde af seks alen faldt denne gangvej uden for alle traditionelle forestillinger om retten til byggeri på fortåen.¹¹⁷⁾

Først i 1665 kom turen til de gamle bydele - for så vidt en gentagelse af Frederik den 2. og Christian den 4.'s tidligere forsøg på at muge ud, men denne gang uden bløde undtagelser og henvisninger til, hvad byen »kunne tåle«. Man vender sig ikke alene mod bislag, stakitter, kælderhalse o.s.v., men også mod gadehandlerne selv - mod »adskillige personer udi bemeldte gader og stræder«, der falbyder »kød, fisk og deslige varer«. Mange indehavere af boder får ordre til at flytte dem en eller to alen, hvilket er nådigt sluppet. Andre steder går man løs med økser og save; adskillige boder siges at være for brede og må »aftages« - afkortes. I den ene ende af Skoubogade, der nu synes helt tilgroet, »skal boderne ganske borttages«, og i gadens anden ende skal kræmmerne »indtages«, hvilket vel må komme ud på ét. Det går også hårdt ud over skurene - altså halvtagene. Nogle får besked på at indrykke de stolper, der støtter dem, en enkelt skal fjerne stolperne og op-

hænge skuret i jernstænger på facaden og for Vimmelskafnets vedkommende er dommen kategorisk: skurene væk! Om Vestergade gælder, at »bodelemme eller vinduesluger, som befindes opslagne med støtter under, hvorpå høkeri fal haves, derpå skal ej herefter varer udsættes, men afskaffet være«. Alt dette og meget mere forventede regeringen bragt i orden i løbet af et par uger, og siden kunne magistraten på egen hånd hærge videre i de små sidegader som Klosterstræde og Hyskenstræde, der »ved skures og boders afbrydelse behøver nogen forvildelse«.¹¹⁸⁾

Inertien var imidlertid ikke bare en naturlov, men en uskreven grundlov i det gamle Danmark. Endnu en gang lykkedes det på en eller anden måde borgerne at slippe gennem uvejret med deres skrammel i behold, og så slemt, som det lød, var det da heller ikke ment - i hvert fald ikke, når en rangsperson som Diederich Schult, oversekretær og kancelliråd, byggede sig en ny gård mellem Skindergade og Gråbrødre Torv med »fem sjællandske alen jord til fortoug på de tvende sider«. Kancelliråden fik tilladelse til at bebygge dette fortov »med boder og skure, eller hvad hannem i andre måder bedst behager og nytteligt er agter«. Og minsandten om det ikke lykkedes Schult trods de fem alen jordsmon at overskride fortovskanten med sine boder, uden at dette fik følger hverken for ham eller boderne.¹¹⁹⁾ Man var næsten tilbage, hvor man begyndte.

Akvarel af P. Klæstrup på Københavns Bymuseum af boderne ved Nikolaj Tårn. Klæstrups topografiske motiver blev tegnet efter erindringer om den by, der forsvandt. Først i tilbagemblikket fandt man boderne interessante.

Men kun for en kort årrække, for i 1681 fulgte den næste kongelige bandbulle - nærmest som en militær ordre, afmålt, skarp, uafviselig. Der blev givet tre måneders varsel, så husværterne kunne nå at opsigte løbende lejemaal, men så skulle »boder, skure, bislag, trapper, kælderhalse, stakitter, afvisere og andre deslige bygninger« også fjernes »uden nogen undskyldning«. Indrykninger, afkortninger og

partielle nedrivninger kom ikke længere på tale; nu gjaldt det den totale gaderydning.¹²⁰⁾

Denne gang - ser det ud til - nåede man langt om længe til vejs ende med problemerne. Der kom ikke flere forordninger af denne art, ikke flere krav om indrykninger, aftagninger, fjernelses etc. Efter hundrede års forløb havde regeringen vundet en tilintetgørelsessejr. Men sejren havde næppe været så fuldstændig, dersom ikke gadeboden allerede havde været på tilbagetog - ikke over for myndige regeringsindgreb, men trængt af en langt farligere fjende og konkurrent, de nye

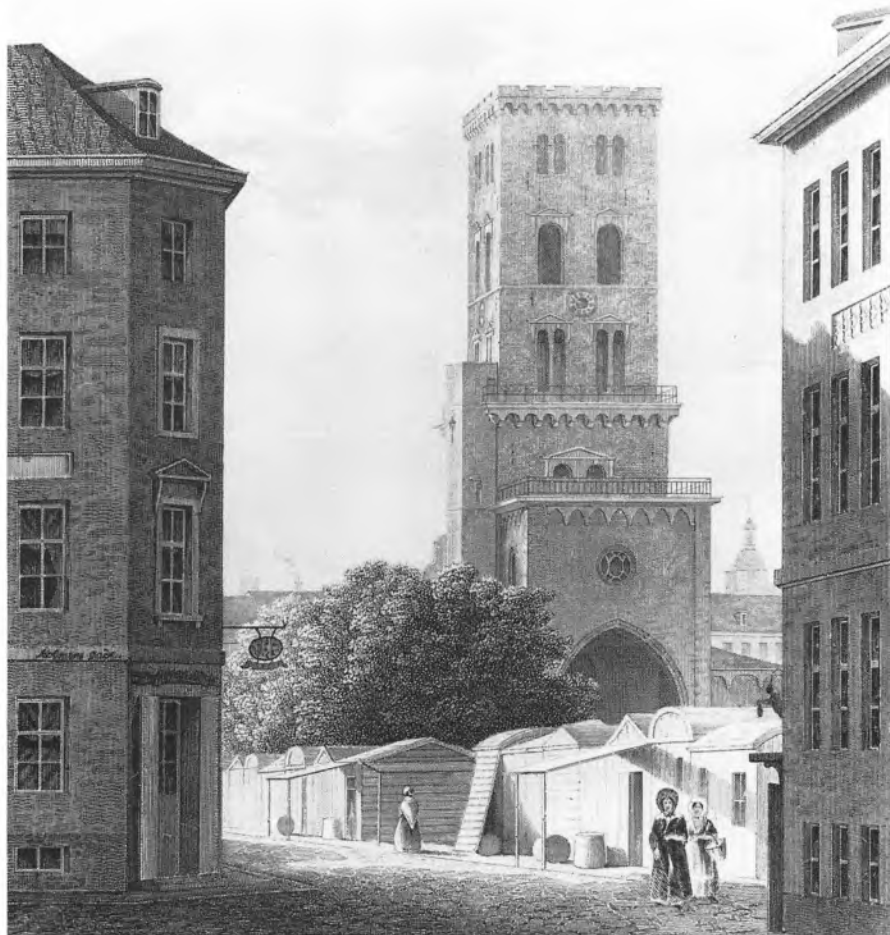
lukkede bodstuer inde bag facaderne. Selv de åbne bagerboder, som regeringen havde gennemtvunget som eneste lovlige brødsalg for København i 1634, var tilsyneladende forsvundet af sig selv halvtreds år senere, og medens man dengang havde truet bageren til at nedtage skiltet, som var ophængt foran bageriet, var det ifølge de kongeligt konfirmerede lavsartikler af 1683 hængt op igen, »på det at enhver kan vide, hvor bagerne bor«. ¹²¹⁾

Hvad der blev af de gamle gadeboder i byerne uden for København er mere gådefuldt. De var ikke på samme måde som hovedstadens genstand for regeringens interesse og had. De forsvandt, men tilsyneladende uden at dette medførte større konflikter. Måske er de bare rådnet op eller hugget til pindebrænde, uden at nogen skænkede det opmærksomhed; men dersom en eller flere af mine læsere skulle være stødt på nogen form for omtale af torve- og gadeboder i 1700- eller 1800-årene, vil jeg meget gerne høre derom. Det eneste sted, hvor det har været mig muligt at fastslå bodernes endeligt, er i Lund - nu ikke længere det florerende Lund med det danske ærkebispesæde, men en stagnerende provinsby i Sverige langt fra magtens trone.

Lunds torveboder bestod indtil 1747, da man besluttede sig for at rive dem ned, og i den forbindelse blev der afgivet en erklæring om den aktuelle tilstand. Deres egentlige funktion som udsalgssteder i forbin-

delse med den regulære torvehandel var ophørt. I stedet var de blevet boliger for et pjaltproletariat, der levede fra hånden og i munden - heriblandt byens prostituerede. Der blev lavet mad over ildsteder på gulvet, hvad man af brandmæssige grunde fandt lidt betryggende, der blev vasket tøj, og tøjet blev hængt til tørre over tagene - »staden til ringe anseelse«. Handelen var svundet ind til høkerhandel, d.v.s. videreförhandling af småpartier af fødevarer, som var opkøbt på torvet - et foretagende, myndighederne traditionelt betragtede med mistillid, og dertil kom en direkte lyssky hælerivirksomhed. Det hele var kort sagt dybt forslummet, og det var ikke svært at opnå en øvrighedsbeslutning om bodernes fjernelse, selv om en enkelt grundejer gik imod og - uden resultat - appellerede til hovrätten i Jönköping. ¹²²⁾

Kun inden for ét fag fik gadeboden lov til at overleve, nemlig som slagterbod, og stadig som et resultat af den væmmelse, hvormed borgerskabet skød slagterne fra sig og forviste dem og deres blodige håndværk fra de egentlige boligkvarterer. En forordning for de københavnske slagtere fra 1776 tillod kun slagtergårde, hvor slagtinger skulle foretages, i »udkanterne af staden«, og hvad udsalg angik skulle slagterne holde sig fra de »reelleste gader«, hvortil man - ikke uden historisk ironi - nu henregnede Kødmandergade! »De smalleste gader, stræder og gange« måtte heller ikke benyttes, ¹²³⁾ hvorfor slagterne

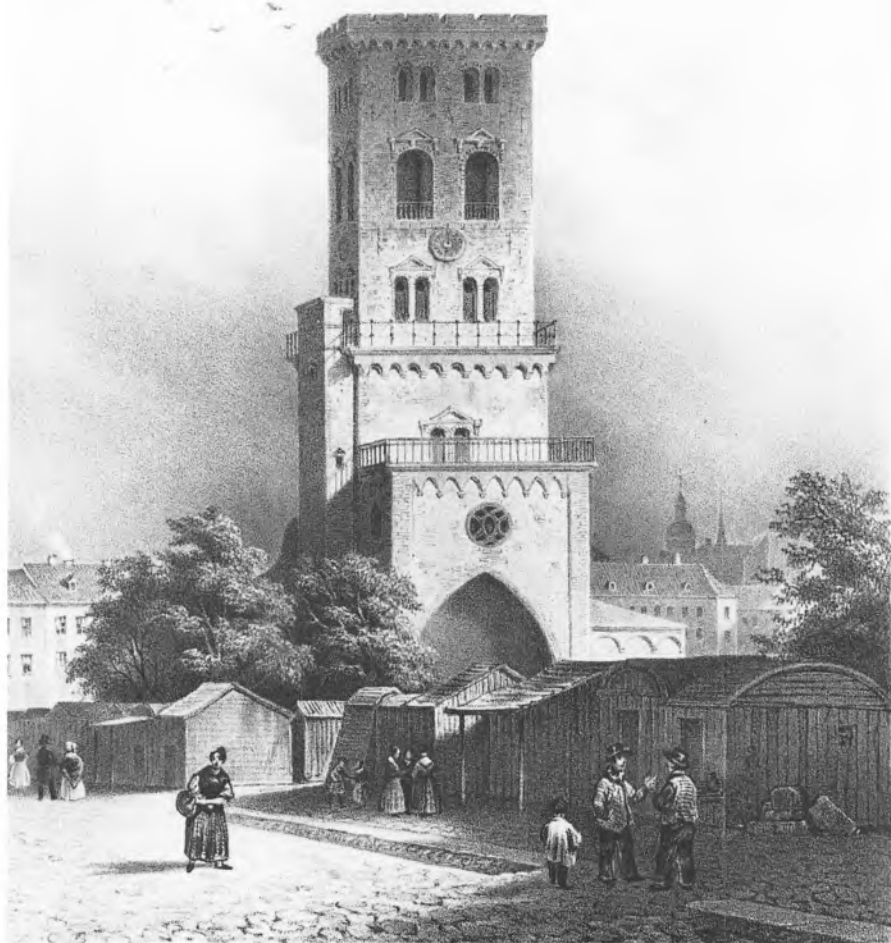

Samtidigt litografi af Nikolaj Tårn med boderne. Kunstneren synes at have »friseret« sit motiv en smule.

var henvist til at opretholde deres ud-
salg på nogle få gader og torve - f.eks.
Ulfeldts Plads alias Gråbrødre Torv.
Da J. Rach og H. H. Eegberg o. 1750
malede deres topografiske motiver
fra byen, gengav de faktisk også plad-
sen med et par boder, men tegnet så

små, at de nærmest ligner hundehuse
- snarere signaturer end realistiske
gengivelser. Man kan mistænke de to
malere for med vilje at have under-
trykt et i deres øjne skæmmende ind-
slag i bybilledet. Rationalismens tids-
alder havde ikke meget til overs for
irregulære fortidslevn.

Men romantikken ændrede på
dette som på så mange andre områ-

der fuldstændig signaler. Adam Oehenschläger var endnu meget ung, ja så ung at han var et barn, da han blev slæbt med på besøg hos en gammel herre, der boede på Ulfeldts Plads, og her måtte fordrive nogle kedelige timer med at studere udsigten og hen-

Vel nok den mest realistiske samtidige gengivelse af boderne ved Nikolaj Tårn. Kønne var de næppe - og som udsalg for slagtervarer især aldeles uhygiejniske; men slagterbutikken, som vi kender den, opstod først i slutningen af 1800-årene.

give sig til vilde dagdrømme: »I en snæver kreds af slagterboder, hvor kødet hang i prægtige stykker med blomstrende talg og kunstige indsnit, hævede sig højest romantisk Ulfeldts forunderlige støtte til »Evig skam, spot og skændsel«. Det satte mig på den forunderligste måde tilbage i middelalderen, ja endog til Mexico, hvorom jeg nylig havde læst, og min barnlige fantasi forestillede sig, at det var menneskekød, der hang omkring støtten og var ofret til Vitzliputzli«. ¹²⁴⁾ At den kommende skjald fik blandet den atztekiske krigsgud Huitzilpochtli ind i sagen må skrives på den digteristiske friheds regning; men hans fornemmelse af »middelalder« var sagligt set ganske korrekt.

Da St. Nikolaj kirke brændte i 1795, og da myndighederne besluttede ikke at genopføre kirken, men nedrev skibet og lod tårnet blive stående, opstod der en åben, græsklædt plads, som i løbet af en årrække tiltrak en fritvoksende bebyggelse af boder og skure - ved en særlig skæbnens tilskikkelse lige på eller ved det sted kaldet Gammelbodhavn, hvor de færende købmænd o. 1200 byggede deres boder og udviklede købmændenes havn. En ring var sluttet; men boderne ved St. Nikolaj var nu bare en afglans af, hvad de middelalderlige boder havde været, snarest et loppetorv med flere slags småhandlende - heriblandt »amagere, høkere og kalunsmænd«, åbenbart svarende til det proletariserede torve-kvarter, man nedrev i Lund 1747. Det var dog slag-

terne, der gav pladsen dens særlige karakter, og Johan Ludvig Heiberg skrev en ironisk ode til det ærværdige kirketårn:

*Nu staar du paa din Plads igjen,
Men degradeert, min gamle Ven!
Dit Hoved, før Ideens Moder,
Nu kneiser mellem Slagterboder.
Du staar paa Realismens Vei,
Sankt Nikolai!¹²⁵⁾*

Hvad Heiberg nøgternt opfattede som »realisme« - ikke nogen anerkendelse i hans mund og pen, var samtidens billedkunstnere imidlertid i stand til at opleve som ufortyndet romantik, ligesom drengen Oehenschläger havde gjort det. I 1820'erne og 30'erne sværmede man for ruiner af »gotiske« tårne, gerne garneret af et folkeliv så broget som muligt, og Nikolaj tårn med slagterboderne imødekom alle krav til populære litografiske blade. De vandt udbredelse både i England og Frankrig, og motivet blev nok det bedst kendte prospekt fra København - ja fra hele Danmark. Men medens slagterboderne ved St. Nikolaj opnåede verdensberømmelse, stod de tilsvarende boder på Ulfeldts Plads ganske i skygge, for her var der ikke nogen tårnruin til at sætte folkelivet i relief. Til gengæld blev de foreviget på et af de første danske daguerreotypier.

Boderne ved St. Nikolaj fik ikke nogen lang levetid. At det kom til at vare nogle årtier, skyldtes den økonomiske lavkonjunktur efter Napole-

onskrigene. Da den lettede, fremkom der også prompte forslag til en regulering af pladsen omkring tårnet. I årene 1848-50 blev skure og boder ryddet, og man opførte istedet de slagterboder af støbejern - tidens nye materiale brugt til snart sagt alt - der blev kendt under øgenavnet »Maven«, og som blev den sidste, stærkt moderniserede udgave af den gamle gadebod. Et par år senere fik Ulfeldts Plads - nu gendøbt Gråbrødre Torv - tilsvarende jernbarakker.

Men da havde billedkunstnerne i alleryderste øjeblik nået at fæstne deres indtryk af de sidste forpjuskede rester af den gamle gadebebyggelse: bo-

Et hjørne af Nikolaj Plads med slagterboder - helt domineret af kirkeruinen. Det var kontrasten mellem forfald og myldrende folkeliiv, der tiltalte samtiden.

der »af fjæle sammenslagne« med deres »skure« og - hvis Peter Klæstrups rigtignok meget sene akvarel står til troende - med de ældgamle slag- eller bodvinduer i behold. I 1820'erne fandt man dem »maleriske«, som man plejer at sige om det grimme, bare det er blevet tilstrækkelig gammelt og af-fældigt.

Desværre fandt man dem dog heller ikke så maleriske, at man fandt på at lade bare et par stykker overleve midten af 1800-årene, og vil man se

dem eller noget, der svarer hertil, må man i dag tage til Skansen i Stockholm. For at den svenske markedsbod og den danske torve- eller gadebod er i nær familie, behøver jeg vist ikke at argumentere mere for. At deres historie kom til at forme sig forskelligt i de to lande skyldes formentlig én eneste årsag, nemlig at Sverige med de lange afstande og de mange dagsrejser til nærmeste købstad havde behov for og plads til store, velbesøgte landsbymarkeder. De tæt

beliggende danske købstæder var i langt højere grad end de svenske i stand til at opsuge og koncentrere handelen omkring sit torv, og derfor blev markedsboden i Danmark til en vist torvebod. Bortset fra det løb udviklingen begge steder i parallelle spor; den store middelalderlige bod med plads til lager og logi skrumpede med tiden ind til en beskedent træhytte.

Men ordet »krambod« overlevede, selv om den altså slet ikke var en bod - et hus - mere, men blev til en bodstue, en butik, et rum i en større gård, og lidt hang der vel stadig ved af de gamle traditioner. Når de besøgende i »Den gamle By« undrer sig over Borgmestergårdens krambod, hvor et gitter delvis spærrer disken og plad-

Ulfeldts Plads fotograferet kort før nedtagelsen af skamstøtten og navneforandringen til Gråbrødre Torv. Billedet er sikkert taget en tidlig morgen med lang eksponeringstid. Derfor ser man ikke ét menneske, og boderne er lukket.

sen bag disken af, og hvor krambods-svenden kunne lukke af for al videre handel ved at slå en lem ned, selv om der stadig var kunder i butikken, så står de uden tvivl over for et levn af den gamle gadebod med dens bodvindue, og når man nu ved, at der helt ned til vort eget århundrede herskede den mærkelige skik, at den handlende godt måtte holde butikken åben om søndagen, hvis han bare huskede rent symbolsk at blænde ruden i butiksdøren, men blev idømt en bøde,

når han glemte denne overflødige, men lovfæstede formalitet, så kan dette absurde påfund vel føres tilbage til gadeboden med dens sindrige ritualer omkring bodvinduet, som kun måtte bruges på rette tid af den rette handlende - lavsbroderen og detaillisten, og som højtideligt og i vidners nærvær skulle »tilnagles« eller »tilslæes«, når »embedet« var forbrudt. Ofte ændrer vore fysiske omgivelser sig langt hurtigere end de tanker, vi gør os om dem.

NOTER

1. Skansens hus och gårdar. Stockholm 1980, side 543 ff.
2. Lars Levander: Landsväg, krog och marknad. Stockholm 1915, side 154 ff.
3. Arthur G. Hassø: Ringsted Købstads Historie. Ringsted 1921, side 281.
4. Oplyst af cirkusdirektør Thierry Krone.
5. Poul Enemark i Kulturhistorisk leksikon for nordisk Middelalder bd. 9, Kbhvn. 1964, spalte 240.
6. Nationalmuseets arbejdsmark 1977, side 172 ff.
7. Norges kongesagaer bd. 3, Oslo 1979, side 188.
8. Niels-Knud Liebgott: Dragør. Ausgrabungen in einem spätmittelalterlichen Fischerdorf am Öresund, Häuser und Höfe om Ostseegebiet und im Norden vor 1500. Acta Visbyensia bd. 5. Visby 1976, side 229.
9. Dietrich Schäffer: Ds Buch des lübeckischen Vogts auf Schonen. Lübeck 1927, side CXXVII.
10. Kristian Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder. Kbhvn. 1901, side 142.
11. Schäffer side CXXVII.
12. Paul Erik Hansen: Skånemarkedet. Handels- og Søfartsmuseet paa Kronborg, årbog 1945 side 78.
13. Christian Nicolaisen: Amagers Historie I. del Kbhvn. 1907, side 35 ff.
14. Repertorium diplomaticum regni danici mediaevalis 2. rk. bd. 2, Kbhvn. 1929, side 537.
15. Niels-Knud Liebgott side 226.

16. Nicolaisen side 79.
17. Marius Hansen: Ellenbogen - Lollands Albue. En middelalderlig sildemarkedsplads. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbog 1963, side 68 ff.
18. Danmarks gamle købstadlovgivning bd. 3., Kbhvn. 1955, side 346.
19. J. R. Hübertz: Aktskykker vedrørende Staden og Stiftet Aarhus, bd. 1. Kbhvn. 1845, side 55 ff.
20. C. Klitgaard: Lerup Marked. Vendsyssel-ske Aarbøger 1934, side 42.
21. Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede, bd. 1. Odense 1965, side 169.
22. Hugo Matthiessen: Torv og Hærstræde. Kbhvn. 1927, side 65.
23. Aalborg Bys Historie bd. 1. Aalborg 1931, side 58.
24. Købstadlovgivning bd. 2 side 58.
25. Johs. Steenstrup: Studier over Kong Valdemars Jordebog, Kbhvn. 1874, side 123.
26. Ragnar Blomqvist: Lunds historia bd. 1. Lund 1951, side 330.
27. O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse bd. 1 Kbhvn. 1877, side 88 ff.
28. Diplomatarium danicum, 2. rk. bd. 1. Kbhvn. 1938, side 138 ff.
29. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse 1. del. Ribe 1869. side 519.
30. Diplomatarium flensborgense bd. 2. Kbhvn. 1873, side 875.
31. Matthiessen side 80.
32. Repertorium 2. rk. bd. 2, side 319.
33. Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 2. Kbhvn. 1874, side 556.
34. Matthiessen side 83.
35. Scriptorum rerum danicarum medii aevi, bd. 4, Kbhvn. 1776, side 362.
36. Erslev, Testamenter, side 150.
37. Repertorium 2. rk. bd. 2, side 396.
38. Samme sted 2. rk. bd. 5, side 8.
39. Danske middelalderlige regnskaber, 3. rk. bd. 1. Roskildebispens jordebøger og regnskaber. Kbhvn. 1956, side 100.
40. Diplomatarium, 2. rk. bd. 12. Kbhvn. 1960, side 86.
41. Repertorium, 1. rk. bd. 2, side 291.
42. Samme sted 1. rk. bd. 3, side 166.
43. Samme sted side 367 ff.
44. Samme sted 2. rk. bd. 3, side 326.
45. Samme sted side 273 f.
46. Erslev, Testamenter, side 50.
47. Blomqvist bd. 1 side 330 ff.
48. Malmö Stads Historia, bd. 1. Malmö 1971, side 279.
49. Scriptorum rerum danicarum bd. 4, side 370.
50. H. J. Helms: Næstved St. Peders Kloster. Kbhvn. 1940, side 397.
51. Scriptorum bd. 4 side 369.
52. Roskildebispens jordebøger side 106 ff.
53. H. U. RAMsing: Københavns Historie og Topografi i Middelalderen bd. 3. Kbhvn. 1940, side 151 ff. plus bilag 6.
54. Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 4 side 76.
55. O. Nielsen: Kjøbenhavn, side 520.
56. Blomqvist bd. 1, side 334.
57. Scriptorum bd. 4, side 366, og Helms side 391. Om de såkaldte Morten Thuesens boder i Næstved har tjent som udsalg er særdeles tvivlsomt, og de springes derfor over i denne sammenhæng.
58. Kinch, 1. del side 530 f.
59. Malmö Stads Historia, bd. 1 side 279.
60. Matthiessen side 84.
61. Blomqvist bd. 1 side 334 ff.
62. Scriptorum bd. 4 side 366.
63. Diplomatarium flensborgense bd. 2 side 841.
64. Flensborg bys historie bd. 1. Kbhvn. 1953, side 236.
65. Kinch bd. 1, side 520, og bd. 2 side 573 f.
66. Malmö Stads Historia bd. 1, side 283 f. og 298 f.
67. Repertorium 2. rk. bd. 6, side 469 ff.
68. C. Nyrop: Danmarks Gildes- og Lavsskraer fra Middelalderen, bd. 2. Kbhvn. 1895-1904, side 143.
69. Samme sted side 261.
70. Malmö Stads Historia bd. 1, side 301.
71. Kinch, bd. 1, side 519.
72. Helsingør i Sundtoldstiden, bd. 1. Kbhvn. 1929, side 62 ff.
73. Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 1, side 224 ff.
74. Diplomatarium Vibergense. Kbhvn. 1879, side 145 f.
75. Samme sted side 166.
76. Blomqvist, side 334.
77. Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 5, side 132.
78. O. Nielsen: Kjøbenhavn bd. 4 side 178 ff.
79. Malmö Stads Historia bd. 1 side 281.
80. Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 2 side 552 ff.

81. Samme sted bd. 1 side 486.
82. Samme sted bd. 1, side 603 ff., og bd. 4, side 208 ff.
83. Svend Larsen, side 169.
84. Samme sted.
85. Holger Rasmussen: Boder og butikker. Kbhvn. 1972, side 14.
86. Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 1, side 606 og 608.
87. Samme sted bd. 2, side 277 ff.
88. Købstadlovgivning bd. 3, side 81.
89. Nyrop, bd. 2, side 72.
90. Samme sted bd. 2, side 272.
91. Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. 2, side 463 ff.
92. Nyrop, bd. 2, side 218 og 227.
93. Helsingør Stadsbog. Kbhvn. 1971, side 22.
94. Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. 3, side 131.
95. Matthiessen, side 82.
96. Nyrop, bd. 2, side 398.
97. Samme sted, bd. 2, side 174 og 302.
98. Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. 2, side 296.
99. Helsingør i Sundtoldstiden, bd. 2, side 210 f.
100. Kinch, bd. 2, side 573.
101. Malmö rådstueprotokol 1503-1548. Kbhvn. 1965, side 252.
102. Nyrop, bd. 2, side 152, 155 og 281.
103. Holger Rasmussen, side 14.
104. Kinch, bd. 2, side 571 f.
105. Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. 1, side 486.
106. Nyrop, bd. 2, side 6.
107. Samme sted side 43 og 209.
108. Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. 2, side 489.
109. Malmö rådstueprotokol, side 253.
110. Nyrop, bd. 2, side 154 og 156.
111. Malmö Stads Historia bd. 2, side 300.
112. Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. 2, side 148 f.
113. Københavns historie, bd. 2. Kbhvn. 1980, side 53.
114. Ældre dansk arkitektur, bd. 1, Jens Bangs Stenhus, Kbhvn. 1947, side 14-16.
115. Kjøbenhavns Diplomatarium bd. 1, side 488.
116. Svend Larsen, side 168 f.
117. Kjøbenhavns Diplomatarium, bd. 3, side 370 f.
118. Samme sted bd. 3, side 624 ff.
119. Samme sted bd. 6, side 647 og 659.
120. Samme sted bd. 6, side 764 f.
121. J. H. Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger, bd. 1, 2. udg., Kbhvn. 1822, side 269.
122. Blomqvist, bd. 2, side 243 f.
123. Schous register 1776, bd. 6, Kbhvn. 1778, side 110.
124. Oehlenschlägers ungdomserindringer. Kbhvn. 1963, side 38.
125. Otto Norm: Nikolai Taarn. Arkitektur og Historie. Kbhvn. 1945, side 65 ff.

RØGELSESKEAR I »DEN GAMLE BY«

AF HANS MIKKELSEN

I Kirkesamlingen i Aalborggården findes 13 hele røgelseskar og dele af yderligere tre, alle fra middelalderen og støbt i bronze (fig. 6-21).

Størstedelen af røgelseskarrene er indkommet til Århus Museum før 1877, mens kun tre er indleveret i dette århundrede (fig. 12, 13 og 21). For seks af karrene har man oplysninger om fra hvilke kirker, de er indkommet. Ingen af disse kirker ligger i Århus eller den nærmeste omegn.

Hidtil er der i Danmark kun skrevet én større artikel om røgelseskar. Den omhandler en gruppe på 9 røgelseskar fra Viborgegnen¹. Disse kar formodes at være af lokal produktion. I behandlingen af karrene fra »Den gamle By« bliver det nødven-

digt at inddrage udenlandsk litteratur for at få sammenligningsmateriale².

Fra midten af 300-tallet e. Kr. nævnes røgelseskar i skriftlige kilder. Fig. 1a-d viser kar, der har været brugt som røgelseskar. De er fra perioden 400-600 e. Kr. Fig. 1a er et kar, hvis hovedornament er et yndet motiv: 9 scener fra Jesu liv og lidelseshistorie. Et flersidet kar ses fig. 1b. På fig. 1c og 1d er afbildet to røgelseskar fra den koptiske gruppe. Disse tidlige kar viser stærkt varierende udformning. I karret fig. 1c ses den kuglerunde form, som i romansk tid bliver enerådende blandt røgelseskar. Samme kugleform ses på afbildningen af et røgelseskar i Karl den Skaldedes Bibel, 900-tallet (fig. 2).

Fig. 1a.

Fig. 1b.

Fig. 1c.

Fig. 1d.

Fig. 1.a-d. Formiddelalderlige rogelseskar fra ca. 400-ca. 600. Oskar Wulff: Altchristliche und Mittelalterliche Bildwerke, Teil I. Berlin 1909.

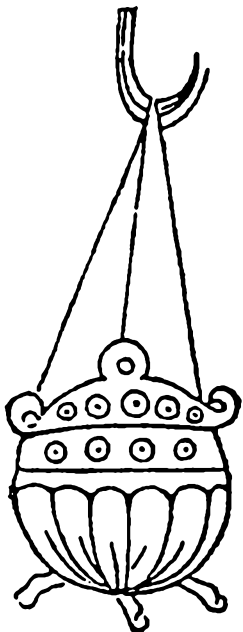

Fig. 2. Tegning af røgelseskar fra Karl den Skaldedes Bibel, 900-tallet. Julius Lessing: *Frühchristliche Weihrauchfässer. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 1881. Berlin 1881.

RØGELSESKAR FRA MIDDELALDEREN

Begyndelsen af middelalderen markeres ikke med noget klart skel i udformning af røgelseskar. Dog ses karakteristiske elementer ved røgelseskarrene fra den romanske periode, som i Danmark dateres ca. 1050-ca. 1250, og de er følgende:

Foden er en hul cylinder, en keglestub eller blot en vulst; den er sjældent udsmykket. Skålen er halvkugleformet, kun i få tilfælde er den gennembrudt, og da normalt med runde eller trekantede huller placeret umiddelbart under randen. På randens

yderside er placeret tre eller fire øskener til glidestænger.

Låget er næsten altid kuppelformet, og skål og låg danner således omtrentlig en kugle (fig. 4). Ofte er låget foroven afsluttet med lanternen med ring til fæste for trækkæde. I modsætning til skålen er låget af funktionelle grunde altid gennembrudt af røg- og trækhuller. Disse har forskellige udformninger: Runde, tre- og firkantede, rektangulære m.m.

Foruden de funktionelle gennembrudninger er låget ofte udsmykket med ornamenten både af dekorativ og symbolsk art. Skålen kan også være dekoreret. Endelig kan der i sjældnere tilfælde være indskrifter på karrene (fig. 5).

Ofte ses en kirkelignende bygning på låget top. Men med sine runde former minder den ikke om Danmarks romanske landsbykirker.

Den gotiske periode i Danmark dækker tiden ca. 1250-ca. 1550. Røgelseskarrets fod adskiller sig i den tidlige gotik ikke meget fra den romanske periodes, men senere tager den samme form som alterkalkens ofte firesidede og sekspasformede fod. Skålen er normalt halvkugleformet som den romanske, men i sengotikken bliver den ofte firsidet eller sekspasformet.

De nye stilelementer i den højstræbende gotiske kunst, bl.a. i kirkearkitekturen med spidsbuer, ribbehvælv og udvendige støttepiller, påvirkede arkitekturen på røgelseskarrenes låg. Samtidig forsøgte man nu

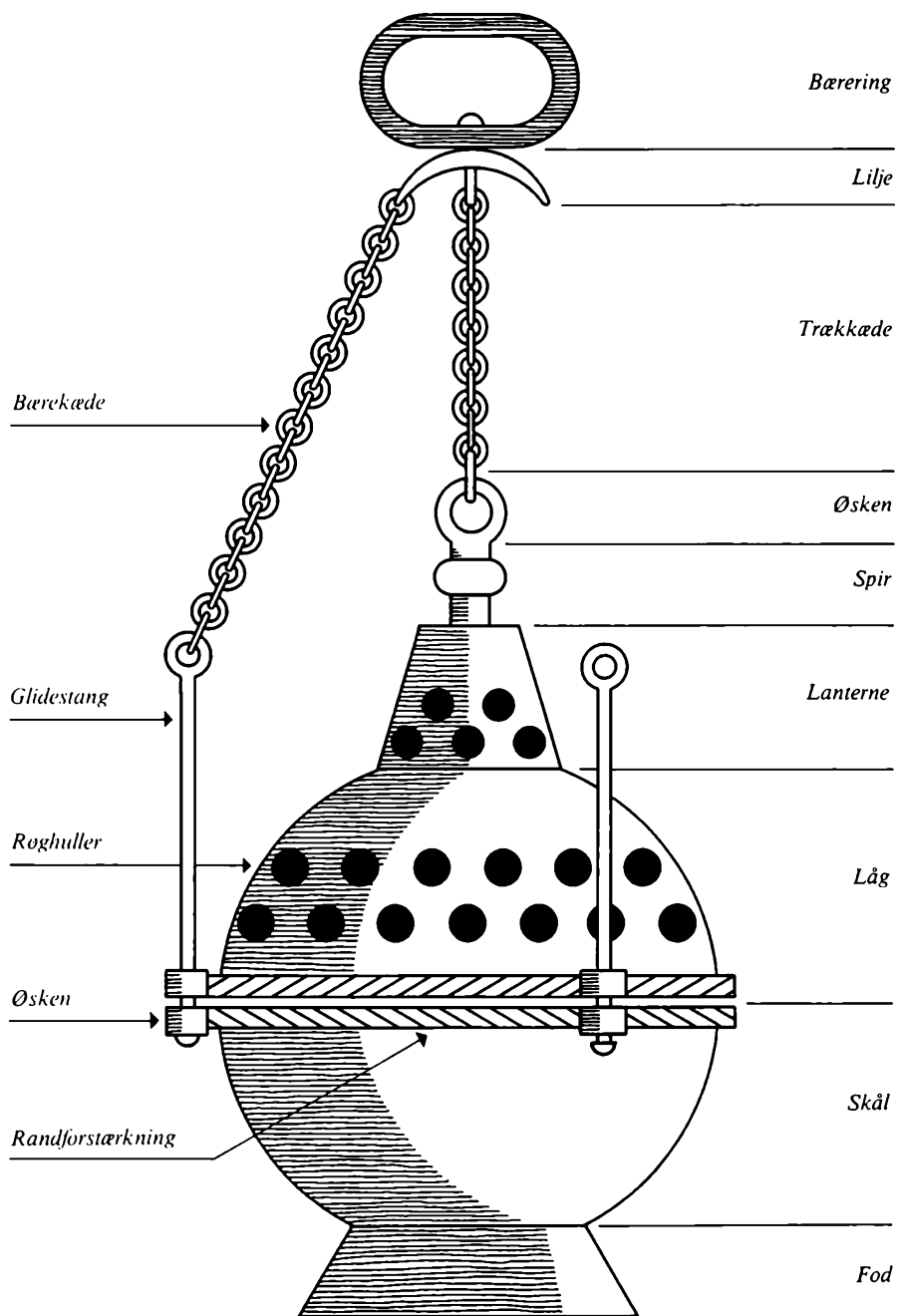

Fig. 3. Tegning af røgelseskar med betegnelse på karrets enkelte dele. Nomenklaturprojekt for Nordisk middelalder.

Fig. 4. Tysk røgelseskar fra 1100-tallet, bronze. Iso Müller: *Mittelalterliche Altargeräte der Lukmanierkapelle. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte* Band 27, Heft 1. Zürich 1970.

at fremstille bygningerne på låget mere arkitektonisk korrekt; som egentlige miniaturer af en kirkebygning³. Dette ses bl.a. på fig. 11-15 af røgelseskar fra »Den gamle By«.

Ved at sammenligne karrene fig. 6 og 9 med karrene fig. 14 og 15 ser man tydeligt, at udformningen af kirkevinduer afspejler sig på røgelseskarrene. På de romanske kar er det henholdsvis runde huller og lave, rektangulære gennembrydninger. De gotiske bygninger har høje, slanke vinduer.

ROMANSKE RØGELSESKAR I »DEN GAMLE BY«

Til datering af »Den gamle By«s røgelseskar har jeg anvendt sammenlig-

Fig. 5. Røgelseskar af bronze fra Lille Museum, Belgien.

Karret kan dateres til 1160-65, da dets fremstiller Reiner von Huy nævner sig selv i indskriften. *Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800-1400. Köln 1972.*

ningsmateriale fra Nationalmuseet i København.

Museet har verdens største samling af røgelseskar, ca. 200 eksemplarer, men kun i få tilfælde er der paralleller til »Den gamle By«s røgelseskar. Beklageligvis er Nationalmuseets røgelseskar ikke dateret.

Datering af røgelseskar er meget vanskelig, da grundlaget hovedsagelig er kunsthistoriske betragtninger. Kun Josef Braun har i sit værk »Das christliche Altargerät« (München 1932) forsøgt at opstille en dateringsmodel for røgelseskar i middelalderen. Dateringen af »Den gamle By«s røgelseskar tager udgangspunkt i sammenligning med denne model.

Dette gælder også, selvom der ikke i nedenstående direkte henvises til modellen.

Det formodentlig ældste røgelseskar i »Den gamle By« (fig. 6) må være senromansk. Dateringen begrundes ved sammenligning med et tilsvarende skånsk røgelseskar (fig. 22), som dateres til begyndelsen af 1200-tallet. På Nationalmuseet findes fem kar, som må henregnes til denne type⁴. De har alle lodrette graveringer på foden, zig-zag bort under og på randforstærkningerne, cirkulære gennem-brydninger på låget, og den kuglerunde form med den karakteristiske runde tåmaflutning på låget.

Øverst på låget fig. 7 ses en lille tåmaflutning. Selve låget er opdelt i seks felter af lodrette, skraverede bånd, og hvert felt er udfyldt med rankeornamenter/bladværk. Nationalmuseet har et meget lignende røgelseskar fra Laurbjerg kirke i Galten Herred⁵. Normalt har både skål og låg randforstærkning, hvis sådanne forekommer. Det er derfor påfaldende, at røgelseskarret fig. 7 har randforstærkning på skålen, men ikke på låget. Det samme gælder for karret fra Laurbjerg. I sidstnævnte tilfælde skyldes dette helt klart, at røgelseskarret er sammensat af dele fra to forskellige kar. Karret fig. 7 er antagelig også en sådan sammensætning, i hvilken låget må dateres til senromansk tid.

For sig selv står karret fig. 8. I sammenligning med de øvrige virker det plumpt og gennem-brydningerne er

upræcise. Ud fra den kuglerunde form må det dateres til senromansk tid. Indgraveringerne på spiret - RN og KW - må være senere tilføjelser.

Skål og låg på røgelseskarret fig. 9 er firpasformet. Låget er delt i fire felter, og hvert enkelt er udsmykket med gennembrudt, symmetrisk bladværk. Øverst ses et centraltårn omgivet af fire mindre tårne. Bygningen har indgraveret »murkvadre« og »tegltag« og gennembrudte vinduer.

De runde bygninger og bladværket er de typologisk daterende elementer. Sammenholdt med lignende kar i udlandet må dette dateres til senromansk tid.

Karret fig. 9 er en symbolsk fremstilling af Det Himmelske Jerusalem. Dog mangler der væsentlige elementer i at vise fuld overensstemmelse med Det Himmelske Jerusalem, som det omtales i Johannes Åbenbaring kap. 21, 9-21.

Heri nævnes bl.a., at der i bymuren på Det Himmelske Jerusalem er 12

På siden overfor:

Fig. 6. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 96. Højde: 16,5 cm og diameter: 10,5 cm. Den øverste del af spiret mangler, og skålen har en revne.

Boredede huller i skålens øskner til ophæng. Det oprindelige ophæng mangler. Senromansk. Proveniensen ukendt.

Fig. 7. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 98. Højde: 15 cm og diameter: 9 cm.

Der er brud på låget og lågets øskner. Det oprindelige ophæng mangler. Senromansk. Proveniensen ukendt.

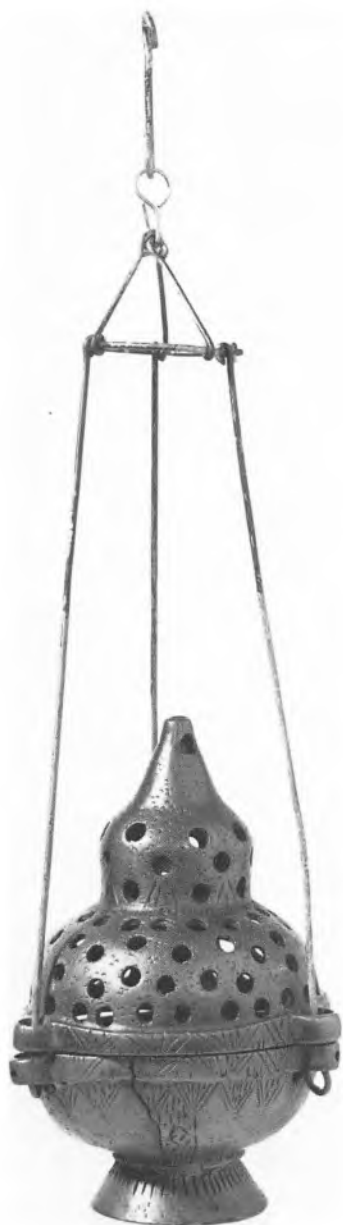

Fig. 8. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 102. Højde: 18,5 cm og diameter: 13,5 cm.

Skålens ene øsken er afbrudt. Øsken til træk-kæde mangler. Det oprindelige ophæng mangler. Senromansk. Indkommet fra Hald kirke, Nørrehald Herred.

porte, tre i hvert verdenshjørne, og at stadens grundplan danner et kvadrat.

På karret fig. 10 ser vi samtlige disse træk: Karrets opdeling i fire felter, den kvadratiske grundplan, bymuren, de tre nøglehulsgennembrydninger på hver side, byportene, alt dette refererer til Johannes Åbenbarings Himmelske Jerusalem.

Kædet sammen med beskrivelsen af Det Himmelske Jerusalem ser vi ofte omtalt endnu to symbolgrupper, som også ses på karret fig. 10: De 4 Evangelister: Matthæus, Markus, Lukas og Johannes afbildet ved henholdsvis menneske/engel, løve, okse, ørn samt De 4 Paradisfloder, Geon, Fison, Eufrat og Tigris. På skålen personificerer væsener med væskefyldt beholder De 4 Paradisfloder. På låget ses evangelistsymbolemer, normalt med forklarende skriftbånd.

Symbolikken bag denne udsmykning kan muligvis opfattes således: Paradisfloderne illustrerer det for længst forsvundne Paradis; Det Himmelske Jerusalem står som det højest opnåelige for menneskeheden, og Evangelisterne vil med deres lære forsøge at berede menneskene til dette ønskemål.

Det Himmelske Jerusalem er et meget yndet motiv og ses bl.a. på De gyldne Altre i Sahl og Lisbjerg ved Århus. Det sidste af disse står nu på Nationalmuseet i København.

Forskningen har næsten uden undtagelse dateret røgelseskar med Det Himmelske Jerusalem til senromansk tid.

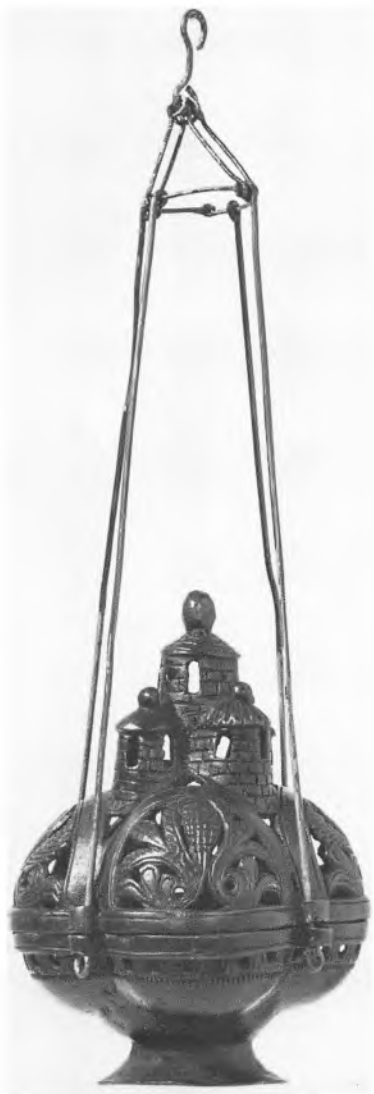

Fig. 9. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 103. Højde: 19,5 cm og største tværmål: 14 cm.

Skålens ene øsken er delvis afbrudt. Borede huller i skålens øskener til ophæng. Øsken til trækkæde mangler. Det oprindelige ophæng mangler. Senromansk. I »Danmarks Kirker« bd. 23, p. 2109 oplyses, at karret muligvis stammer fra Sønder Galtens kirke, Framlev Herred.

Fig. 10. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 99. Højde: 28 cm og største tværmål: 12,5 cm.

Borede huller i skålens øskener til ophæng. Det oprindelige ophæng mangler. Senromansk. Proveniensen ukendt.

Den pibekravede fod er meget usædvanlig, og kun på det imponerende kar fra Trier fig. 23 har jeg set noget lignende⁶.

GOTISKE RØGELSESKAR

I »DEN GAMLE BY«

Af de træk, som særligt karakteriserer røgelseskarrene fra den gotiske periode, nemlig den højststræbende, mere arkitektonisk korrekte kirkebygning på låget, og de ligeledes højere vinduesåbninger, samt ændringer af fod og skål til firsidet eller sekspasformet omkreds, findes flere klart i gruppen fig. 11-15.

På karret fig. 11 består korskirken på låget af et centraltårn omgivet af fire spidsgavlede korsfløje. Låget er gennembrudt af bl.a. bladfrise og trepas, mens der på selve bygningen findes stjerner og trepas. På centraltårn og hver gavl står et kors.

På fig. 12 er låget nederst gennembrudt med bladværk. Her er korskirkens centraltårn firkantet, og korsfløjene har saddeltag. Også her står på hver fløj og på midtertårnet et kors.

Karret fig. 13 indfører sig i rækken af korskirker, men kan ikke placeres nøjere, da det er helt uden sidestykke. Låget afsluttes øverst med et pyramideformet spir og fire fremadhældende gavle med en knop.

Denne knop kan muligvis være bronzestøberens forsøg på at lave en fiale, et lille slankt spir, som afslutter en stræbepille. På skålen ses en lille, kvadratisk fod.

Centraltårnet er på fig. 14 omgivet af seks kapeller. Dette træk ses ofte, men netop dette røgelseskar forekommer enestående med den konsekvente gentagelse af tallet 6 i kom-

positionen: Sekssidet fod, stilk, skål, låg og spir. Den øverste del af spiret mangler.

Låget fig. 15 har samme sekssidede opbygning, ligeledes knoppen på centraltårnet. På hvert kapel har der oprindeligt været en knop.

Generelt dateres røgelseskar med korskirker til den tidlige del af gotikken, men ved sammenligning med det sekssidede røgelseskar fig. 24 kan karrene fig. 14 og 15 sandsynligvis dateres mere præcist til 1400-tallet.

Et nærmere studium af netop de to kar viser nogle interessante, støbetekniske detaljer. Begge har vertikale gennembrydninger på de seks kapeller, og disse gennembrydninger er foretaget efter støbningen. Tydeligvis har man først boret 2-3 huller og derefter mejslet det overflødige bort, så gennembrydningerne fremtræder rektangulære.

At dømme ud fra karrene i »Den gamle By« har anvendelsen af bor været ret udbredt ved udsmykning af

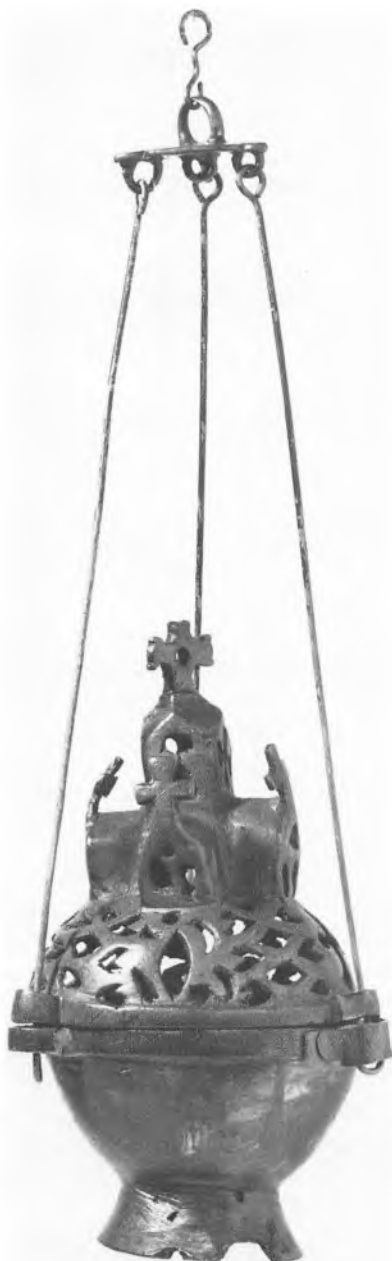
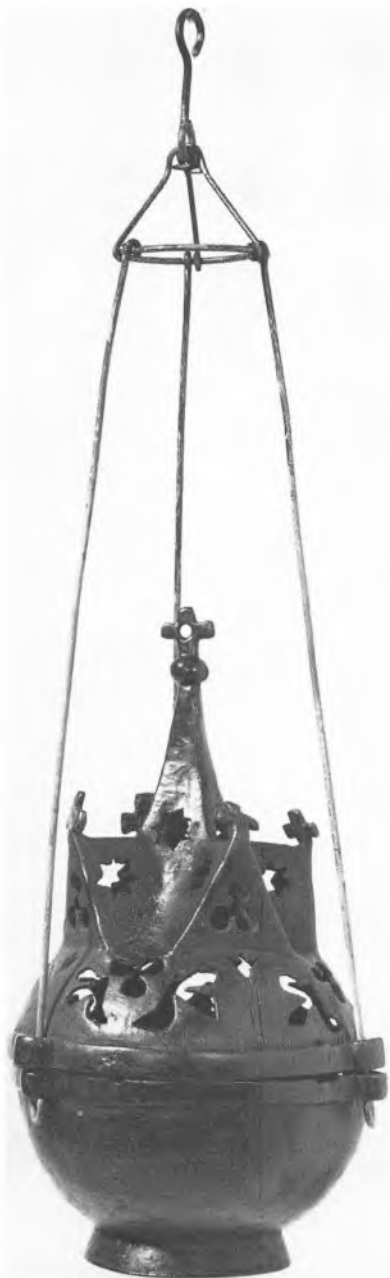
På siden overfor:

Fig. 11. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 100. Højde: 22 cm og diameter: 12,5 cm.

Det oprindelige ophæng mangler. Tidlig gotisk. Proveniens ukendt.

Fig. 12. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 175:26. Højde: 21,5 cm og diameter: 11 cm.

Den oprindelige lilje er bevaret. De oprindelige bærekæder mangler. Tidlig gotisk. Proveniens ukendt.

røgelseskar. Flere kar har borede huller i øsknerne til ophæng, og de cirkulære huller på karrene er ligeledes boret, f.eks. fig. 16.

Dette kar skal muligvis henregnes til gruppen af røgelseskar med kirkebygninger på grund af de fire korsrydede spidse gavle på låget og de ottekantede spir med kors.

De nøglehulsformede gennem-brydninger illustrerer antagelig kirkevinduer, og trekanten øverst ses ofte på gotiske kirker. Kirkebilledet forvirres dog lidt af de fire, fremspringende fuglehoveder, men de er muligvis bronzestøberens frie udlægning af de førnævnte fialer.

Dateringen vanskeliggøres dels af den forvirrede komposition, dels af, at karret er uden kendte paralleller. Derfor kan det ikke tidsfæstes nærmere end til 13-1400-tallet.

De sidste tre, hele kar i »Den gamle By« (fig. 17, 18 og 19) er ligeledes uden kendte paralleller, og symbolikken på karrene er også vanskelig at tolke. Dog kan de store nøglehulsformede gennembrydninger med trepas oven over på karret fig. 17 muligvis opfattes som kirkevinduer. I så fald symboliseres antagelig en kirkebygning. Alle karrene er gotiske og sandsynligvis fra 13-1400-tallet.

Skålene fig. 20 og 21 kan ikke dateres, da røgelseskar normalt dateres på baggrund af lågets udformning og arkitektur. Det kan dog bemærkes, at skålen fig. 21 er ottekantet. Dette er ret usædvanligt, og ses kun på gotiske røgelseskar.

Ser man nøjere på karrene fra »Den gamle By«, vil man opdage unøjagtigheder på næsten dem alle. F.eks. er der på skålen fig. 9 støbt 33 huller, mens man med karrets firde-ling sikkert kunne have ventet et antal deleligt med fire.

Det er meget typisk for røgelseskarrene, at de forskellige mønstre ikke passer med karrets omkreds. Det betyder bl.a., at man i et omløbende mønster pludselig ser en indføjelse, der afviger meget. Eller mønstret varieres til slut, da der tilsyneladende ikke var plads til det oprindeligt tænkte mønster.

Otte af »Den gamle By«s 13 hele røgelseskar viser sådanne afvigelser.

RØGELSESKARS ANVENDELSE
Røgelseskar et et »*vasa non sacra*« kar, hvilket oversat betyder et ikke-helligt kar. Karrets vigtigste funktion

På siden overfor:

Fig. 13. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 960. Højde: 18,5 cm og diameter: 11,5 cm.

To gavlkopper, »fialer« er afbrækket. To øskener på låget er afbrudt. Det oprindelige ophæng mangler. Spirets øverste del mangler. Tidlig gotisk.

Indkommet fra Sinding kirke, Hids Herred.

Fig. 14. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 95. Højde: 14,5 cm og største tværmål: 9 cm.

Spirets øverste del og en øsken på låget mangler. Der er brud på foden. Det oprindelige ophæng mangler. 1400-tallet.

Indkommet fra Lime kirke, Sønderhald Herred.

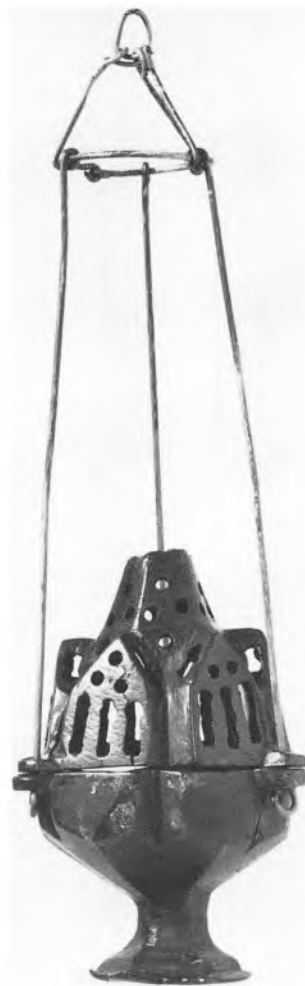

Fig. 15. Låg af røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 1105A. Højde: 12 cm og største tværmål: 8,5 cm.

Spirets top og øverste del af fire kapeller er afbrækket. Det oprindelige ophæng mangler. 1400-tallet.

Indkommet fra Haslund kirke, Galten Herred.

er opbevaring af trækul og røgelse, når disse afbrændes.

Den katolske verden er fuld af symboler, som hovedsageligt refererer til begivenheder fra Det gamle Testamente. Således også med brugen af røgelse. Røgelsen omtales flere gange efter middelalderen med det danske ord virak, som er afledt af det tyske ord Weihrauch (dansk: Indviet/hellig røg). Det er bl.a. i dette ords betydning, at røgelsen anvendes i den katolske messe. I det følgende skal gives en kort indføring i den liturgiske brug af røgelse, som den kan være foregået i middelalderens Danmark⁷.

I kirkens alter, som symboliserer Jesu Grav, havde man ofte foruden helgenrelikvierne indmuret røgelseskorn. Røgelseskornene skulle opfattes som tilbedelsens tegn og en mindelse om røgofret i Israels tempel, og røgelsens placering her i kirkens allerhelligste understreger, at man til lagde den meget stor betydning.

Også i den katolske messe spillede - og spiller - røgelsen en vigtig rolle. Under indgangssalmen i den middelalderlige messe går præsten op til alteret og beryger dette og relikvierne. Ved særlige messer svinger han røgelseskarret 9 gange (3×3) mod krucifikset og velsigner røgelsen med ordene, oversat til dansk: »Du signes af ham, til hvis ære du skal brændes« (fig. 25). Røgen symboliserer opstigende bønner til Herren, hvilket er et af grundsymbolerne i røgelses anvendelsen, og røgelsen brugt i denne betydning nævnes mange gange i Det gamle Testamente. I Salmernes Bog 141,2 hedder det således: »... som røgoffer, gælder for dig min bøn ...«.

På siden overfor:

Fig. 16. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 97. Højde: 24 cm og største tværmål: 11 cm.

På låget mangler to fuglehoveder. Øskenerne på skålen er delvis afbrækket. Det oprindelige ophæng mangler. 13-1400-tallet.

Proveniensen ukendt.

Fig. 17. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 101. Højde: 18 cm og diameter: 9,5 cm.

Låget er beskadiget, ligesom der er brud på foden. Den oprindelige lilje er bevaret. De oprindelige bærekæder mangler. 13-1400-tallet.

Proveniensen ukendt.

Evangelierne tilryges også før oplæsning af dagens tekst, og symbolikken er næsten som ovenfor nævnt: En bøn til Herren om modtagelse af teksten.

Offerhandlingen er det centrale i den katolske messe. Efter et bestemt mønster beryges offer og alter, mens præsten fremsiger en bøn (fig. 26). Heri nævnes bl.a. ærkeenglen Mikael. Dette refererer til Johannes Åbenbaring 8,3-5, hvor Mikael står ved alteret med et røgelseskar af guld. Med røgelsen skal han opsende bønner til Herren. Krucifiks og alter beryges derefter, og røgelseskarret afgives til en hjælpepræst. Præst, kor, menighed og tilsidst evt. hjælpepræster tilryges som tegn på bønfølelse. Berygelsen er både en velsigelse og en indvielse til ofringen.

Af offeroriebønnen, som er den vigtigste af bønnerne, fremgår det, at røgelsen bliver opfattet som virksom mod onde magter og som et rensende middel, ligestillet med vievand. I offeroriebønnen fra 4. søndag efter Hellig Tre Konger hedder det: »Lad det ske, at dette offers frembårne gave altid må rense os fra alt ondt og styrke vor skrøbelighed ...«.

Også ved begravelser blev der anvendt røgelse. Før den døde blev lagt i jorden fremsagde præsten en sidste

Fig. 18. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 104. Højde: 22,5 cm og diameter: 10 cm.

Borede huller i skålens øskener til ophæng. Det oprindelige ophæng mangler. 13-1400-tallet. Proveniensen ukendt.

Fig. 20. Skål af røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 1105B. Højde: 6,5 cm og diameter: 9,5 cm.

*Det oprindelige ophæng mangler.
Indkommet fra Haslund kirke, Galten Herred.*

bøn om tilgivelse: Absolution ved båret. Her symboliserer stænkelsen med vievand en sving i renselsens flammer, og berygelsen skulle vise opstandelsens magt over forrådnelse (fig. 27).

Ved katolske processions beredes vejen med røgelse, som det f.eks. ses afbildet på de velbevarede, romanske loftsmalerier i Zillis i Schweiz, med Jesu indtog i Jerusalem⁸.

Røgelsen bruges også ved f.eks. kirke- og alterindvielser.

TILBEHØR TIL RØGELSESKAR

Til røgelseskar knytter sig forskelligt tilbehør. Det omtales yderst sjældent

Fig. 19. Røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 105. Højde: 18,5 cm og diameter: 10 cm.

*Den oprindelige lilje er bevaret. De oprindelige bærekæder mangler. 13-1400-tallet.
Proveniensen ukendt.*

Fig. 21. Skål af røgelseskar af bronze i »Den gamle By«, mus.nr. 1439. Højde: 7,5 cm og største tværmål: 11,5 cm.

Det oprindelige ophæng mangler; dog ses rester af glidestænger i to øskener. Gotisk. Proveniensen ukendt.

Fig. 22. Skånsk røgelseskar fra 1200-tallet, bronze. Lund Universitets Historiska Museum, inventar nr. 18616b.

i danske kilder, hvorfor nedenstående bygger på europæiske kilder, som er samlet i Brauns værk.

Røgelsen opbevares i et såkaldt røgelsesgemme, som omtales første gang i skriftlige kilder i 800-tallet. På det tidspunkt havde beholderen ikke nogen bestemt udformning, men kunne f.eks. have form af en kapsel, et skrin eller en rund beholder (fig. 28).

I 1200-tallet skete en forandring, idet røgelsesgemmet fra nu af og middelalderen igennem næsten altid var formet som et skib, hvorfra det ofte anvendte latinske navn »navicula incensi« stammer (navicula: lille skib, incenso: røgelse) (fig. 29). Ligesom røgelseskar kunne røgelsesgemmer

være fremstillet af forskellige metaller, og sandsynligvis har røgelsesgemmer af guld hørt sammen med guld-røgelseskar, og tilsvarende med sølv, bronze osv.

Med en røgelses ske tog man røgelsen fra gemmet og strøede den over de glødende trækul i røgelseskarret. Skeer omtales i 900-tallet, men blev sandsynligvis først almindelige i 1200-tallet, hvor de som tidligere bærer det latinske ord for ske: »coclear« (fig. 30).

For fuldstændighedens skyld kan nævnes, at de glødende trækul blev opbevaret i det såkaldte ildbærekar, hvorfra man tog dem med en glødetang og lagde dem i røgelseskarrets skål.

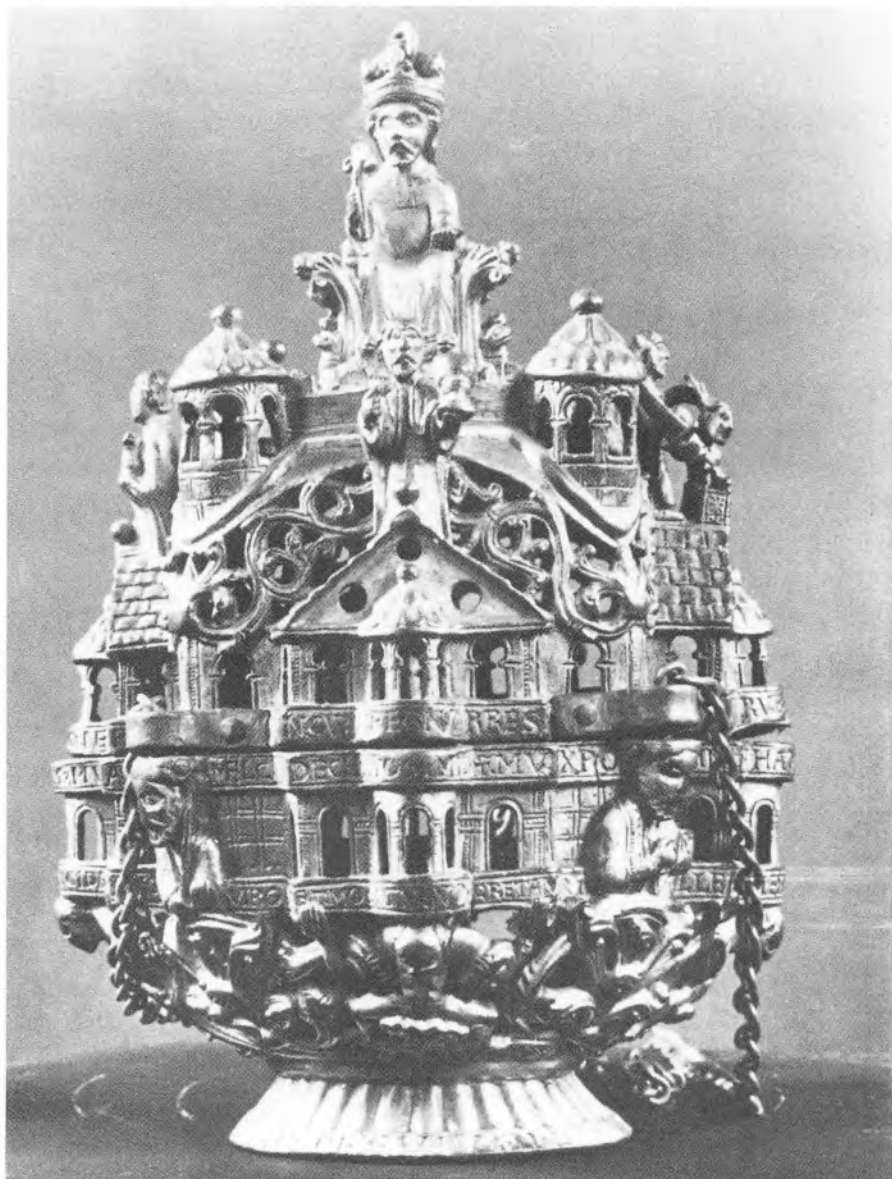

Fig. 23. Rogelskar fra begyndelsen af 1100-tallet fra Trier Domkirke, forgyldt bronze. Rhein und Maas. Kunst und Kultur 800-1400. Köln 1972.

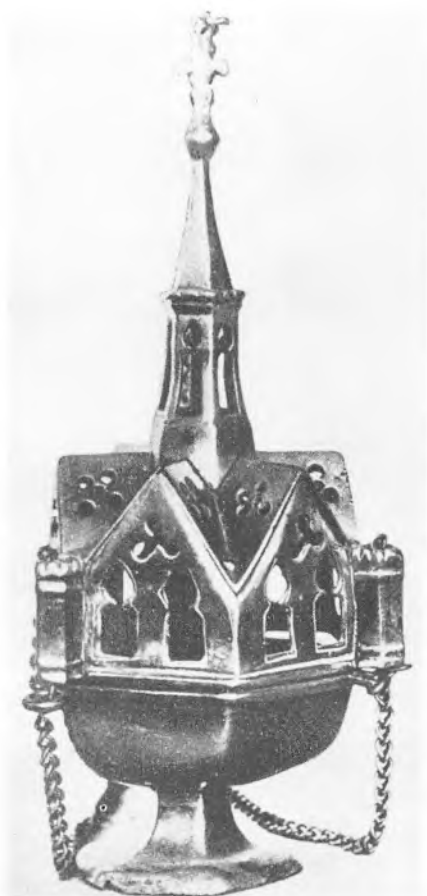

Fig. 24. Sekssidet røgelseskar fra Lüttich i Belgien, 1400-tallet. Josef Braun: *Das christliche Altergerät*. München 1932.

FREMSTILLING AF RØGELSESKAR

Røgelseskar af bronze fremstilles ved »à cire perdue« teknikken. Principet er kort fortalt, at man mellem en indre lerkerne og en ydre lerkappe former røgelseskarrets låg og skål hver for sig i voks. Ved opvarmning bortsmeltes det »falske røgelseskar« i

voks og erstattes af smeltet bronze. Når bronzen er størknet, sønderslås kappen, og kernen skrubes ud. Skål og lå afpudses og dekoreres evt. med graveringer.

Den ældste beskrivelse af fremstillingen af røgelseskar ved »à cire perdue« teknikken (på dansk: »Det tabte voks«) er et skrift fra 1100-tallet af munken Theophilus⁹. Selv om denne kilde er ældre end karrene i »Den gamle By«, er samtlige kar herfra givet fremstillet ved »à cire perdue«, idet teknikken anvendtes hele middelalderen igennem ved fremstilling af røgelseskar.

Trods efterbearbejdning ses på enkelte røgelseskar urenheder i godset. De stammer sandsynligvis fra kerne-støtter, som er små bronzenitter anbragt i vokset mellem kerne og kappe. Kernestøtterne skulle holde kerne og kappe adskilt, når vokset bortsmeltes og bronzen hældtes i.

Den overvejende del af alle bevarede røgelseskar er fremstillet i bronze, kobber eller messing. Således er der kun bevaret ét røgelseskar af guld i Norden. Det opbevares i Strängnäs domkirke i Sverige¹⁰.

Det kunne umiddelbart se ud som om røgelseskar af ædelt metal var sjældne i middelalderen, men kirker-nes inventarlistre fra perioden giver et andet billede. Af disse fremgår det, at røgelseskar af sølv i flere større kirker optræder hyppigere end røgelseskar af bronze¹¹.

Forklaringen på dette misforhold mellem det overleverede materiale

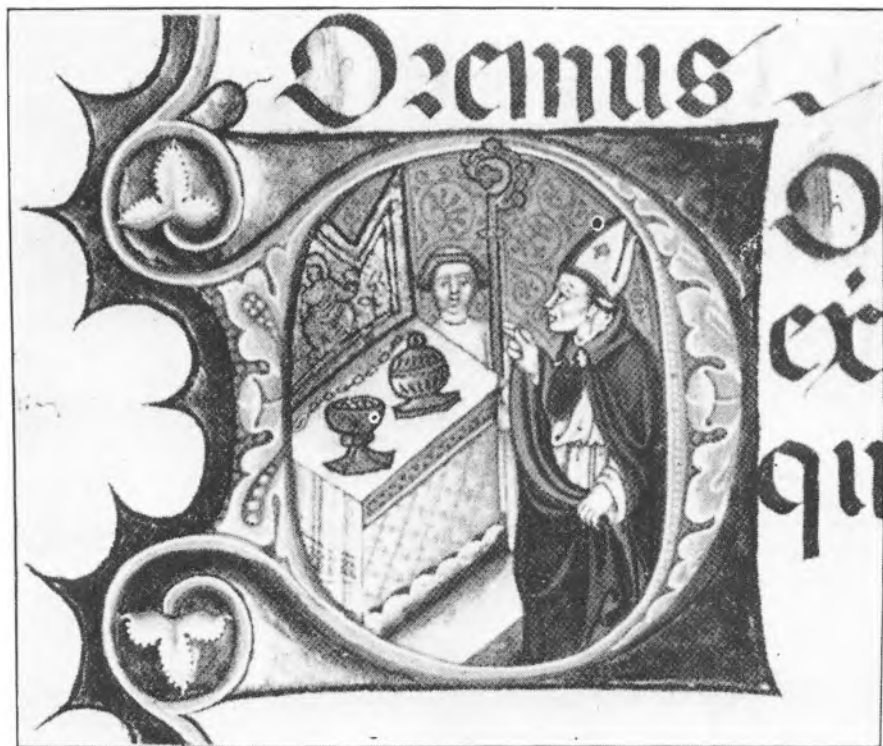

Fig. 25. En biskop velsigner et røgelseskar og -gemme. Italiensk manuskript fra o. 1400. F. Atchley: *A History of the Use of Incense*. London 1909.

og de skriftlige kilder er sikkert ganske enkelt. Kirkernes guld- og sølvgenstande er ofte blevet omsmeltet, og ikke mindst i forbindelse med Reformationen er der forsvundet store mængder af ædelt metal fra kirkerne for at blive omdannet til mere omsættelig mønt.

Den præsenterede gruppe af røgelseskar og -gemme fra »Den gamle By« er landets næststørste efter Nationalmuseets. Trods gruppens tilfældige sammensætning giver den et udmærket billede af røgelseskarrenes mangeartede udformninger i middelalderen.

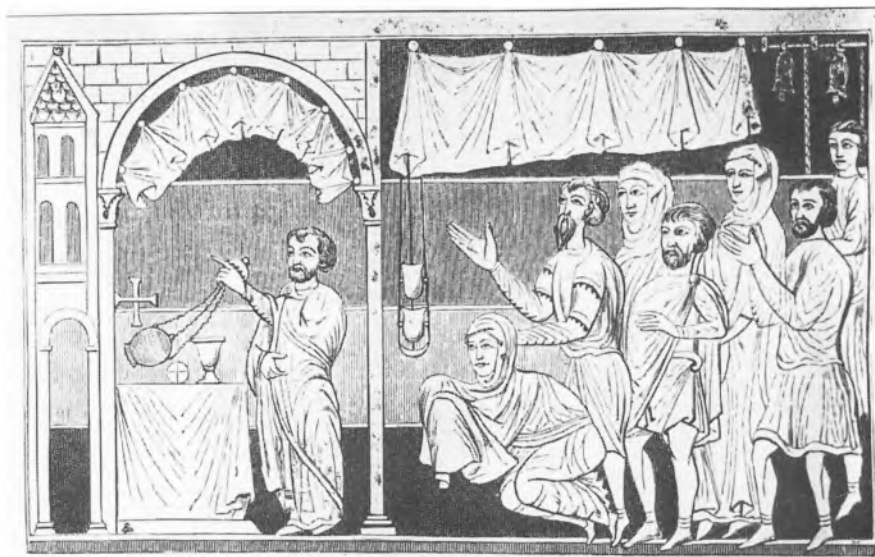

Fig. 26. Berygelse af offeret. F. Atchley: *A History of the Use of Incense*. London 1909.

NOTER

1. Tage E. Christiansen: Røgelseskar fra Viborg. Bidrag til Middelalderstudier (Viborg) I, 1970, p. 30-51.
2. Litteraturen om middelalderens røgelseskar er meget spredt. Ud over den i note 1 nævnte artikel kan især henvises til følgende:
 Josef Braun: Das christliche Altargerät in seinem Sein und in seiner Entwicklung. München 1932, p. 598-642.
 Danmarks Middelalder. (red.) Tage E. Christiansen. Katalog for Nationalmuseets middelalderudstilling. København 1972, p. 39-40.
 Lis Jacobsen og Erik Moltke: Danmarks Runeindskrifter. København 1941. Bd. 2, p. 209-217.
 Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk

Middelalder. 2. udg.: Liturgiska Kärl, bd. X, sp. 619-26.

A. B. Tonnochy: The Censer in the Middle Ages. *The Journal of the British Archaeological Association* 3rd ser. London 1937, p. 47-62.

Samme: A Romanesque Censer-Cover in the British Museum. *The Archaeological Journal*. Vol. LXXXIX. London 1932, p. 1-16.

Fr. Witte: Thuribulum und Navicula in ihrer geschichtlichen Entwicklung. *Zeitschrift für christliche Kunst*. Köln 1910.
 Isidor Zetterberg: Några skånska rökelseskar. *Lunds Universitet Årsskrift*, nr. 15. Lund 1919, p. 143-170.

3. British Museum. *A Guide to the Mediaeval Antiquities*. London 1924, p. 190.

Fig. 27. Præst fremsiger en sidste bøn ved Johannes Doberens begravelse. B. Brenk: *Die Romantische Wandmalerei in der Schweiz*. Bern 1963.

4. Disse røgelseskar har på Nationalmuseet følgende inventar nr: MCV, 10224, D21491, D5832 og D12606.
5. Inventar nr: D7222. Det henføres til begyndelsen af 1200-tallet ifølge dateringen af et lignende tysk eksemplar. Også Braun foreslår denne datering for sådanne kar p. 613.
6. Røgelseskarret fra Trier Domkirke er en af undtagelse for datering af Det Himmelske Jerusalem til senromansk tid, da dette kar dateres til begyndelsen af 1100-tallet.
7. Under gennemgang af røgelsens liturgiske anvendelse er benyttet følgende litteratur: F. Aichley: *A History of the Use of Incense in Divine Worship*. London 1909. Dansk messebog (red.) Anders Studsgård: København 1976. Ludwig Eisenhofer: *Handbuch der Katholischen Liturgik I-II*. Freiburg 1941.

Fig. 29. *Navicula incensi*, skibsformet røgelsesgemme fra 1300-tallet. Josef Braun: *Das christliche Altargerät*. München 1932.

J. A. Jungmann: *Missarum Sollemnia I-II*. Wien 1949.
 Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder, 2. udg.: Rökelse, bd. XIV sp. 621.
 Peter Schindler: *Liturgi*. København 1928.
 Samtidig vil jeg rette en tak til pater Meister, Vor Frue Kirke. Århus for gennem-

Fig. 28. Zacharias som præst med røgelseskar og -beholder. elfenbensrelief fra 900-tallet. Adolph Goldschmidt: *Die Elfenbeinskulpturen*, bd. 1. Berlin 1914.

læsning af afsnittet om røgelsens brug i den katolske messe.

8. E. Poeschel: *Die Romanische Denkmäler von Zills*. Zürich 1941.
9. Theophilus: *De Diversis Artibus*. Ed. C. R. Dodwell. London 1961.

Fig. 30. Røgelsesse fra 1100-tallet, bronze. Erich Meyer: *Mittelalterliche Bronzen*. Hamburg 1960.

10. Carl R. af Ugglas: *Bidrag til den medeltidige guldsmedekunstens historia I-II*. Vitterhetsakademiens handlingar. 50:3, 64:1. Stockholm 1941-48.
11. Josef Braun: *Das christliche Altargerät*, p. 607.

CYKELSMEDEN OG HANS HJEM

Et nyt interieur i »Den gamle By«

Af BIRGITTE KJÆR

Da »Den gamle By« i 1956 kunne indvie »Cykelmuseet« i det til formålet genopførte hus fra Lille Sct. Hansgade 17 i Viborg, var det med en smuk samling af gamle og sjældne cykler (og i øvrigt også symaskiner), der viste alle de ældste typer cykler og mange af deres varianter. fra velocipeder over bicykler til Safety-cykler.

En tiltrængt restaurering af dele af huset i 1983 og 1984 medførte, at de gamle udstillinger måtte ryddes ud. Vi besluttede at etablere en helt ny udstilling, når restaureringen af huset var fuldendt, og vi igen skulle indrette huset som cykelmuseum. Den gamle udstilling viste den rent typologiske udvikling af cyklerne, og kunne med nogen ret opfattes som en teknisk udstilling. Den nye udstilling skulle være mindre teknologisk præget, og mere interieur-præget, altså mere i pagt med museets generelle formål: at vise livet og livsbetingelserne for købstadens borgere. Vi ville

ikke så meget fokusere på cyklerne og deres typologi, men i væsentlig grad inddrage cykelmeden og brede hans liv, værksted, hjem og familie ud for publikum. Tidsmæssigt skulle interieur'et placeres i tiden mellem de to verdenskrige, i den periode, hvor cykler for alvor blev menigmands væsentligste transportmiddel. Vi valgte at arbejde med begyndelsen af mellemkrigsperioden og etablerede hjemmet som et sent 1920'er-hjem. Herved opnåede vi dels at få museets række af interieurs ført op i dette århundrede, dels at kunne præsentere også småborgerskabets livsstil, hvilket var et ønskeligt supplement til rækken af vore mere højborgerlige interieurs.

Ved nyindretningen vandt vi endnu en ting. Da man i 1955 genopførte Viborghuset, fjernede man en original skillevæg for at få større udstillingsrum. Huset har oprindeligt i stueetagen indeholdt 4 små rum, centre-

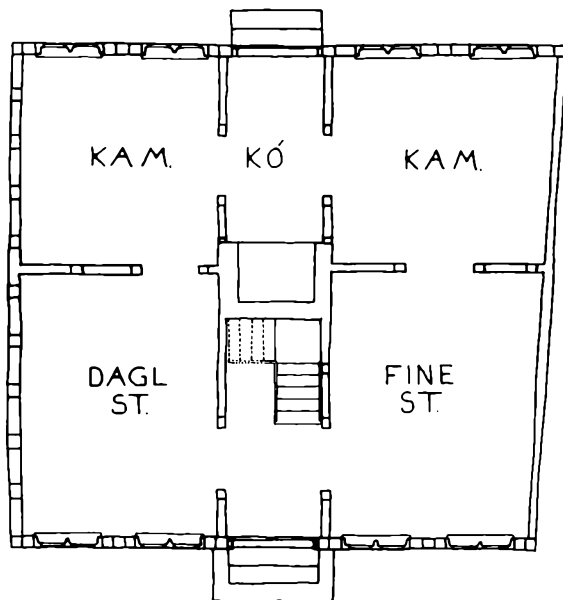

Fig. 1 og 2. Plan over Viborghusets rumfordeling ved nedtagningen 1955 (f.o.), samt plan over brugen af rummene i den nye udstilling (f.n.). - Peter Flejsborg efter H. H. Engqvist.

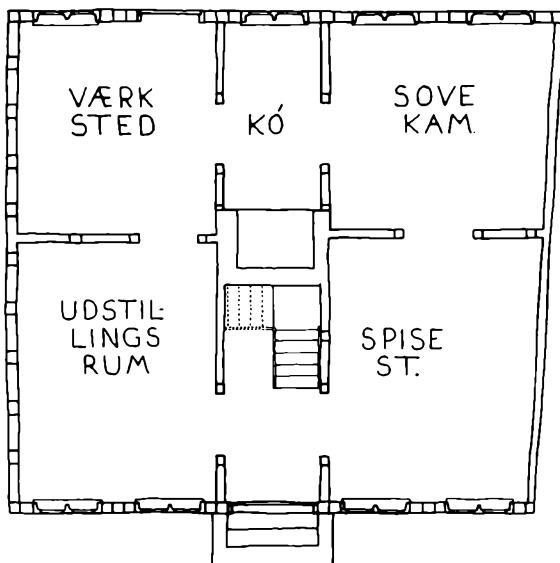

Fig. 3. Spisestuen set mod vinduerne, hvor symaskinen er placeret.

ret om ét køkken og ét lille indgangs- og trapperum. Det oprindelige køkken var i 1955 blevet inddraget i det bageste, vestlige udstillingsrum. Nu, da vi skulle indrette et køkken til cykelsmedens privatbolig, var det oplagt at genopføre den nedrevne mur; huset står således i dag mere rigtigt end før i sin grundplan. Vi har indrettet cykelsmedens hjem i de to rum i den østlige ende af huset. Cykelsmedens værksted er så etableret i det bageste kammer i husets vestende, mens det sidste rum her er blevet trukket ud af interieur-udstillingen og gjort til et helt moderne og nøgternt udstillingsrum; her fortælles om cyklens udvikling fra underholdningsgenstand til transportmiddel, og

dermed lægges logisk op til præsentationen af cykelsmeden i rummene ved siden af.

I tiden mellem de to verdenskrige fik nemlig cyklerne deres storhedstid som alment transportmiddel for menigmand såvel i hverdagen som i fritiden. Flere og flere dyrkede friluftsliv, vandrebevægelsen vandt frem, cykelrejser blev almindelige, spejderbevægelsen blomstrede, - alle udflugter krævede gerne cykel.

En cykelsmed blev således en nyttig person i dagligdagen. Stel og løse dele produceredes på fabrikker, såvel danske som udenlandske, og cykelsmeden fik de enkelte elementer hjem og foretog monteringen. Men cykelsmeden blev også ofte lokalsam-

Fig. 5. Soveværelset.

Derfra går man ud i køkkenet, hvor moderniseringerne ikke er slået helt igennem. I husets gamle ildsted står et komfur med gryder og pander. Ved udslagsvasken hænger på væggene blåemaljeret køkkentøj, og i tallerkenrækken står dagligspisestellet »Olga«. Der er simple, hvide trækgardiner, kappen har en hæklet blonde. Der er forhæng for hylderne under køkkenbordet, hvor det grovere køkkentøj opbevares. Da vi må forestille os, at familien har vasket sig i køkkenet, er der også her papirrullegardiner.

Hjemmet er altså en rekonstruktion. Museet var i den heldige situation at have alle de møbler og smågenstande, der skulle bruges til ind-

retningen af hjemmet. De to store møblelementer er selvfølgelig samhoørende, og stammer fra familier med samme sociale placering som cykelsmeden: en snedker og en portør, der senere blev togsfører. Vi har altså blot »fyldt nips på« og indrettet rummene med de små dagligdags ting, også her udvalgt efter deres tilhørsforhold i den solide del af småborgerskabet.

Anderledes med cykelsmedens værksted. Her slog hverken vores tekniske sagskundskab eller vore samlinger på museet til, og vi søgte fagkyndig bistand hos ældre cykelsmede og cykelhandlere såvel til fremskaffelse af inventar og redskaber til værkstedet, som til indretningen af det. Fra Freddy Damstedt, Skelskør og V.

Fig. 6. Køkkenet.

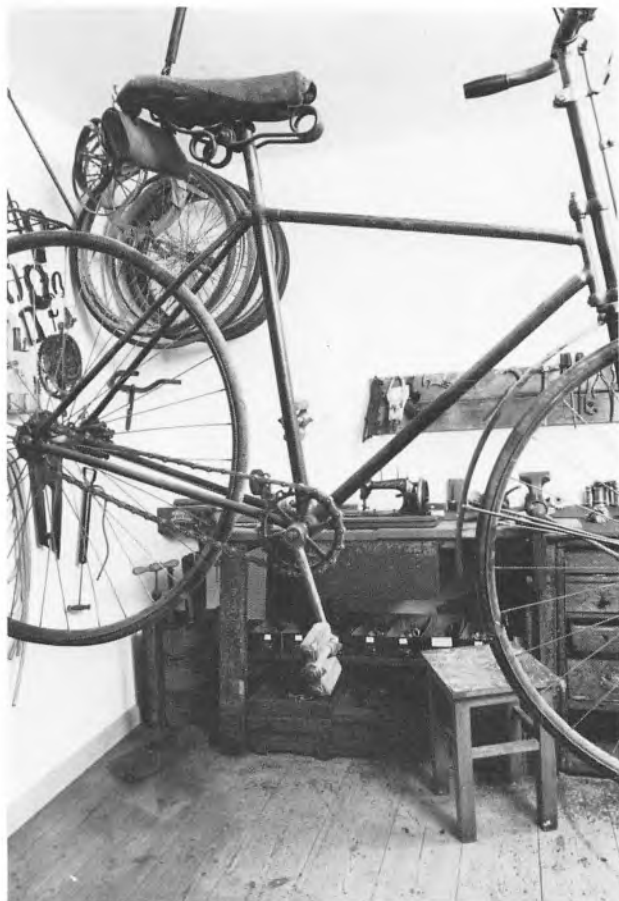

Nørgaard Madsen, Herning, har vi fået generøs hjælp. Også værkstedet er rekonstrueret, idet ikke alle dele stammer fra samme værksted.

I værkstedet, interieur-udstillingens sidste rum, præsenteres altså cykelsmedefamiliens livsgrundlag. Cykelsmedehåndværket var ikke så specialiseret rent værktøjsmæssigt som så mange andre håndværk; de redskaber, der anvendtes, var i langt overvejende grad redskaber, der kendtes

og brugtes i andre håndværk. For den ene langvæg står arbejdsbordet »filbænken« med forskellige redskaber og cykelreservedele placeret, samt en stor skruestik. Her står også forskellige »fremmede« ting til reparation, en gammel symaskine, en blå kaffekande o. lign. På væggene der omkring hænger - eller står i kasser på gulvet - yderligere løsdele: stel, hjul, de karakteristiske gule fælge fra 1920'erne, eger i kasse, flere slags

Fig. 7. Fra værkstedet.

låse, sadler, tandhjul, kæder, slanger o.s.v. På den modsatte væg står en arbejdsreol med yderligere reservedele, samt løse dele til salg ud af huset, f.eks. frakkeskånere af de for tiden typiske åbne net, ofte flettede i flere farver. Cykelsmedens snavsede kittel hænger på et søm på reolen. Ned fra loftet hænger en cykel¹⁾ i en »lift«, så den er anbragt i en god arbejdsposition; men man kunne også anbringe cyklen i et træstativ på gulvet. Mange af cykel-

smedens redskaber var egne opfindelser..

Husets sidste rum er af arkitekt Ole Køhn skabt som et helt moderne udstillingsrum. Her gives kort en kulturhistorisk redegørelse for cyklens 3 væsentligste udviklingsfaser og dens skiftende brug frem til det tidspunkt i 1920'erne, hvor interieur-udstillingen tager over. I udstillingsrummet står en tidlig træ-velocipede²⁾, en af de høje bicykler³⁾, - begge slags cykler

stort set kun brugt til sport, konkurrencer, optræden og udflugter/fri-luftsliv. Dernæst kommer Safety-cyklen⁴⁾, der med sine mange tekniske forbedringer som kædetræk til baghjul, frihjul, pedalbremser, luft-ringe m.v. banede vejen for den cykel, der i mellemkrigsårene skulle blive grundlaget for vores cykelsmeds arbejde. I en montre vises noget af det cykelnips, som cykelentusiaster gerne omgav sig med omkring århundredskiftet: en brevholder med en cyklist, der betragter et vejskilt; en tobakskrukke med humoristiske bille-

der af væltende cyklister; en tallerken med en cyklende kvinde (et pikant motiv!) o.s.v. Og vi følger linjen op og viser også lidt af vor egen tids cykelnips: modelminicykler, postkort med cykelmotiver o.s.v.

Udstillingen åbnede den 19. juni 1885 med fest, flag på Viborghuset og overrækkelse af husets nøgler til Birgitte Kjær og cykelhandler Willy Boldreel, mangeårig formand for cykelhandlerbranchen i Århus, som gennem alle årene har fulgt huset og dets cykler med stor og usvækket interesse.

Fig. 8. Fra udstillingsrummet.

NOTER

1. Mus.nr. 990:53.
2. Mus.nr. 66:53.
3. Mus.nr. 981:53.
4. Mus.nr. 120:85.

Fig. 9. Den nye udstilling åbnede den 19. maj 1985. I midten Willy Boldreel.

ÅRSBERETNING 1985

Det kan have sine vanskeligheder at finde noget mål for aktivitet, hvis den ikke lige akkurat kan gøres op i kroner og ører eller antal arbejdstimer; men det er i hvert fald vort generelle indtryk, at aktiviteten i »Den gamle By« har været tiltagende i det forløbne år.

En del har de besøgende selv haft for øje. Istandsættelsen af bygningerne skrider frem. Det er navnlig iøjnefaldende på Viborghuset - Cykelmuseet, der har været lukket, medens reparationer og nyindretning stod på. Det genåbnedes i foråret 1985 og havde da fuldstændig ændret karakter, idet den hidtidige udstilling af cykler var tyndet ud til nogle få repræsentative eksemplarer, medens resten af huset var bragt i overensstemmelse med, hvad vi anser for museets særlige kendemærke, nemlig interiørprincippet. Læs mere herom side 177-186.

Istandsættelsen af kvasen »Fylla« - også kaldet »A. Jørgensen« - blev fortsat gennem hele det forløbne år, og JL-fondet gav i september 1985 50.000 kr., så arbejdet kan løbe året

ud. Dermed er »Fylla« desværre langt fra færdig, men dog et par skridt nærmere fuldendelsen.

I efteråret 1984 gik håndværkerne i gang med at ombygge den tidligere kustodebolig til traktørstedet »Simonsens Have« og genopføre huset fra Søndergade i Middelfart, der skal rumme køkkenet. I foråret var man så langt fremme, at serveringslokale og have kunne åbnes for publikum, men såvel Middelfart-husets indretning som den planlagte tilplantning af haven manglede endnu. I sidste øjeblik før åbningen modtog museet som gave den tidligere »Ørnebod« - en velkendt kiosk på Himmelbjerget fra århundredets begyndelse, og boden løste et problem, idet Simonsens Have under alle omstændigheder skulle forsynes med en iskiosk, og den kom da her - bragt på plads i ét stykke af en kran.

Lemvig-huset - eller Frøken Wahlstrøms Hus - har i tre år stået færdigt udadtil, og mange har undret sig over, at det tog lang tid med indretningen; men af mandskabsmæssige og økonomiske grunde må museet

»Ørneboden« fra Himmelbjerget bringes på plads maj 1985 (se side 187).

tage én ting ad gangen, og først nu har der været kræfter til overs. Træværket - herunder gulvene - og varmeanlægget kom på plads i sommer, og malleren er rykket ind. Man regner med at åbne huset i foråret 1986.

Så vidt de større anlægsarbejder. Hertil kommer den årlige høst af særudstillinger. Der er tradition for gamle juletræer i december, og den vil museet ikke svigte; men denne gang var »samlingen« suppleret med årgang 1940 og et helt moderne træ ved kunsthåndværker Brita Eskildsen. Samtidig vistes udstillingen »Sukkerstads og Juleknas«, hvor fabrikant Ib Laursen og hans medarbejdere demonstrerede tilvirkning af bis-

marcksklumper. »STRIK i uld« blev vist i Tekstilmuseets forhal, medens forårets store udstilling i Mansardhuset blev »Ipsens enke på klaveret« - egentlig et Kjeld Abell-citat, en ironisk kommentar til borgerskabets forkærlighed for nips. Materialet var for størstedelen stillet til rådighed af Stenders Kunstforlag og omfattede prøver på, hvad terracotta-fabrikken P. Ipsens Enke fremstillede i årene 1843-1955. Gennem plancher udarbejdet af bibliotekar Bente Holst blev man informeret om fabrikkens historie, og alt i alt var udstillingen nok en oprejsning til »enken«, hvis produktion var præget både af god smag og originalitet.

Sommerens udstillingsvirksomhed brede sig over et lokale i Aalborggården og Tekstilmuseets forhal, idet man af museets rige samlinger havde udtaget prøver på anvendelsen af det »musselmaledede mønster«, først og fremmest naturligvis porcellæn siden dets opdukken i Meissen o. 1740 og indtil vore dage, men også mønstrets sekundære anvendelse til f.eks. broderier, kagedåser og tapeter. I begyndelsen af september arbejdede en maler fra den norske keramiske fabrik Porsgrund i Aalborggården og demønstrede teknikken.

I Helsingør Theaters foyer udstilledes i Festugen og tiden derefter blæseinstrumenter - dele af private samlinger tilhørende fløjtenist Mogens Friis og klarinettist Otto Himmer - et glimrende supplement til museets egen samling af musikinstrumenter,

Fra udstillingen »Ipsens Enke på klaveret...« i Mansardhusets sal (se side 188).

der desværre netop på dette punkt endnu er ret mangelfuld.

Til oktoberferien 1985 blev hjemlånt en svensk udstilling om undertøjets udvikling i de sidste hundrede år, medens juleudstillingen hentes fra DDR og beskæftiger sig med traditionelt tysk legetøj af træ.

Blomster kan man af gode grunde ikke i den forstand »sætte på museum«; men man kan da udstille dem, medens de er friske og farveprægtige, og i week-end'en den 10.-11. august fejrede vi Dansk Erhvervsgartnerforenings 100-år jubilæum, dels ved at afholde blomstertorv med handlende, der solgte fra vogne, dels ved at dekorere huse og vindueskarme med

seks hundrede potteplanter, og endelig ved at holde drivhusene åbne. Det var et arrangement, der i høj grad »klædte« museet, og det vil forhåbentlig kunne gentages.

I familie med torvet er markedet, og afholdelsen af markeder i »Den gamle By« har udviklet sig til en indarbejdet skik. Lions-clubbernes julemarked, der strækker sig over en lørdag-søndag, blev første gang afholdt i december 1983. Successen var stor nok til at kunne bære en gentagelse i '84, så nu er det lige ved at ligne en tradition. Markedet i Århus Festuge er i hvert fald en tradition - på enogtyvende år. Siden 1984 har »Den gamle By« selv stået for arrangemen-

tet, idet den kunstneriske ledelse dog er overladt til Anders Errboe, der selv møder med Østjysk Musikforsyning - i denne anledning alias »Den gamle By's Byorkester« - som ryggrad i mor-skaben. Man tilstræber en »antikise-ring« af dette marked, som ikke skal konkurrere med en moderne forlystelsespark, men rumme netop det, der karakteriserede markeder i forrige århundrede. I år fandt man mellem stædeholderne bl.a. en børstebinder, og der var en »visekælling«, som med høj røst foredrog gadeviser. Danmarks Radio TV-transmitterede med forskudt sendetid åbningen af markedet, der var gjort ekstra festlig med »officiel modtagelse« af »kulturminister« Mimi Stilling Jakobsen og borgmester Thorkild Simonsen.

Markedets åbning blev tillige en præsentation af »Den gamle By«s nye mærke - korslagt nøgle og vægterstav på rød bund. Det er udført af tegneren Lars Thomsen efter anvisninger af heraldikeren Sven Tito Achen, og det vil i fremtiden blive museets faste symbol. Byvåbenet pryder foreløbig to flag og en fane. Omkostningerne ved fremstillingen af disse er afholdt af Anker Jensen.

Det nye byvåben tjener naturligvis først og fremmest det formål at gøre museet mere *synligt*, og det er delvis af samme årsag, at »Den gamle By« har indledt et samarbejde til flere sider for at deltage i de eksperimenter med lokal-radio og -TV, der forbereder overgangen til nye regler for radiospredning i Danmark. I foråret

1985 producerede vi en halv snes ugentlige programmer for ATV - mest studieoptagelser under medvirken af museets medarbejdere, og i sommerens løb blev der bragt ugentlige halvtimes udsendelser i Radio Århus, en blanding af interviews og grammofonplader suppleret med oplysninger om igangværende og kommende arrangementer. I festugen blev museet yderligere »base« for endnu et TV-eksperiment, idet Jack Fridthjof opnåede Kulturministeriets tilladelse til at sende kabel-TV over Sofa-nettet. Der blev sendt hver eftermiddag og aften fra museets møllesal - både indslag fra markedet og fra andre arrangementer i Århus. Det meget lette produktionsudstyr, der her blev taget i brug, rummer uanede muligheder for museernes formidlingsvirksomhed i fremtiden - og ikke mindst fordi det er billigt. Det sidste - altså omkostningssiden - burde vel ikke være museets problem, men er det ikke desto mindre, i hvert fald indtil man når en afklaring af økonomien omkring de lokale TV-selskaber, der p.t. ikke må opkræve licens og ikke bringe reklamer, hvorfor man oplever det noget bagvendte forhold, at en kulturinstitution som »Den gamle By« ikke alene stiller sig gratis til rådighed - det overlever man nok, men endda af egne midler må betale for at få lov til at yde en indsats.

Af mere traditionel karakter var de promenadekoncerter, som Århus Koncertorkester afholdt alle søndage i august i Simonsens Have under stor

Fra udstillingen »Det musselmaalede« i Aalborggården (se side 188).

publikumstilstrømning. Orkestrets meget bevidste stil i såvel repertoirevalg som fremtæden - Strauss-vals e o. lign. spillet af kjoleklædte musikere under ledelse af en »Stehgeiger« - klæder det lille lystanlæg, og vi regner med at kunne gøre promenadekonserterne til en fast institution i sommermånederne, ligesom vi håber hurtigst muligt at kunne udskifte det midlertidige podie med en permanent musiktribune af den slags, man førhen fandt i snart sagt ethvert offentligt anlæg.

Et særligt aspekt af den udadvendte virksomhed repræsenteres af Helsingør Theater, der i det forgangne år var ramme om 42 arrangementer -

foredrag, koncerter og skuespil og opera. Det er ikke uden stolthed, vi nu kan oplyse, at teatret faktisk ved flere lejligheder fik lov til at fungere netop som - teater.

Det kongelige Teater gav to gæstespil; i januar i anledning af Holger Bolands 80-års dag, som Boland ønskede at fejre her, hvor han i sin tid var fødselshjælper for Den jyske Opera. Man gav Pergolesis lille opera »Gartnerpigen som primadonna«, iscenesat af Holger Boland, og Mozart-balletten »Les petits riens« efter Bolands idé og i Inge Jensens koreografi. Der blev spillet to forestillinger; begge formede sig som en hyldest til fødselaren. I festugen i september

Fra Festuge-markedet 1985 (se side 190). Palle Lykke fot.

vendte Det kongelige tilbage med Jan Tredes og Poul Borums opera »Mirandolina«. Også i Århus Festuge og desværre nok i for hård konkurrence med festugens mange andre tilbud - spillede Grønnegårdsteatret fra København »Henrik og Pernille« med bl.a. Birthe Backhausen (Magdelone), Søren Sætter Lassen (Henrik) og Henning Palner (Jeronimus). At der ikke var fuldt hus, bør ikke skræmme nogen. Teatret skal og må indarbejdes igen i publikums bevidsthed som teater, og det forhold, at det i 1986 kan fejre sin 25-års beståen i »Den gamle By« er en lejlighed, vi nødigt vil lade gå fra os - så meget mindre, som man vil kunne kombi-

nere jubilæet med en juleforestilling. I øvrigt ser vi meget gerne, at Den jyske Opera vender tilbage til den lille scene, når sangerne engang skal puste ud efter Richard Wagner, og i øvrigt er det et spørgsmål, om ikke museets venneforening kunne blive det faste grundlag for en form for abonnementsordninger, der kan sikre, hvad man i teatersprog kalder en høj belægningsgrad.

Det er nemlig blevet en talstærk forening - ikke mindst fordi museet har intensiveret hvervningen under mottoet »Bliv borger i Den gamle By«! Medens dette skrives, er kontoret i færd med at tilsende alle foreningens medlemmer deres »borgerbrev«.

Ove Verner Hansen og Elsebeth Lund i »Gartnerpigen som primadonna« af Cimarosa (se side 190-91). Rigmor Mydtskov fot.

Det drejer sig om ca. 4.000. Vi ønsker at kvittere og takke de mange, der på denne måde støtter os, og derfor afholdt vi søndag den 12. maj en »vennernes dag«, hvor hele museet var tilgængeligt - også kontorer, værksteder og laboratorier, og hvor medarbejderne stod til rådighed for besvarelse af spørgsmål. Der kom ikke så

mange, som vi havde håbet og ventet; men ideen er vel også så ny, at den kræver en vis indkøring, og vi vil gøre det igen. Den mest vellykkede del af arrangementet var forespørgsler til inspektørerne om arvestykker og antikviteter - de havde ikke ét ledigt øjeblik - og så var det rart at høre den overraskede replik: »Jeg gjorde mig

altså ingen forestilling om, hvor meget der egentlig sker bag kulisserne her.«

Så lad os da hermed gå bag om kulisserne og se lidt nærmere på »bagscenen« også. Museet har i det forløbne år gjort mange erhvervelser - heriblandt én, der blev modtaget med et vist vemod, nemlig en såkaldt bispebolle af fajance fra Kellinghusen. Det var arvingerne efter afdøde fabrikant Carl Christensen, museets mangeårige formand og mæcen, der fandt, at »Den gamle By« burde have en sidste personlig gave fra deres fader. Hermed er en rig kilde til erhvervelser ophørt med at rinde; men Carl Christensen oprettede inden sin død en fond - C.A.C.-fonden, hvis midler hidrører fra hans virksomheder. Den er nu trådt i funktion og har finansieret købet af to kostbare stykker. Det ene er et lågkrus af sølv udført af Berendt Pape i Christiania (Oslo) vistnok i 1671. Kruset kom i dansk besiddelse og har en lang historie, som kan udlæses af initialer for de skiftende ejere. Forløbet er nu ved at blive udredt i detaljer, og en artikel i næste årgang af denne bog vil handle herom. C.A.C.-fonden står også som giver af et empirechatol fra ca. 1825 - et ejendommeligt møbel, idet der er indbygget et mekanisk orgel signeret A. P. Stursa in Copenhagen, Anno 1800. Musikken frembringes ved hjælp af trævalser, og orglet er egentlig, hvad man populært kalder en li-rekasse; men sådanne orgler var faktisk meget estimeret dengang, og bl.a.

Joseph Haydn og Mozart skrev musik til netop den slags instrumenter.

Musiksamlingen - langt den største i landet uden for København - blev i øvrigt beriget med bl.a. et taffelformet klaver bygget af C. C. Møller i Næstved ca. 1860, et opretstående klaver med messingindlæg fra ca. 1870-80 - uden firmamærke - og et harmonium fra o. 1910. Vi er selvfølgelig glade for disse erhvervelser; men de fylder voldsomt på i forvejen overfyldte magasiner.

Vi håber imidlertid, at også indehavere af ældre blæse- og strygerinstrumenter vil have »Den gamle By« i venlig erindring - ikke bare fordi fløjter og violiner fylder mindre; men også og navnlig fordi de væsentligste lakuner i samlingen falder inden for disse områder.

Og så giver en gave på 300 gramofonplader fra ca. 1920 til '60 anledning til at minde om, at museet også samler på dem. Husk det venligst, når pulterkammeret ryddes for ubrugelige »78'ere«.

En enkelt testamentarisk gave bør fremhæves, nemlig arven efter hjemmesygeplejerske Mary Kristensen i Randers, der efterlod hele sin formue og næsten alt sit bohaves til »Den gamle By«. Pengene - ca. 400.000 kr. - investeres i anlæggelsen af traktørstedet Simonsens Have. Bohavet omfatter foruden nyere tekstiler et empirechatol af mahogni af en kvalitet, som museet ikke før har ejet, og et sæt af det berømte mågestel fra Bing & Grøndahl.

Lågbæger af forgyldt sølv, udført af Berendt Johansen Plate, Christiania (Oslo), 1648-1689. Siden slutningen af 1600-tallet i dansk eje. Gave fra C.A.C.-fonden. (Se side 194).

Tre hele inventarer er hjemtaget - de to sønderjyske, nemlig retssalen fra tinghuset i Gråsten med skranker,

bænke, borde, stole etc., der hidrører fra tiden straks efter Genforeningen, og en manufakturforretning fra Bro-

ager, der mærkeligt nok lå på første sal. Inventaret er fra slutningen af 1800-årene og stammer fra en butik, der forhandlede varer i den højere prisklasse. Det tredje inventar er også fra en butik, men langt mere beskedent, d.v.s. fra en grønthandlerforretning i Danmarksgade i Aalborg. Fra Horsens er hjemtaget et komplet instrumentmager-værksted, skænket af klaverbygger Otto Jørgensens enke; hovedparten af værktøjet stammer fra 1930'erne, men adskilligt er dog væsentligt ældre og går tilbage til 1880'erne.

Tekstilsamlingen er vokset med et kristentøj fra 1700-årene, erhvervet på Jegindø, en navneklud fra 1735 med broderede billeder og en enestående velforarbejdet hvid brudekjole fra 1906, for nu at nævne det fornemste først; men derfor svigter man ikke sine forpligtelser overfor det nyere og jævner. Serien af arbejdstøj er forøget med tøj, der har tilhørt »stodderkongen« Henry Solskin, og erstatnings-garderoben fra besættelsestiden er udvidet med en brudekjole af faldskærmsstof og en cotton-coat syet af to lagener.

Sadelmagemester C. Gøtke - efterkommer af og arving til et dynasti af sadelmagere, der havde sit udspring i Rendsborg-garnisonen o. 1800 - har lukket sit værksted i Amaliegade i Århus og overført værktøjet til museets sadelmagerværksted, som Gøtke i forbindelse hermed også nyordnede. Endvidere modtog vi fra fru T. M. Jørgensen, Haderslev, inventaret til

hendes afdøde mands snedkerværksted i Slotsgade 10. Hermed afrundes et forløb, idet »Den gamle By« allerede i midten af 30'erne hentede og genopførte det gamle baghus, hvor værkstedet havde haft hjemme i et par hundrede år.

Med en årlig tilgang på ca. 2.000 titler vokser museets bibliotek hurtigt; men erhvervelserne påkalder sig sjældent speciel interesse - bl.a. fordi det for det meste drejer sig om en opfølgning af serier af årbøger, tidsskrifter o.s.v. Men det er vor agt at udbygge bogsamlingen til et egentligt forskningsbibliotek for de sagsområder, museet beskæftiger sig med, og man har derfor i de senere år indkøbt litteratur om købstadshistorie og -topografi, håndværk, handel og købstadmæssige institutioner, musik- og teaterhistorie etc. I 1985 købte vi bl.a. *Déscriptions des Arts et Métiers* - et fotografisk optryk i 25 bind af de afsnit af den store franske encyclopædi, som Denis Diderot stod for, og som blev udsendt i anledning af 200-året for hans død i 1784. Med sine udførlige beskrivelser og mange kobbertrykte plancher er dette værk en guldgrube af kundskaber om ældre tiders håndværk. Om F. C. Lunds *Danske Nationaldragter* er en bog eller billedserie kan diskuteres; men museet har i hvert fald erhvervet et komplet originaleksemplar og tjent en del af købesummen ind igen ved at reproducere otte af litografierne - alle kvindedragter - som postkort. I øvrigt føres der p.t. forhandlinger om at læg-

ge biblioteket ind under Statsbiblioteket og dermed opnå status som institutbibliotek.

Museets konserveringsanstalt ligger også »bag kulissen« og giver sig sjældent til kende - af gode grunde: en vel udført konservering bør være usynlig eller så godt som. En konstant strøm af indkomne genstande passerer værkstederne hvert år; men nogle få store opgaver skiller sig dog ud - f.eks. restaureringen af det malede loft i Bogtrykkeriets kontor, der blev vandskadet af en sprængt radiator, og istandsættelsen af kvasen »Fylla«, der er omtalt ovenfor. Til konservatorernes opgaver hører ikke mindst det forebyggende arbejde - d.v.s. tilvejebringelse af så gunstige klimatiske forhold i museets huse som vel muligt, for nægtes kan det ikke, at gamle, uisolerede bygninger med stærkt svingende temperaturer og fugtighedsgrader »slider« hårdt på inventaret. Der foretages løbende målinger, og der er i forbindelse med Viborghusets istandsættelse opstillet et affugtningensanlæg, som overvåges nøje. Siden bør tilsvarende anlæg opstilles de fleste andre steder.

»Den gamle By«s konserveringsanstalt er den næststørste i landet for så vidt angår konservering af recente - d.v.s. ikke-jordfundne - genstande (kun Nationalmuseets er større), og der trækkes derfor stærkt på dens assistance til mange formål uden for museet - navnlig i Århus amt. I år har man således udført opgaver for museerne i Mariager, Silkeborg, Skander-

borg, Odder og Randers, samt for Forhistorisk Museum på Moesgård, og Samsø Museum, ligesom der er ydet konsulentbistand til Rosenholm kommune, Clausholm, Gammel Estrup m.v. Omkostningerne ved den såkaldte »amtskonservering« udredes af Museumsrådet for Århus amt. Man projekterer for tiden et midlertidigt anneks til konserveringsanstalten for at få plads til en særskilt tekstilkonservering - dels for at kunne dække »Den gamle By«s eget behov, dels - og ikke mindst - fordi der i det hele taget er brug for en sådan konservering i Østjylland.

Museets medarbejdere har kort sagt en del at se til, og det har knebet med overskud til egentligt videnskabeligt arbejde. I det forløbne år er vi dog gået ind i et såkaldt »pulje-samarbejde« med en lang række af andre museer, nemlig dragt-puljen og bolig-puljen. Allerede sidste år var vi med i en håndværks- og industri-pulje. Indenfor dragtpuljen drejer det sig bl.a. om en fælles registrering af alle dragter på alle museer med henblik på indførelsen af et landsomfattende EDB-net, medens vort bidrag til bolig-puljen var en total beskrivelse af en tre-værelses lejlighed fra 1950. Af større lokal betydning er en undersøgelse af huse og boliger i Frederiksbjerg-området i Århus - dette nu hundredårige arbejderkvarter, der er karakteristisk for byens vækst under dens hastige industrialisering. Man beskriver husenes nuværende indretning og brug, og gennem arki-

verne søges der oplysning om tidligere beboere, familiens størrelse o.s.v.

Et endnu større projekt er dog under udvikling i samarbejde med Århus tekniske Skole, nemlig »Håndværkets Videnbank« - en institution, hvis formål er at nyttiggøre museets samling af værktøj og fond af viden om håndværk, således at håndværket og dets arbejdsmetoder ikke glemmes i en tid, hvor den teknologiske udvikling løber stærkt - undertiden for stærkt. Gennem video- og båndoptagelser vil man »konservere« håndværkernes kundskaber, så de ikke går tabt, selv om de skulle gå i glemme, og Århus tekniske Skole vil indarbejde denne viden i undervisningsforløb. Projektet har mødt megen velvilje og interesse - for øvrigt ikke mindst inden for industrien, endda den højteknologiske, og vi har modtaget tilsagn om støtte fra Jydsk Telefon, der vil opbygge EDB-siden af projektet, fra Thomas B. Thriges fond, der vil afholde udgifter til anskaffelse af elektronisk udstyr, fra Ministeriet for kulturelle Anliggender, der vil betale en detailprojektering af nødvendige lokaler, og fra Kreditforeningen Danmark, der vil afholde omkostninger i forbindelse med lokalernes indretning. Således rustet afgav vi et bud på en staldbygning på godset Vilhelmsborg, der ejes af Århus kommune, og hvis fremtidige skæbne byrådet skal tage stilling til i vinteren 1985-86.

Et projekt af helt speciel karakter

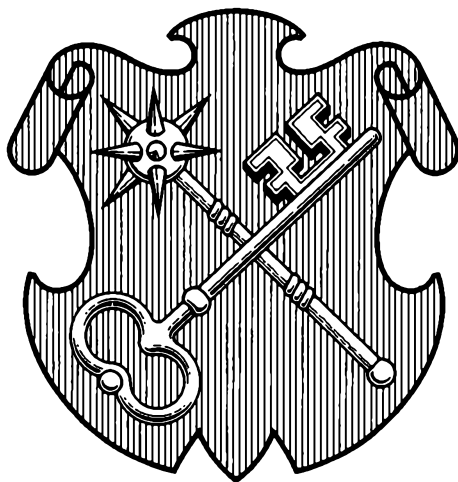
er »Den gamle By«s adoption af skonnerten »Brita Leth«, hvis ejer og fører er Otto Leth. Brita modtager støtte fra bl.a. Århus amt til sejlads med socialt betonedede formål - f.eks. resocialisering af børn og unge, som er kommet i vanskeligheder; men økonomien er stram. Museet har ingen penge til Brita, men låner skibet sin prestige, og Brita er til gengæld »hjemskrevet« til Borgmestergården og sejler med »Den gamle By«s navn og byvåben i sin vimpel som en »oversøisk« ambassadør for museet. Og hvorfor skulle Borgmestergården ikke være rederi for et gammelt træskib? Alle større købmænd havde egne skibe eller andele i skibe.

Direkte eller indirekte tjener de udadvendte tiltag naturligvis til at fastslå »Den gamle By« i alles bevidsthed og dermed også til at øge interessen for museet. I 1984 havde »Den gamle By« 248.000 registrerede besøgende, hvilket placerer dette museum som det mest besøgte *historiske* museum i Danmark - alene Louisiana har større besøg. Men det må indrømmes, at genudsendelsen af TV's julekalender fra »Gammelby« i december '83 gav sæsonen en flyvende start og medvind hele vejen. For at opveje savnet af en så effektiv kilde til P.R. blev der i 1985 investeret langt større beløb end nogensinde før i tryksager, som især vendte sig til turister. Vi håbede vel også på en væsentlig stigning i besøget udefra, men den stagnation, der kendetegnede den udenlandske turisme i Danmark i år,

var også mærkbar her. Vi måtte trøste os med, at vort besøg i hvert fald ikke gik ned, at entréindtægten endda udviste en svagt stigende tendens, og at efter-sæsonen blev endog særdeles god - dels takket være rekordbesøg på festugemarkedet, dels et øget besøgstal i det hele taget. I begyndelsen af oktober kunne man registrere 236.000 gæster mod 228.000 på samme tidspunkt i fjor og en stigning i billetindtægterne fra 2,2 til 2,4 mill. kr., selv om billetpriserne ikke var forhøjet.

Museets faste stab af medarbejdere bestod pr. 31. december 1985 af følgende: mag. art. Erik Kjersgaard, di-

rektør; cand. mag. Gunner Rasmussen, overinspektør; cand. mag. Ebbe Johannsen, mag. art. Henrik Nyrop-Christensen, cand. mag. Birgitte Kjær og mag. art. Stig Hornshøj-Møller, museumsinspektører; Lars Vester Jakobsen, konservator; Finn Lund, vagtmester; Erna Thomsen, bogholder; Annemarie Kraft, Irmelin Kielsgaard Nielsen og Inga Hansen, kontorassistenter; Carl Tebstrup, tømrerformand; Jørgen Olesen, murerformand; Gert Duus, maler; Jens Sigg Gaardsvig, konserveringstekniker; Flemming B. Schmidt, fotograf; Heiner Thorø, museumsbetjent.

»Den gamle By«s nye byvåben. (Se side 190).

SØREN CHRISTIAN SIMONSEN

1910-1985

Netop som denne årbog var gået i trykken, den 27. november 1985, indløb meddelelsen om, at vagtmester Søren Chr. Simonsen i den tidlige morgen var afgået ved døden. Dette budskab gjorde et dybt indtryk på alle på museet, men naturligt mest på de ældre medarbejdere, der gennem så mange år har arbejdet nært sammen med Simonsen.

Søren Chr. Simonsen blev ansat den 28. oktober 1928 som medhjælper i »Den gamle By«, en stilling, der siden førte til hans ansættelse som museumsbetjent og (fra 1941) som kustode; 1. april 1968 fik han titel af vagtmester. Med Simonsen går en væsentlig part af vor viden om »Den gamle By« i graven. Som barn havde han færdedes i terrænet, idet slægtninge af ham havde et kolonihavehus i den øverste del af den nuværende botaniske have, og han huskede klart, hvordan terrænet var dengang, før »Den gamle By«s huse og gader og parkens stier og vandløb fik den form, de nu har; så blev han - efter at have stået i pottemagerlære - ansat i »Den gamle By«, hvor han bl.a. passede fyret og deltog i metalkonserveringen og var med til at stille adskillige af de gamle værksteder op sammen med fagfolk fra de forskellige håndværk; dette gav ham en viden og en indsigt, som kun få har i vor tid, navnlig når det gjaldt nu udgåede fag; i det sidste år havde vi talt med ham om, at han skulle gennemgå alle værkstederne fra ældre tid for at kontrollere den nuværende opstilling, thi det undgås ikke, at der i tidens løb kommer nye genstande ind, som efterhånden giver værkstederne et noget overfyldt præg; her havde han kunnet luge ud, så vi genvandt det præg af ægthed og umiddelbarhed, værkstederne havde, da de blev anbragt her på museet. Men desværre nåede Simonsen kun at gennemgå Bødkerværkstedet og Skomagerværkstedet, det sidste endda ikke fuldstændigt.

I årene op til 1945 arbejdede Simonsen nært sammen med museets stifter, og han var den sidste af de fungerende embedsmænd, der huskede Peter Holm; gennem Simonsens mange

fortællinger om Peter Holm fik vi et værdifuldt supplement til billedet af ham og til opfattelsen af, hvad det var, han ville med sit museum.

Med årene voksede Simonsens arbejdsområde - en følge af museets vækst, også med hensyn til besøgende, og han blev leder af guidevæsenet og salget af tryksager, opgaver, han passede med aldrig svigtende opmærksomhed og energi; hans dybe fortrolighed med museet (han havde i sine unge dage selv foretaget omvisninger) gjorde ham vel skikket hertil, og skønt han nok af og til kunne virke lidt brøsig, var han meget populær hos de unge studenterguides, som virkede her i sommersæsonen, såvel som hos de ældre helårsguides. Det føltes ganske naturligt, at han ved sin afgang, da han rundede de 70, tog imod opfordringen til fortsat - mod honorar - at varetage de to her nævnte opgaver; endnu dagen før sin død var han på museet, gjorde kasse op og traf aftaler om vagter på juleudstillingen.

Også ved udstillinger var Simonsen i sine yngre dage behjælpelig, og med årene tilegnede han sig en ikke ringe viden om genstande og stilarter og møbelformer. Hertil kom hans overordentlige hukommelse - usvækket til det sidste - om, hvad museet ejede, og hvor tingene kom fra, og det må dybt beklages, at vi ikke fik spurgt ham om alt det, vi ikke ved om tingene.

Brat blev han revet bort, men nok i et lykkeligt øjeblik: en operation truede forude, og han var måske efter den blevet tvunget til uvirksomhed, borte fra det museum, der i egentligste forstand var blevet hans liv og hans hjem (han boede i kustodeboligen fra 1941 til 1977) - nu fik han lov til at virke her til sin sidste dag. En lykkelig afslutning.

For mange af os vil museet ikke være det samme efter Simonsens bortgang som før - hans viden og hans muntre bemærkninger må vi savne - og hans kamp for museets værdighed.

Alle vil vi bevare mindet om ham og ære det. Vi skal ikke glemme Søren Chr. Simonsen.

